

UDK 94 (497.6)
ISSN 1840-3875

Historical Searches

Historijska traganja

 INSTITUTE FOR HISTORY, SARAJEVO
No18 • Sarajevo 2019

Historical Searches / Historijska traganja

Publisher
Institute for History, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Editorial Board
Admir Mulaosmanović, International University of Sarajevo; Sabina Veladžić, Institute for History – University of Sarajevo; Dženita Sarač-Rujanac, Institute for History – University of Sarajevo; Amila Kasumović, Faculty of Philosophy – University of Sarajevo, Iva Lučić, Uppsalla University

Editor-in-chief
Muhamed Nametak, Institute for History – University of Sarajevo

Secretary
Mehmed Hodžić, Institute for History – University of Sarajevo

This is an annual journal.

Manuscripts to be sent to the Institute for History indicating that it is for

HISTORICAL SEARCHES
Podgaj 6, 71000 Sarajevo
Bosnia and Herzegovina

phone/fax: 033/209-364 033/217-263
<http://www.iis.unsa.ba>
e-mail: nauka@bih.net.ba

Manuscripts will not be returned to their authors

The Editorial board is not to be held responsible for the assertions and views presented in the contributions it publishes

Application for the publishing of *Historical Searches* has been registered at: National and University Library of Bosnia and Herzegovina

CONTENTS

PREDGOVOR..... 5

ARTICLES

Ervin Klepo
O URBANISTIČKOM RAZVOJU VISOKOG OD XIV DO KONCA XIX STOLJEĆA.... 9

Sedad Bešlija
THE SANJAK OF HERZEGOVINA IN 17TH
CENTURY: WAQF HERITAGE 55

Sabina Veladžić
SRPSKA NACIONALNO-KULTURNA INTELIGENCIJA U BOSNI I
HERCEGOVINI O KULTURNOM IDENTITETU BOSNE I
HERCEGOVINE KROZ RASPRAVE O JEZIKU 1965–1972.....83

Denis Veladžić
DISEMINACIJA SLIKE TAMNOVILAJETSKE BiH U
BEOGRADSKOJ IZDAVAČKOJ I INFORMATIVNOJ
DJELATNOSTI S POČETKA 1980-ih GODINA 115

TRANSLATIONS

Fabio Giomi
UDOMLJAVANJE KEMALIZMA:
SUKOBLJENI MUSLIMANSKI NARATIVI O
TURSKOJ U MEĐURATNOJ JUGOSLAVIJI 175

Hamdija Čemerlić
THE POSITION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN
YUGOSLAVIAN COMMUNITY FROM ZAVNOBIH
UNTIL THE CONSTITUTION OF SOCIALIST REPUBLIC
OF BOSNIA AND HERZEGOVINA 219

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS OF PAPERS..... 253

PREDGOVOR

Poštovani čitaoci, ove godine Institut za historiju slavi 60. godišnjicu svog rada. Sretni smo da u godini, koja je za nas slavljenička, takav jubilej dočekujemo izdavanjem novog broja časopisa Historical Searches/Historijska traganja. Ovaj broj nije imao tematski okvir, ali su u njemu prisutni radovi iz svih perioda, koji se u Institutu izučavaju. Zadovoljstvo nam je predstaviti i dva prevoda. Rad kolege Fabia Giomija, preveden je na bosanski i on donosi pogled na tematiku, koja je itetkako bitna za historiju Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata. Drugi prevod je rad istaknutog bosanskohercegovačkog naučnika, Hamdije Čemerlića o značaju ZAVNO-BiH-a. Taj rad je preveden na engleski jezik, jer smo u skladu sa misijom našeg časopisa htjeli da rezultate domaće historiografije približimo kolegama historičarima iz inostranstva. Želimo Vam ugodno čitanje!

Redakcija

ARTICLES

Ervin Klepo

Visoko, Bosna i Hercegovina

O URBANISTIČKOM RAZVOJU VISOKOG OD XIV DO KONCA XIX STOLJEĆA

Apstrakt: Visoko spada u red bosanskohercegovačkih gradova s najdužim urbanim kontinuitetom. Nauka raspolaže respektabilnim brojem kvalitetnih spoznaja o historiji urbanizma ovog grada baziranih na pisanim izvorima. Iako važni i prisutni, terminološki i faktografski aspekti urbanog razvoja Visokog ovdje su u drugom planu. Autor teksta pokušava proniknuti u urbanu fizionomiju grada u genezi od centralne pozicije u sklopu srednjovjekovne Bosne, preko bliske periferije u prvim stoljećima osmanskodobne Bosne, da bi moderno doba (u bosanskohercegovačkom civilizacijskom kontekstu konac XIX stoljeća) dočekaao kao nižerangirana provincijalna urbana sredina. U tom smislu distinktivne bosanska srednjovjekovna i osmanska civilizacija imale su različito formirane urbane koncepcije, a njihova primjena i fizička manifestacija na primjeru konkretnog gradskog organizma u fokusu je ovog rada. Pored različitih temeljnih načela u pristupu gradskom prostoru srednjovjekovne i osmanske epohe, identificirani su i elementi likovnog i prostorno-ambijentalnog kontinuiteta, naročito s obzirom na artikuliranost prirodnih pogodnosti terena u srednjovjekovne i osmanskodobne arhitektonsko-urbanističke ciljeve. Tretirana dugotrajna geneza polučila je autentični iskaz urbane fizionomije Visokog iz njegove arhaične predmoderne urbanističke ere. Organizacija prostora, ambijent i slika na kraju razmatrane epohe posjedovali su urbanističke kvalitete još uvijek nedovoljno istaknute u spoznaji o Visokom.

Ključne riječi: Visoko, Visoki, Podvisoki, naselje, kasaba, grad, urbani krajolik, urbanizam, urbana fizionimija, urbana struktura, prostorni odnosi.

Abstract: Visoko belongs in the group of Bosnian and Herzegovinian cities with the longest urban continuity. Science has a respectable number of high-quality research about the history of Urban urbanism based on written sources. The author of the text attempts to penetrate the urban physiology of the city in the genesis from the central position within the medieval Bosnia, through the close periphery in the first centuries of the Ottoman Bosnia, to the modern age (in the Bosnian and Herzegovinian context The thread of the XIX century) that has seen it as a lower-level provincial urban environment. In this sense, the distinctive Bosnian medieval and Ottoman civilizations had differently formed urban concepts, and their application and physical manifestation on the example of the concrete city organism is in the focus of this work. In addition to the various basic principles in accessing the city area of the medieval and Ottoman epochs, the elements of artistic and spatial-ambient continuity were identified, especially with regard to the articulation of the natural advantages of the terrain in Medieval and Ottoman architectural-urbanistic goals. The treated long-term process was an authentic expression of the urban physiognomy of Visoko from its archaic premodern urbanist era. The organization of space, ambience and image at the end of the period considered possessed urban qualities insufficiently prominent in our knowledge of Visoko.

Keywords: Visoko, Visoki, Podvisoki, settlement, kasaba, city, Urban landscape, urbanism, urban physiognomy, urban structure, spatial relations.

Srednjovjekovna protourbana faza Visokog

Urbani začeci Visokog

U literaturi su rijetko dovođene u tješnju relaciju povoljne prirodne predispozicije i embrionalni karakter ovog područja u prilici nastanka Bosne i s tom genezom neraskidivo vezanog grada Visokog. Longitudinalno *Visočko polje*¹ karakteristično je po silovitim zavojima koje pravi rijeka Bosna u svom toku od ušća rijeke Fojnice do Dobrinjskog klanca. Prostirući se u pravcu jugoistok-sjeverozapad u dužini od oko 10 kilometara, ovo izuzetno

¹ Vidi: Milenko S. Filipović, *Visočka nahija*. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1928, 197.

plodno polje definirano je blago uzdignutim bregovima čiji grebenasti obronci, međusobno razdvojeni brojnim potočnim dolinama, gravitiraju rijeci Bosni i tako tvore *izrazitu geografsku cjelinu i agrarno najplodniji region u srednjoj ili Gornjoj Bosni*.² Odnos visinskog i ravničarskog terena na području cijelog Visočkog polja je uravnotežen. Ovakva harmonija reljefnih elemenata zaslužna je za naseljenost ovog područja u kontinuitetu više od sedam hiljada godina.

Jedinu snažniju terensku elevaciju, čije je ishodište neposredno u jugoistočnom rubu polja, ima brdo Visočica. Svojom naglašenom dominacijom nad terenom kojem se postavilo kao prirodno težište, ovo brdo je bilo element koji je posebno odgovarao srednjovjekovnom senzibilitetu za prostor u čijoj artikulaciji ključnu ulogu u funkcionalnom smislu igra odnos odbrambenog i branjenog, nadzirućeg i nadziranog segmenta; a u simboličkom i likovnom dominantnog i podređenog – vertikalnog i horizontalnog elementa.

Vrh Visočice ima vizuelnu vezu sa svim planinama koje predstavljaju granične markere prvobitne ili uže Bosne. Područja smještena između ovih planina i uže Bosne doimaju se kao da gravitiraju Visočkom polju. To nije stvar iskrivljene percepcije stvorene pod utjecajem spoznaje da je Visoko i njegova bliža okolina u političkom, društvenom i ekonomskom smislu u određenom historijskom periodu bilo stvarni centar ovom području, već rezultat istinske geografske centripetalne pozicije Visočkog polja u odnosu na navedene planinske masive. Tome u prilog govori činjenica da je glavina slivova rijeka i potoka koji nastaju na ovim planinama usmjerena i slijeva se direktno ili u neposrednoj blizini Visočkog polja.³ Glavna obilježja najznačajnijih koridora formiranih na povoljnim geografskim položajima uz riječne doline i veća plodna polja su “formirani veći gradovi, trgovišta, utvrde i zbjegovi (kao najstariji strukturalni oblik kontinuiteta)”⁴ Drugi

² Pavao Anđelić, “Srednji vijek – Doba stare bosanske države”, u: *Visoko i okolina kroz historiju 1. Prehistorija, antika i srednji vijek*. Visoko: Skupština opštine, 1984, 112.

³ O tome: Vjekoslav Klaić, *Povijest Bosne do propasti Kraljevstva*. Sarajevo: Svjetlost, 1990, 18–19; M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 200.

⁴ Muhamed Hamidović, *Gramatika toposa Bosne*. Zenica: Muzej grada Zenice, 2000, 38.

srednjovjekovni gradovi-utvrde na području centralne Bosne nemaju ni izbliza tako snažnu radijalnu vizuelnu komunikaciju s ostalim prostorima od značaja kao što je to grad Visoki na Visočici i gravitacijsku moć rejona kojim dominiraju.

Logika organskog prilagođavanja svih artificijelnih elemenata strukturi terena, toliko inherentna arhitekturi u srednjovjekovnoj Bosni, na ovom području dobila je mogućnost da samo putem akcentiranja odgovori kompleksnom spletu političkih, društvenih, simboličkih i funkcionalnih pretpostavki za formiranje jedne srednjovjekovne prijestolnice.

Upravno središte i rezidencija bosanskih vladara – izgubljeno urbano naslijeđe

Već od prvih dana bosanske države, bliža i dalja okolina Visokoga dobila je značaj upravnog centra. I prijestolnica bana Kulina bila je upravo na području Bosne (Visokog s okolinom).⁵ Za period od XIII do sredine XIV stoljeća, na ovome prostoru konstatovano je postojanje kuće bosanskih krstjana u Moštrima, banskog dvora u Moštrima, crkve Kulina bana u Biskupićima, crkve, biskupskog posjeda i banskog dvora u Milima, manje trgovačko naselje u Podvisokom i utvrđeni grad Visoki kao institucionalni elementi od najvišeg državnog značaja.⁶ Geografski smještaj lokaliteta i njihov međusobni odnos govore da se ovdje radi o jedinstvenom teritoriju koji je nekada zauzimala jedna teritorijalna općina i koji se obično smatra za jedinstveno naselje.⁷

Postepeno se u srednjem vijeku ime Bosna za oznaku šireg područja oko Visokog gubilo i ustupilo mjesto nazivu Visoko.⁸ U kasnom srednjem

⁵ O arheološkim nalazima, spomenicima kulture, spisima i drugim izvorima koji govore u tom smislu vidi: Desanka Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1978, 35; Marko Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo: Svjetlost, 1982, 75; P. Anđelić, "Srednji vijek – Doba stare bosanske države", 107.

⁶ P. Anđelić, "Srednji vijek – Doba stare bosanske države", 118.

⁷ *Isto*, 111–112.

⁸ M. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, 76.

vijeku svi navedeni elementi još uvijek postoje, a naseobinski sklop se obogaćuje brzim razvitkom Podvisokog,⁹ u sklopu kojeg se također javlja kraljeva rezidencija.

Upravo činjenica da su se u okviru prvotne Bosne (području Visočkog polja) na tri ili četiri mjesta nalazile vladarske rezidencije tokom postojanja srednjovjekovne bosanske države¹⁰ ukazuje na to da kontinuitet egzistiranja i monumentalna arhitektura nisu kategorije koje treba uzimati u razmatranje prilikom recepcije i shvaćanja pojma "dvor" u srednjovjekovnoj Bosni. Na području današnjeg Visokog (srednjovjekovnog Podvisokog) nisu ubicirane tačne lokacije vladarskih dvorova, iako se u pisanim izvorima njihovo postojanje eksplicitno navodi. Dvije vladarske isprave iz vremena od 1399. do 1421. godine izričito spominju kraljevski dvor u Podvisokom.¹¹ Uža lokacija podvisočkog dvora nije identificirana s obzirom na to da se na području gdje je u srednjem vijeku egzistiralo ovo naselje nataložilo više urbanih slojeva iz kasnijeg perioda i osujetilo mogućnost bilo kakvih terenskih prospekcija i arheoloških istraživanja. Međutim, grad kao kolektivitet ne zaboravlja jako važne čimbenike svog urbaniteta ni nakon dugog vremena njihove fizičke odsutnosti, naročito kada je riječ o ključnim faktorima iz protourbane faze razvoja. Naziv Kraljevac za jedan distinktivan dio Visokog može se tumačiti u svjetlu izvora koji spominju gostinjac kralja Tvrtka I, dvorove Ostoje i Tvrtka II u Podvisokom, iako, izuzev ostataka stećaka, na području Visokog koje se danas tako naziva, još nisu ustanovljeni značajniji materijalni ostaci zdanja takve vrste. Neće samo ime zadržano u osmanskim doba za lokalitet Kraljevca biti svjedočanstvom žive prostorne memorije; tu je i prostor u svojem otporu prema kasnijim principima urbane organizacije zračio srednjovjekovnim duhom. Izdavanje svećanih isprava na Visokom potvrđuje da je i sam grad služio kao vladarska rezidencija,¹² a arheološki ostaci ukazuju na postojanje

⁹ P. Anđelić, "Srednji vijek – Doba stare bosanske države", 118.

¹⁰ *Isto*, 157.

¹¹ *Isto*, 158.

¹² *Isto*, 157.

arhitektonske plastike stilski srodne onoj što je ukrašavala novije dvorske palače u Kraljevoj Sutjesci i na Bobovcu.¹³

Institucionalno navedeni skup elemenata je impresivan. Međutim, vremenom su urbanistički svi iščezli iz fizionomije Visokog i respektabilne urbane kulture – izuzev grada-utvrde Visoki i naselja Podvisoki; njihov odnos će polučiti neke važne prostorne determinante bitne za razumijevanje urbane suštine ovog grada dokle god su u njegovoj strukturi prisutne organske tendencije. Pojavom Podvisokog u drugoj polovici XIV stoljeća zaokružen je proces formiranja urbanog središta na području današnjeg Visokog.

Grad-utvrda Visoki i naselje Podvisoki kao jedinstven gradski organizam

Grad-utvrda se prva javlja u izvorima s obzirom na to da su njegove funkcije tješnje povezane s političkim institucijama nego funkcije privredno aktivnog podgrađa.¹⁴ Međutim, kada su u pitanju refugijalna i simbolička funkcija koje su uz funkciju kontrole i nadzora okolnog prostora fundamentalne za jednu srednjovjekovnu utvrdu, postaje jasno da pojavu takve strukture ne možemo očekivati na praznom prostoru – prostoru u kojem ne postoje drugi sadržaji komplementarni sadržajima utvrde. Ovdje želimo istaknuti značaj i sadržaj prostora kojim dominira utvrda, a posebno privredno aktivnog podgrađa.

¹³ Radi se o fragmentima lunete nadvratnika portala koji je klesan od žučkastog, sitnozrnog kamena pješčara u kojem su izvedeni dekorativni floralni motivi u plitkom reljefu, koji posjeduju formalne odlike gotičkog stila. Detaljnije o tome u: Šahinović, Nataša. "Novi nalazi na srednjovjekovnom gradu Visoki", *Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, n. s., Arheologija*, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1996–2000, 48/49, 386–394. Zbog fokusa na prostorne odnose i ambijent šire gradske slike, ovdje neće biti značajnijeg osvrta na arheološke ostatke i čitljive arhitektonske elemente.

¹⁴ "Grad" u ćirilskim i 'castrum' u latinskim izvorima XIV vijeka koji se odnose na Bosnu isključivo označavaju tvrđavu, sjedište vladara i feudalca." D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 135.

Povoljne geografske, saobraćajne i političke okolnosti razlozi su za izrastanje Podvisokog u srednjovjekovno trgovačko središte.¹⁵ Do kraja XIV stoljeća ovo naselje postaje najznačajniji ekonomski centar srednje Bosne i cijele srednjovjekovne bosanske države.¹⁶ Pisani izvori tog doba evidentiraju izrastanje trgovačke četvrti, s radnjama i posebnim kućama dubrovačkih trgovačkih kompanija.¹⁷

Zbog toga ne iznenađuje što se Visoko u izvorima veoma rano označava kao "varoš", jer je imao sve odlike jednog pravog gradskog naselja.¹⁸ Inače najranija upotreba termina varoš za označavanje jednog gradskog naselja srednjovjekovne bosanske države i uopšte Balkana prije dolaska Osmanlija jeste upravo vezana za Visoko.¹⁹ Kako je Visoko jednom prilikom označeno i kao "civitas", dobija se utisak da se radi o veoma razvijenom gradskom naselju. Prve tri decenije XV vijeka predstavljaju period najveće privredne ekspanzije visočkog naselja.²⁰ Posljednjih decenija bosanske samostalnosti, negdje od 1450. godine, napredak Visokog je zaustavljen, a počelo je njegovo opadanje zbog sve jačih udara osmanske vojne sile.

Nedostatak saznanja o kulturi varošskog ambijenta akutan je u cijeloj srednjovjekovnoj Bosni. Pisani izvori omogućuju da se ustanovi postojanje nekih važnih elemenata urbanističkog inventara Podvisokog, kao što su zgrade u kojima su bili smješteni kraljev dvor, franjevačka kuća ili samostan,

¹⁵ *Isto*, 36.

¹⁶ M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 206; D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 61–62; P. Anđelić, "Srednji vijek – Doba stare bosanske države", 103–104.

¹⁷ D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 269.

¹⁸ *Isto*, 70.

¹⁹ "U svom testamentu, jedan Dubrovčanin koji je umro u Veneciji 1421. godine, ostavlja kuću od drveta 'posta in varos de Sovisochoi.'" – D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 136–137. Varoš predstavlja viši stupanj u razvitku trgovačkog poslovanja i organizacije zanatske djelatnosti, a mogla bi se definirati i kao naselje čiju privrednu osnovu čini stacionarna trgovina i zanatstvo. P. Anđelić, "Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni", 184.

²⁰ Po procjeni D. Kovačević-Kojić Podvisoki je u prvoj polovici XV stoljeća brojao preko 2000 stanovnika, što u kategorizaciji srednjovjekovnih evropskih gradova spada u gradove srednje veličine, uz važnu opasku da gradovi s manje od 2000 stanovnika čine 90–95% svih evropskih gradova srednjeg vijeka. O tome u: D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 227–228.

carina i stambeno-poslovne kuće, što zajedno s jakom tvrđavom (služila i kao dvor) i mjestom održavanja državnih sabora i krunisanja vladara u neposrednoj blizini, upućuje na karakteristike prijestolnice u to doba.²¹

Najstarije prvotno funkcionalno i prostorno jezgro Podvisokog jeste mjesto na kojem se trgovalo – “trgovište” ili “trg”. Vjerovatno je to u prvo vrijeme bio slobodan, otvoren prostor na kojem su se, pod zaštitom grada, u blizini važnog upravnog središta, na stjecištu značajnih prometnica i u centru agrarno bogatog kraja, održavali godišnji, mjesečni, sedmični i uopće periodični sajmovi – današnji Pazar.²²

Imenom “trg” se u srednjem vijeku nazivala čitava aglomeracija Podvisokog.²³ P. Anđelić je ponudio i lokaciju nekadašnjeg kvarta s istim imenom, i to na osnovu identifikacije starog “trga” s “pazarom” i terenom kasnije “čaršije”. “To je izduženi i prošireni prostor današnje ulice J. Balorde (današnja ulica Kralja Tvrtka – E. K.), sa središtem oko današnjeg sebilja i proširenjem na prostoru današnje Čaršije.”²⁴ Na planu srednjovjekovnog Visokog koji je priložio svom radu, Anđelić u nazivima kvartova Varoš, Klisa, Prijeko, Perutac, Novo Brdo i Kraljevac (koji i danas nose takve nazive) vidi njihovo srednjovjekovno porijeklo.²⁵ Dok se termin Varoš u vezi s Podvisokim jasno može pratiti na osnovu srednjovjekovne pisane građe,²⁶ Kraljevac posjeduje više razina povezanosti sa srednjim vijekom. Klisa, pored naziva koji jasno upućuje na srednjovjekovni termin (*ecclesia* = crkva), na svom području je čuvala tragove materijalne kulture čiji karakter

²¹ P. Anđelić, “Srednji vijek – Doba stare bosanske države”, 104.

²² *Isto*, 160.

²³ “Trg” je srednjovjekovna ekonomsko-urbanistička kategorija primarna u tipološkoj klasifikaciji naselja u srednjovjekovnoj Bosni. O tome u: Pavao Anđelić, “Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni. Prilog tipologiji naselja”, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s., Arheologija*, Sarajevo: Zemaljski muzej u Sarajevu, 1963, 18, 179–194. Njime se označava srednjovjekovno naselje na području današnjeg Visokog u počecima svoga stasavanja iz druge polovice XIV stoljeća.

²⁴ *Isto*, 162.

²⁵ Vidi: P. Anđelić, “Srednji vijek – Doba stare bosanske države”, 161 i 162.

²⁶ D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 69–70; 136–137.

je ostao nepoznat široj javnosti.²⁷ U prvim osmanskim popisima mjesta i sela visočke nahije iz druge polovice XV stoljeća i iz XVI stoljeća navodi se i Ljetovik,²⁸ što dodatno doprinosi osnovanosti Anđelićevih pretpostavki o srednjovjekovnom porijeklu nekih današnjih dijelova Visokog. Ljetovik je i danas prometno isključivo upućen na Kraljevac, a srednjovjekovna sprega između ova dva “kvarta” bila je ojačana potokom s dvojnim nazivom: potok Ljetovik ili Kraljevački potok. Ovdje treba dodati i današnji simptomatičan naziv “Kula” koji se koristi za više brežuljkastih formacija na mjestu susretanja Kraljevca i Ljetovika.

Navedeni “nasebinski kvartovi” na osnovu čije toponomastike Anđelić pretpostavlja da su bili sastavni dio srednjovjekovnog naselja Podvisoki rasprostirali su se na prostoru koji zauzima dobar dio modernog Visokog, a većim dijelom se poklapa s prostorom osmanskodobnog Visokog do 1878. godine, dakle četiri stoljeća poslije propasti srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva i prestanka srednjovjekovnog načina života u ovom naselju.

Razlog tome može se tražiti i u činjenici da su u srednjovjekovnom Podvisokom prostori između kuća obilovali slobodnim površinama pogodnim čak i za obrađivanje – sačuvani kupoprodajni ugovori nedvosmisleno govore o tome.²⁹ To sugerira slabiju gustoću i samostalnu fizičku egzistenciju pojedinačnih objekata. U tom smislu mogu se povući paralele između likovne koncepcije bosanske srednjovjekovne kuće i stećka – forma stećaka sljemenaša jasno asocira na kuću. Njihov plasman na terenu, međusobni raspored i oblik, lišen bilo kakvih likovnih sugestija odnosa spram susjednog objekta, jasno evocira individualnost i potrebu za slobodnom pozicijom u prostoru.

²⁷ O Klisi vidi: M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 275.; P. Anđelić, “Srednji vijek – Doba stare bosanske države”, 163.

²⁸ Vidi: Hatidža Čar-Drnda, “Teritorijalna i upravna organizacija Visočke nahije do početka XVII stoljeća”, *Behar, Časopis za kulturu i društvena pitanja*, Zagreb: Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske Preporod, 2014, XXIII/121, 81–83.

²⁹ Vidi: D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 237.

Neke odrednice prostornih odnosa srednjovjekovnog Visokog

Zbog snažne organske sprege s okolinom sigurno je da su srednjovjekovna gradska naselja Bosne u velikoj mjeri poštivala oblik terena na kome su stasavala. Analogno tome, unutrašnja struktura visočkog naselja nije mogla biti indiferentna spram reljefa na kojem je plasirala svoje sadržaje. Može se isključiti tijesna povezanost i veći stepen integrisanosti Anđelićevih "gradskih četvrti" unutar naselja. Prostornu organizaciju unutar srednjovjekovnog Podvisokog treba tražiti u slobodnijem međusobnom fizičkom odnosu kvartovskih elemenata kao rezultat poštivanja oblika terena s mikroreljefnim sadržajima poput grebenastih brežuljaka razdvojenih potočnim brazdama. Indikativno je da je ravničarski teren, kojim također obiluje ovaj prostor, ostao skoro u potpunosti izvan obima naselja, iako ga direktno dodiruje. Stoga je karakter terena snažno ugrađen u sliku i ambijent srednjovjekovnog Podvisokog.

Odsustvo monumentalne arhitekture Podvisoki je lišilo likovnog, simboličnog i funkcionalnog težišta, što u fizičkim odnosima onovremenih zapadnoevropskih gradova predstavlja snažan integrativni faktor prostora u vidu katedralne crkve i zgrade vijećnice. S obzirom na današnju razinu spoznaje o tom pitanju, nemoguće je išta konkretnije reći o sakralnim sadržajima i duhovnoj klimi kao sveobuhvatnim metafizičkim aspektima urbanizma srednjovjekovnog Podvisokog. Na disperziju (slobodni raspored) urbanih elemenata upućuje i odsustvo zida – simbola autonomije i zajedništva srednjovjekovnih komunalnih samouprava. Sve što je Podvisokom uskraćeno na planu komunalne autonomije, simbolički materijalizirane u monumentalnoj arhitekturi, institucionalno i urbanistički je kompenzirano utvrđenim gradom. Čak su posljednja arheološka iskopavanja obavljena na utvrđenom gradu 2008. godine ustanovila mogućnost postojanja sakralne arhitekture uslijed pronađenih kamenih fragmenata koji asociraju na rozetu – arhitektonski detalj koji je u srednjem vijeku u tijesnoj vezi s crkvom.³⁰

³⁰ Rezultati spomenutih istraživanja nikada nisu objavljeni, pa je trenutno o njima teško išta konkretnije reći.

Iako iz međusobnog topografskog odnosa i naziva proističe snažna predređenost naselja u odnosu na utvrđeni grad, Visoki i Podvisoki u srednjem vijeku prostorno, funkcionalno, politički i ekonomski egzistiraju na principu simbioze. Fizička razdvojenost nadmorskom visinom od preko dvije stotine metara i terenska distanca veća od jednog kilometra nije poništila jaku međusobnu privlačnost, tako da se podgrađe doimalo kao da snažno teži utvrdi. Na takve odnose upućuju i kvartovi nastali kao logična posljedica širenja naselja, naročito Klisa, Perutac, Novo Brdo, Kraljevac i Ljetovik; svojim pozicijama na strmom terenu jasno sugeriraju privučnost utvrdom. Potvrda takvih tendencija privlačenja na utvrđenom gradu nisu samo koncentrične linije fortifikacija s ekstenzijom u smjeru podgrađa već i kompletan nasebinski element smješten neposredno izvan zidina na mjestu pristupa iz podgrađa i terenski najlogičnije veze s podgrađem.

S klimatskog aspekta Visoko također ima veoma povoljne uslove za život s obzirom na optimalan broj sunčanih sati godišnje.³¹ Činjenica da su upravo dijelovi pod Visočicom sa znatno umanjenim osunčanjem u odnosu na druge terenske zone u neposrednoj blizini bili podvrgnuti situiranju privredno aktivnog i stambenog dijela Podvisokog dodatno govori u prilog snažnoj tenziji prema utvrdi. Više izvora čiste vode na padinama Visočice produbljuje organsku vezu između ova dva ključna urbana člana, ali i čini prirodno pristupačnim vitalni resurs na više tačaka u naselju; potreba izvođenja kompleksnijih tehničkih radova s ciljem dovođenja pitke vode s udaljenosti time je eliminisana. Izostali su tako poslovi oko pronalaženja sredstava za radove što bi zahtijevali viši stupanj društvene koordinacije i političke samoorganizacije karakteristične za tadašnje autonomne i poluautonomne srednjovjekovne gradove-komune. Ta vrsta društveno-političke, a konzekventno i urbane protuteže utvrđenom gradu s rezultatom prostorne i funkcionalne polarizacije inače ne snažno integrisanog, ali jedinstvenog urbanog organizama, u okvirima nenarušenih feudalnih struktura, nije imala prostora za autonomno društveno i urbanističko manevrisanje. Sto godina razvoja i uspona ovdje nije bilo dovoljno da gradsko naselje kao

³¹ Branislav Krstić, *Urbanistički program Visokog*. Sarajevo: Urbanistički zavod SRBiH, 1965, 12.

nova društvena forma uzdrma feudalni poredak. Srednjovjekovni gradovi u Bosni, čijem razvoju je Visoko bilo predvodnik, zaostajali su za onovremenim evropskim i gradovima u susjednim zemljama.³² Nijedan grad u srednjovjekovnoj Bosanskoj državi nije stekao povelju o slobodnom kraljevskom gradu,³³ što također govori u prilog snažnoj upućenosti privredno aktivnog podgrađa na grad-utvrdu.

Likovno gledajući strukturalno koncentrirana kamena tvrđava s više vertikalnih arhitektonskih elemenata čini akcent podgrađu s pretežno drvenim kućama,³⁴ međusobno slobodno pozicioniranim, dok naselje razbacano po obroncima u podnožju Visočice čini vizuelni korijen utvrđi. U ovom prostornom odnosu zrcali se i funkcionalna veza.

Zato osmanska administracija pravilno identificira Visoko kao selo neposredno nakon eliminacije utvrde kao važnog faktora njegovog urbaniteta. Po odumiranju funkcija i simbolike grada-utvrde, oslabljena je privlačna snaga što je Podvisoki držala u jakoj sprezi s vrhom Visočice. Visoko je sada svoje urbane kapacitete moglo razvijati u relaciji s pogodnostima koje pružaju ravničarski teren i obale rijeka.

Kasaba Visoko od kraja XV do kraja XIX stoljeća

Ulaskom bosanskih krajeva u sastav Osmanskog carstva, mnoga dotadašnja utvrđenja u novim prilikama i potrebama izgubila su stratešku važnost, pa su odmah u početku ili kasnije napuštena.³⁵ Visoki je najznačajnija

³² Gradska naselja bosanske države su izuzetno mlada u odnosu na evropske gradove. "Nastaju tek sredinom XIV stoljeća, u vrijeme kada evropski gradovi imaju za sobom stoljeća intenzivnog razvoja. Ona se također javljaju znatno kasnije nego ostala srednjovjekovna gradska naselja na području današnje Jugoslavije." D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 345.

³³ O tome vidi: Enes Dedić, "Privjesak' evropskog urbaniteta: Gradovi srednjovjekovne Bosne kao integralni dio urbaniteta Istočno-centralne Evrope", *Bosna Franciscana*, Sarajevo: Franjevačka teologija Sarajevo, 2014, 41, 192.

³⁴ O tome: D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 202.

³⁵ Alija Bejtić, "Osmanlijski spomenici arhitekture u Bosni i Hercegovini", *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1953, 3-4, 293.

utvrda bosanskog srednjeg vijeka bez ikakve uloge u novim okolnostima. Po zauzimanju, odmah je uništena i lišena svih funkcija. Međutim, to nije bila matrica osmanskog odnošenja prema sveukupnom srednjovjekovnom naslijeđu Visokog.

Osmanlije su prepoznale vrlo delikatne geostrateške, prirodne, kulturne i društveno-političke relacije kao preduvjete nastanka i pozicioniranja srednjovjekovnih naselja. Sve su to težile afirmisati u svoju korist, dodavši im nova obilježja, sadržaje i oblike. U tom smislu i Visoko je primjer grada koji svoju egzistenciju i razvoj u osmansko doba zahvaljuje povoljnim okolnostima što su u srednjem vijeku uslovile njegov razvoj. Da se Osmanlije nisu dale u zatiranje društvenih, kulturnih i ekonomskih tekovina srednjovjekovnog Visokog, govori i samo ime; ono svjedoči o svojevrsnom kontinuitetu između srednjovjekovnog i osmanskodobnog naselja.

Tragovi srednjovjekovnog kontinuiteta

Ostaci srednjovjekovnog podgrađa poslužili su kao embrio u daljem fizičkom razvitku osmanskodobnog Visokog. Ono je vremenom dobijalo nove fizičke, kulturne, društvene, političke i vjerske dimenzije. S vjerom, načinom života i drugim tekovinama orijentalne kulture postepeno dolazi i istočnjačka umjetnost građenja – "nužno formiranje prostora za život čovjeka i zajednice po kanonima osmanlijske građevne škole kao sinteze perzijske, arapske i bizantijske umjetnosti".³⁶ Ni srednjovjekovni građevinski standardi zbog svoje rudimentarne prirode kojoj je pogodovao način života u osmanskoj kasabi osrednjeg značaja nisu iščezli do kraja ove epohe, tako da srednjovjekovna "urbana" kultura nije u potpunosti nadomještena orijentalno-islamskom.

Osmanskodobno Visoko, prostorno svedeno na područje srednjovjekovnog Podvisokog, nema snažno razvijen funkcionalni i likovni dijalog s okolicom, u tom smislu što su svi elementi koji definiraju prostor grada sada sadržani u samom gradskom naselju. Izgubio se odnos s utvrdom, što

³⁶ A. Bejtić, "Osmanlijski spomenici arhitekture u Bosni i Hercegovini", 233.

je bila ključna relacija unutar visočkog urbanog prostora u srednjem vijeku. U funkcionalnom smislu naselje u podgrađu egzistiralo je u simbiozi s utvrdom, a likovno i arhitektonski utvrda je udarala težište cijelom Visočkom polju – naselje je prostorno bila njena stambena ekstenzija na otvorenom. Srednjovjekovni Podvisoki bio je samo jedan od punktova u tzv. “aglomeraciji” punktova u Visočkom polju s različitim funkcijama (Mile, Moštre, Biskupići, Visoki), dok osmanskodobno naselje počinje da funkcionira na distinkciji visočke kasabe kao urbanog tijela u odnosu na okolinu u vidu ruralnog područja koje joj gravitira.

Osmanskodobna urbana integracija, zbog veće demografske i strukturalne koncentracije, kvalitativno je odmakla od srednjovjekovne. Važan faktor tog procesa bio je izgradnja vodovoda. Transpozicija srednjovjekovnog Podvisokog proističe, između ostalog, iz optimalne pozicije naseobinskih kvartova spram prirodnih izvora ispod Visočice i brežuljaka iz njezinog terenskog sklopa – što je dodatni faktor produbljivanja odnosa između utvrde i podgrađa. Zbog relativno rijetkog rasporeda među elementima gradnje, dominantnog prirodnog faktora i neposredne pristupačnosti vode, nisu bili potrebni opsežni radovi na njenom vještačkom dovođenju u udaljenije krajeve naselja.

Kada se osmanskodobno Visoko “distancira” od utvrde i Visočice, voda će sistemskim rješenjem vještačkim putem (vodovodom) dospjeti do predjela grada u ravnici u režiji jedne hidrotehnički razvijene civilizacije sa snažno prisutnim kultom vode. Zbog njezinog kulturnog statusa dva važna područja grada dobila su naziv po objektima što isporučuju tekuću vodu. Centralni dio čaršije, Pazar, postao je poznatiji kao Sebilj, a najznačajnija visočka mahala pod nazivom Alaudin Kebir postala je Šadrvarska mahala ili jednostavno Šadrvan. Tzv. “padinske mahale” (Klisa, Perutac, Novo Brdo, Ljetovik, Kadinica i Kraljevac), što su još u srednjem vijeku srasle s terenom izbrazdanim potocima, imale su predispozicije za podizanje kuća kraj same tekuće vode. Zadržana je u isto vrijeme i važna uloga svih prirodnih tokova vode unutar grada. U blizini izvora Kraljevačkog potoka,

najvažnijeg što je tekao kroz Visoko, bio je smješten rezervoar s kojeg se snabdijevao veći dio ravničarskog dijela osmanskodobnog Visokog. Pored očito kulturnih konotacija, Kraljevački potok je u srednjovjekovnoj kulturi stanovanja bio prepoznat kao važan vitalni i ambijentalni resurs čije je kvalitete prepoznalo i osmansko doba zbog poklapanja s njegovim smislom za organizaciju gradskog prostora.

Dokumentarna perspektiva – terminološka klasifikacija i status u novim okolnostima

Dolaskom Osmanlija gradovi na području Bosne i Hercegovine bivaju detaljnije historijski evidentni zbog formirane i razvijene terminologije definiranja različitih tipova gradskih naselja, što pruža uvid u distinkcije među njima. Dok u srednjovjekovnoj dokumentarnoj građi pitanja gradskih naselja leže nagoviješteno posredstvom problema s trgovinom i diplomatijom u prvom planu, osmanska administracija vodi vrlo opsežnu dokumentarnu evidenciju koja u glavni fokus stavlja pitanja grada. Tako se na osnovu osmanskih dokumenata još od 1477. godine može konkretnije pratiti fizički razvoj i opadanje Visokog s uvidom u njegov urbani inventar kao što je broj džamija, mesdžida, tekija i mahala, ali i drugih javnih i infrastrukturnih objekata.

Ako je naselje Podvisoki u prvoj polovici XV stoljeća u svom razvoju dostiglo nivo urbanog centra, onda u prvim decenijama po dolasku Osmanlija, po njihovim standardima to nije bilo. U prvom dokumentu koji ga spominje u novonastalom državnom i civilizacijskom kontekstu ovo mjesto navodi se u statusu sela. Prve vijesti u ovome smislu proističu iz jedne od najstarijih vakufnama u Bosni koju je 1477. godine zavještao sandžak-beg bosanski Ajas-beg.³⁷ To navodi na zaključak da je opadanje privrednog značaja Podvisokog u izvorima evidentirano od četvrte

³⁷ Od ove vakufname starija je samo ona Isa-bega Ishakovića iz 1462, koja je ujedno i najstariji pisani turski spomenik u Bosni. Vidi: Hazim Šabanović, “Dvije najstarije vakufname u Bosni i Hercegovini”, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1952, 1951/11, 7–29.

decenije XV stoljeća produženo i na prve decenije osmanskog vladanja ovim prostorima. Tada je najvjerojatnije napušten grad-tvrđava Visoki, a podgrađe Podvisoki od tada nosi naziv Visoki ili Visoko. Ne zna se da li je to ime utvrđeno po gradu-tvrđavi ili je skraćena od Podvisoki.

Iako dostupni izvori iz XVI stoljeća nedvosmisleno govore da Visoko u tom periodu doživljava privredni, demografski i urbani preporod što ga je svrstao u red naprednijih gradova u Bosni ovog perioda,³⁸ ovaj grad je definitivno izgubio ulogu centra s utjecajem na šire okruženje srednjovjekovne Bosne. Smaknuto iz centra političkih zbivanja i fokusa kulturnih utjecaja, lišeno prisustva visokih vjerskih dostojanstvenika i pomjereno iz privrednog središta, Visoko će se tokom cijele osmanske epohe razvijati u sjeni Sarajeva, na trgovačkoj osnovi s proizvodnim suplementom u vidu prerade kože za šire tržište i više drugih zanata za lokalnu tržišnu domenu. Društvene i umjetničke norme prisutne u postsrednjovjekovnim epohama ovog grada neće više nikada imati centralni značaj za Bosnu. Dok svaka spoznaja o fizionomiji srednjovjekovnog Visokog (iako još uvijek dobrim dijelom obavijena velom tame), zbog njegovog metropolitanskog statusa, može biti vodilja pri osvjetljavanju te vrste problema u drugim konkretnim srednjovjekovnim potencijalno urbanim sredinama u Bosni, predstava o osmanskodobnoj fizionomiji ovog grada je jasnija zbog posredno očuvanih i dokumentarno evidentiranih izvornih urbanističkih čimbenika, ali i zbog činjenice da i danas postoje integralno sačuvane ambijentalne cjeline osmanskih gradova u Bosni i Hercegovini. Tu je i neuporedivo obimnija dokumentarna perspektiva.

U vakufnami *nekog Hadži Mustafe* iz 1526. godine Visoko se prvi put označava terminom kasaba.³⁹ "Kasaba" je pravni termin i oznaka za naselje urbanog statusa u Osmanskom carstvu.⁴⁰ Uočljivo je, dakle, da je Visoko u

vremenskom potezu od 1477. do 1526. godine toliko uznapredovalo da je postalo naselje višeg ranga u odnosu na selo. Kada se kaže da su "Današnje Visoko osnovali Turci",⁴¹ iz predodžbe o njegovu postanju nipošto se ne smiju izgubiti iz vida značenja srednjovjekovnog Visokog. Od tada do danas, razvojni put ovoga grada bilježi uspone i padove, vremena prirodnih i ljudskih katastrofa, doba manjeg i većeg prosperiteta, periode stagnacije i transformacije, ali nikad gubitak urbanog kontinuiteta. Međutim, osnovna forma, funkcije, karakter i veličina dati ovom naselju tokom XVI stoljeća nisu drastičnije mijenjani tokom čitave osmanske epohe. U pitanju je samo tihi rast fizičkog obujma grada na bazi organskog policentričnog razvoja čiji tok, sudeći po povijesnim svjedočanstvima, nije ipak konstantno išao linearnom putanjom.⁴²

Od historijata osmanskodobnog Visokog, važno je istaći da teritorijalnu ekspanziju Osmanskog carstva i jačanje uloge bosanske provincije u ovome državnom organizmu do njegovog zenita početkom XVII stoljeća, prati uspon brojnih gradova, od kojih su najznačajniji – Sarajevo, Banja Luka, Mostar, Foča i Travnik – dobili status šehera. I mnoge druge kasabe sa strukturalnom ulogom u ovome procesu izbile su ispred Visokog. Ono se tako po pitanju kulturnih, društvenih i ekonomskih prilika u periodu osmanske vladavine nakon XVII stoljeća profiliralo kao srednje razvijena kasaba.

Općenito uzevši, osmansko gradsko naselje je, za razliku od srednjovjekovnog bosanskog, funkcionisalo u sklopu mnogo šireg i kompleksnijeg političkog i društvenog organizma čiji je glomazni administrativni i vojni aparat u velikoj mjeri ovisio o široko rasprostranjenoj mreži urbanih naselja. Njihov veliki broj na području Bosne i Hercegovine iz tog razloga nastao je upravo zahvaljujući direktnoj intervenciji Osmanske države. Istraživanja su pokazala da je dobar dio naselja u Osmanskom carstvu i Bosni toga doba izgrađen po naređenju centralne vlasti kao rezultat

³⁸ Aladin Husić, "Visoko u vrijeme Nasuha Matrakčija", *Behar, Časopis za kulturu i društvena pitanja*, Zagreb: Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske Preporod, 2014, XXIII/121, 6.

³⁹ Vidi: Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela II*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1991, 693.

⁴⁰ Adem Handžić, "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1975, 25, 133–134.

⁴¹ H. Kreševljaković, *Izabrana djela II*, 691.

⁴² Poremećaj, devastacija i depopulacija (naročito katoličkog stanovništva) koje je sa sobom u Bosnu donio prodor Eugena Savojskog nisu zaobišli ni Visoko. O tome više: H. Kreševljaković, *Izabrana djela II*, 702.

državnih potreba. Prvi graditeljski čin bio je podizanje džamije po državnom naređenju u okviru institucije vakufa.⁴³

Zametke visočke kasabe povijesno, institucionalno i fizički treba tražiti u prvim vakufima⁴⁴ koji su udarili temelje orijentalno-islamskoj dimenziji njene urbanizacije. Ajas-begov vakuf sačinjavali su kupatilo, dućani i vrt.⁴⁵ Danas nema fizičkog traga ovim objektima, ali se s pravom pretpostavlja da su hamam i dućani bili smješteni na prostoru gdje se u srednjem vijeku nalazilo trgovište.⁴⁶ Po pravilu, Osmanlije su u mjestima kojima su dali ulogu u svojim strateškim i kulturološkim ciljevima na osvojenom području kao prvi javni objekat gradili džamiju, pa je vrlo izvjesno da su navedeni hamam i dućani predstavljali doprinos u obogaćenju već formiranih urbanih sadržaja. Džamije su podizane i u sasvim novim gradovima, kao i u gradovima poput Visokog⁴⁷ kada se muslimansko naselje s orijentalnom kultnom arhitekturom naslanja na srednjovjekovnu varoš. U teokratskom društvu kakvo je bilo Osmansko carstvo, naselje nije moglo dobiti status kasabe dok nije imalo bar jednu džamiju.⁴⁸

Dok je džamiju moglo imati selo, javno kupatilo (hamam) nije bilo uobičajeno za selo, niti u osmanskoj, niti u bilo kojoj drugoj civilizaciji za koju su karakteristični ovakvi objekti. Izgradnja hamama upućuje na snažnu civilizatorsku tendenciju koju je Osmanska država nametnula Visokom neposredno po konsolidaciji svoje vlasti. Vrijeme između zavještanja ovoga zdanja u vakufnami – gdje je Visoko označeno kao selo – i njegove realizacije

⁴³ O ulozi države u podizanju prvih džamija u novoosnivanim gradovima vidi: Ismet Kasumović, Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave. Mostar: Islamski kulturni centar, 1999, 39–40.

⁴⁴ U orijentalnoj kulturnoj dominaciji institucija vakufa je u razvoju gradova ovog perioda “bila u toj mjeri značajna da se razvitak gradova ne može odvojeno ni razmatrati od historije i uloge vakufa”. A. Handžić, “O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću”, 133.

⁴⁵ H. Šabanović, “Dvije najstarije vakufname u Bosni i Hercegovini”, 35.

⁴⁶ Vidi: H. Kreševljaković, *Izabrana djela II*, 692.

⁴⁷ U mnogim mjestima su kao prve bogomolje bile podizane carske džamije. Vidi: I. Kasumović, Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave, 39.

⁴⁸ Džemal Čelić, «Gradovi i naselja», u: Basler, Đuro i dr. Umjetničko blago Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Svjetlost, 1987, 72.

može se smatrati periodom prerastanja ovoga mjesta iz sela u kasabu (grad), jer je predstavljao dio “komunalne opreme bez koje se nije moglo zamisliti bolje organizovano naselje”.⁴⁹ Jasno je da hamam nije mogao biti realiziran bez tehnički adekvatne vodovodne infrastrukture, što predstavlja kvalitativni urbanistički iskorak. Visoko se time svrstalo u red gradova koji su “poslije Sarajeva prvi” u Bosni dobili objekat te namjene. Bio je to treći po redu hamam u Bosni uopće.⁵⁰

Za formiranje kasabe u Visokom važno je bilo i podizanje zavije od strane bosanskog sandžak-bega Ajas-bega 1477. godine, kao prve muslimanske kulturne ustanove. U tom smislu Visoko spada u red kasaba u Bosni čiji nastanak može zahvaliti i aktivnosti derviša. Zavija podignuta ovdje bila je onaj segment oko kojeg je došlo do postepenog širenja islama,⁵¹ i konzekventno formiranja kasabe Visoko s naglašenom duhovno-teozofskom dimenzijom urbaniteta koja nije ustanovljena u srednjovjekovnom Podvisokom. Dakle, konac XV stoljeća Visoko je dočekalo u formi, a vjerovatno i sa statusom kasabe, iako dokumentarna perspektiva dostupna ovoj radnji o tome ne govori.

Urbanistički sadržaji

Do sredine XVI stoljeća Visoko obogaćuje svoju urbanu osnovu.⁵² Konceptija naselja, u određenoj mjeri zadržana i do danas u njegovom najstarijem dijelu, bila je zasnovana na principima orijentalnog urbanizma i prepoznatljivim orijentalno-islamskim utjecajima u graditeljskom naslijeđu. I ovdje je provedeno načelo odvajanja rada i stanovanja kao bitna karakteristika bosanskohercegovačkih naselja tog doba.⁵³ Čaršija – gdje se

⁴⁹ *Isto*, 80.

⁵⁰ A. Husić, “Visoko u vrijeme Nasuha Matrakčija”, 6.

⁵¹ I. Kasumović, Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave, 39–42.

⁵² Nakon Ajas-begovog, Visoko je 1526. godine s Hadži-Mustafinim vakufom dobilo još 21 dućan. H. Kreševljaković, *Izabrana djela II*, 693. Kroz spomenute vakufe Visoko je dobilo najmanje pedeset dućana. A. Husić, “Visoko u vrijeme Nasuha Matrakčija”, 6.

⁵³ Dž. Čelić, “Gradovi i naselja”, 76.

proizvodilo i trgovalo, i mahala – gdje se stanovalo, i urbanistički su diferencijalno oblikovane.

Čaršija je uvijek u središtu grada, gdje se sastaju putevi sa svih strana, u ravnini i kotlini, na udaru tranzitnog drumu.⁵⁴ To su preduvjeti nastanka srednjovjekovnog trgovišta u Podvisokom, a pokazali su se idealnim zavještanjem “čaršiji”, koja u osmanskoj etimologiji znači upravo *raskršće*.⁵⁵ U sredini visočke čaršije bio je sebilj po kojem do danas taj dio čaršije nosi karakterističan naziv Sebilj.⁵⁶

Osnovna privredna djelatnost koncentrirana u čaršiji bilo je zanatstvo i trgovina čijim su potrebama služili brojni dućani orijentalnog tipa mahom od drvene građe. Većina njih poredanih oko Sebilja, gdje se dešava proširenje tranzitnog drumu, bile su prizemnice skromnih dimenzija, najčešće s izdiferenciranom formom. Puno odvajanje rada i stanovanja, gdje u čaršijama nije bilo mjesta za stan i porodični život,⁵⁷ u Visokom je striktno provedeno samo na području Sebilja. U rubnim zonama čaršije bilo je i objekata u kojima su bile objedinjene funkcije stanovanja i trgovine ili zanatstva. To su jednokatni objekti s dućanima u prizemlju i prostorijama za stanovanje smještenim na katu s karakterističnim doksatima (što se opiru uličnom redu). Ovo objedinjavanje funkcija u jednom objektu sugerira odsustvo rigidne fizičke distinkcije između poslovne i stambene zone, barem u onim dijelovima Visokog gdje su mahale nalijegale na čaršiju. U shvatanju ove specifične crte visočke čaršije ne smije se iz vida izgubiti srednjovjekovna trgovačka tradicija Podvisokog, gdje je u okvirima Bosne, zbog najviše razvojne razine i centralne pozicije u privrednom životu zemlje, najjače bio izražen princip stambeno-poslovne bifunkcionalnosti ustanovljen kao osobina stambene arhitekture u srednjovjekovnim naseljima.⁵⁸

⁵⁴ A. Bejtović, “Osmanlijski spomenici arhitekture u Bosni i Hercegovini”, 236.

⁵⁵ Dž. Čelić, “Gradovi i naselja”, 72.

⁵⁶ H. Kreševljaković, *Izabrana djela II*, 693.

⁵⁷ Dž. Čelić, “Gradovi i naselja”, 76.

⁵⁸ Desanka Kovačević-Kojić ističe da su se u srednjovjekovnim bosanskim gradovima u sklopu kuća za stanovanje nalazile i radnje. Na drugom mjestu o izgledu stambene arhitekture u srednjovjekovnim bosanskim naseljima preciznije zaključuje da je na oblik i unutrašnjost kuće snažan uticaj

Općenito vrijednosti osmanskodobne čaršije u manjim mjestima Bosne i Hercegovine proističu iz arhitektonske i likovne kompozicije kao cjeline, a ne pojedinačnih graditeljskih ostvarenja,⁵⁹ što je naročito karakteristično za Visoko. Dok je u većim gradovima ovo bogatstvo formi moglo biti dodatno obogaćeno kupolama i kupolicama različitih veličina (džamija ili bezistana), u visočkoj čaršiji je vizuelni utisak baziran na različito reguliranim visinama dućana sa slobodno aranžiranim plohamo jednokatnih objekata. Ovdje je to formacija izduženog ovalnog okvira oko proširenja glavnog tranzitnog drumu u čemu se nazire relikat srednjovjekovnog otvorenog prostora trgovačke razmjene. Naravno, tu su i vertikale dvaju džamijskih minareta, ali neposredno izvan čaršijskog žarišta – žarište je ipak ostalo otvoren prostor.

Posebno mjesto u prostornoj kompoziciji Sebilja (čaršije) zauzimao je han, kako svojom razvijenijom arhitektonskom formom i većim gabaritom, tako i svojim istaknutim položajem. Najistaknutijim elementom čaršijskog sklopa odredio ga je primarno položaj na stjecištu dvije najvažnije prometnice u gradu: mjesto gdje se u tranzitni drum kao prometnu kičmu grada ulijeva put koji vodi od najvažnijeg infrastrukturnog objekta toga doba – mosta na rijeci Bosni. Njegovi veći prostorni gabariti nemaju intenciju nametanja okolnom prostoru i njegovom progresivnom strukturiranju. To dodatno doprinosi dojmu harmonije među elementima gdje između izgrađenog i slobodnog, između čovjeka i prostora nema nadređenog i podređenog člana. Pozicioniranjem hana i orijentacijom spram okolnog prostora akcenat je stavljen na prilaz čaršiji iz pravca Fojnice, Kreševa i Kiseljaka, čija je prometna upućenost na Visoko od srednjeg vijeka bila važan čimbenik prosperiteta ovoga grada. Pored praktičnih razloga (veće vizuelne interakcije sa što širim prostorom), ovakva pozicija hana može se čitati i kao gesta uvažavanja značaja drevnog pristupa Visokom iz tog

vršilo zanimanje stanovništva “te su tako kuće trgovaca imale, ponekad, i radnje i prostor za čuvanje robe, a kuće zanatlija, vjerovatno, radionice”. D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 348, 276.

⁵⁹ A. Bejtović, “Osmanlijski spomenici arhitekture u Bosni i Hercegovini”, 263; Mehmed Bublin, *Gradovi Bosne i Hercegovine: milenijum razvoja i urbicida*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing, 1999, 62.

pravca, što se kao intuitivna spoznaja materijalizirala u prostoru. Iz tog pravca se još od srednjeg vijeka tačno na ovu lokaciju slijevalo srebro iz Fojnice i Kreševa, da bi bilo ocarinjeno i plasirano vani, a osmansko doba je zadržalo frekventnost ovoga toka; znatno umanjene količine srebra namjestio je opticaj zanatskih proizvoda od metala i kože, uz pojačan priliv poljoprivrednih proizvoda iz agrarne okolice uzvodno od rijeke Fojnice.

Trase saobraćajnica i pravci širenja naselja

Dolinom rijeke Bosne u Visoko nisu stizale ništa manje važne “vrijednosti”, ali drum što je preko spomenutog mosta ulazio u Visoko nije apriorno bio upućen na Sebilj. Pored kraka što je od mosta išao prema Sebilju, postojala je i transverzala (koja je i danas jedna od ključnih saobraćajnica u gradu), trasirana rubnim dijelom tadašnjeg naselja, da bi se s glavnom magistralom susrela u tački izvan grada. Zašto se u srednjem vijeku trgovište, na čijem prostoru je izrasla čaršija, nije razvilo na saobraćajnici koja je od područja Sarajeva (Vrhbosne) dolinom Bosne najmanjim terenskim otporom prolazila kroz Visoko, krivo je više faktora. Manje je važno to što Vrhbosna u srednjovjekovnim prilikama nije imala značaj kao Sarajevo u osmanskim i to što u Visokom nije bilo mosta ondje gdje je izrastao u osmanskom periodu. Ključna je privlačna snaga grada-utvrde Visoki (sa svim njegovim institucionalnim, funkcionalnim i simboličkim aspektima) pa je ravničarski teren svoju najadekvatniju predispoziciju za određenje mjesta prvobitno periodičnog sajma, a zatim i formiranje trgovišta, našao tamo gdje se brdo s utvrdom pretapa u ravno polje i odakle se najefikasnije pristupa utvrđenju na vrhu. Iz toga razloga tokom cijelog osmanskog perioda kičmu urbane strukture Visokog sačinjavala je saobraćajnica naslijeđena iz srednjeg vijeka, koja prolazi linijom gdje se nizinski teren spaja s obroncima brda Visočice – radi se o spomenutoj longitudinali koja protiče na relaciji Pazar – Kraljevac.

Nije onda ni čudo što se nakon eliminacije grada-utvrde kao urbanog elementa privredno aktivno naselje spustilo u ravnicu od koje u srednjem

vijeku kao da je uzimalo. Srednjovjekovni punktovi s državotvornom težinom raštrkani na različitim predjelima Visočkog polja, s težištem u utvrdi kao simboličkom dominantom, prvo su odumrli institucionalno, a zatim i fizički iščezli. Razvoj osmanskodobnog Visokog ograničio se zato na manji prostor s gušćom koncentracijom elemenata oko privrednog žarišta i simbolički upućenih na više pristupačnijih sakralnih uporišta s domašajem u okviru jednog stambenog kvarta.

Lijeva obala rijeke Fojnice koja vodi prema ušću u Bosnu gdje se najvjerojatnije nalazio Hadži Mustafin most, u stručnoj literaturi označena je kao mjesto gdje je bila usmjerena daljnja izgradnja Visokog od Sebilja.⁶⁰ Tim potezom jeste tekla važna putna trasa, pa se i njenom dužinom vrlo rano moglo koncentrirati urbanih sadržaja poslovnog karaktera (komercijalno-zanatska zona). Ako je najuže gradsko jezgro (Sebilj) kao funkcionalni i lokacijski baštinik srednjovjekovnog trgovišta bilo izvorno proširenje druma što je opasavao brdo Visočicu i vodio do drugog najvažnijeg punkta u sklopu srednjovjekovnog Podvisokog, Kraljevca (važnog čvorišta i u kontekstu osmanskodobnog Visokog), onda je logično da je i u novonastalim okolnostima područje oko te ključne longitudinalne bilo predmet zaposjedanja od strane trgovaca i zanatlija. Liniju te longitudinalne i protežiranje ovog druma potencira i raspored gore spomenutih prvih dviju visočkih džamija u sklopu čaršije. Kraljevac, kome su od srednjeg vijeka ostale samo ruševine i ime, tokom osmanskog perioda će se formirati kao važno stjecište unutarnaseobinskih putanja, ali i kao mjesto razmjene i proizvodnje materijalnih dobara unutar visočke kasabe. Sve će obilježiti prisustvo džamije čijem minaretu je djelovanje markera prostora pojačano i pozicijom na istaknutom brežuljku što prirodno dominira mikroregonom, ali i izvjesnom dozom izoliranosti ove džamije u odnosu na ostale građevne elemente. Zbog upućenosti velikog dijela stambene zone terenskog dijela Visokog na nju, ova džamija se može smatrati mahalskom. Tangencijalni odnos njezinog harema spram najvažnijeg tranzitnog druma na srednjovjekovnoj trasi u odnosu na koju je dominantna položajem na blagom terenskom istaku, isključio je tijesnu prostornu

⁶⁰ Vidi: H. Kreševljaković, *Izabrana djela II*, 693.

integriranost u mahalski sklop, kao što su druge mahalske džamije u ovom gradu integrisane. Na tragu odstupanja od striktnog mahalskog tipa džamije su i spomenuti poslovni sadržaji u podnožju njezinog areala. Štaviše, njezin harem nijednim dijelom ne dotiče druge arhitektonske forme; opasan je putevima od unutarnaseobinskog značaja koji se tu stječu u formu ophoda oko sakralnog lokusa. Dvor ili bilo koje drugo arhitektonsko zdanje što u srednjem vijeku utjelovljuje državotvornu institucionalnu funkciju ili neki drugi viši simbolički smisao traži distancu od okolnog prostora; ovdje je srednjovjekovnom graditeljskom naumu teren išao naruku. Možda se upravo zbog toga ovu džamiju danas bolje raspoznaje kao “Kraljevačku” nego po zvaničnom imenu, uslijed više razina asocijacija na srednji vijek u duhu područja grada kojem je ključni element.

Kao korektura Kreševljakovićevog mišljenja o prvobitnom širenju visočke kasabe duž rijeke Fojnice, ovdje se za primarni prostorni obim osmanskodobnog Visokog može uzeti potez od Pazara do Kraljevca, i treba ga shvatiti ne kao širenje srednjovjekovne jezgre, već kao prekvalifikaciju, veću koncentraciju i dopunu urbanih sadržaja. Zato se širenje gradske strukture osmanskodobnog Visokog nakon prvobitnog stadija transformacije može identificirati u svim pravcima koji vode od longitudinalne osovine Sebilj – Kraljevac, i koji joj gravitiraju, i to u obimu i formi koji su dozvoljavale i diktirale prirodne barijere i karakter terena. Sebilj je, zajedno s lokacijskom istrajnošću i funkcijom, od srednjeg vijeka naslijedio i susjedna područja što su zadržala kontinuitet naseljenosti i svoje nazive. Kvartovi Varoš i Perutac zadržali su svoju poziciju jugoistočnog, odnosno jugozapadnog stambenog susjeda čaršiji. Tokom osmanskog perioda u njima je najvjerovatnije došlo do povećane gustine naseljenosti i broja stambenih objekata jer su dobile posebna obilježja mikrolokacijskih središta. Dok je Varoš postala pravoslavna mahala, s crkvom koja je bila prethodnik crkvi sv. Prokopija, Perutac je, po predanju, prvi od svih visočkih mahala dobio svoju džamiju: kulturni, urbani i vizuelni faktor koji povezuje i objedinjuje sve elemente jednog stambenog kvarta podvođeci ga pod pojam mahale i stvarajući kod njenih žitelja osjećaj pripadnosti jednom distinktivnom dijelu grada.

Stambena arhitektura – karakteristike mahale

Čaršija je kao centar zanatstva i trgovine, kao raskrsnica glavnih puteva bila srce naselja, a mahale kao stambeni dijelovi naselja bile su izdvojene i izolirane. Mahala je uvijek na posebnom prostoru i izvan jačih prometnih arterija.⁶¹ Predstavljale su funkcionalne stambene cjeline, a u Visokom su najčešće imale 40 do 55 domaćinstava,⁶² džamiju (mahalsku), pekaru, trgovinu živežnim namirnicama, mekteb i zajedničku česmu.⁶³

Kuće za stanovanje imaju obilježje i duh orijentalne stambene arhitekture, ali je u Visokom evidentan i utjecaj bosanskog srednjeg vijeka. One su najčešće poredane u nizu i naizmjenično ih razdvaja dvorište.

Ostatak srednjovjekovlja u stambenim kućama je forma krova. Srednjovjekovna stambena arhitektura u Bosni je oblikovanje krova rješavala na bazi zadatka zaštite od relativno obilnih kišnih padavina i dugotrajnog snježnog pokrivača s obzirom na neposredno dostupnu građu i njezine tehničke i konstruktivne mogućnosti. U tom smislu drvena građa i strma krovna konstrukcija prepoznati su kao najpraktičnije rješenje i primjenjivani kao autohtoni izraz u Visokom sve do početka XX stoljeća.⁶⁴ Strmi četveroslivni krovovi karakteristični su i za druge centralnobosanske gradove i mjesta poput Jajca, Travnika, Kreševa i Vareša,⁶⁵ kao i Vranduka i Fojnice, ali u ambijentu Visokog bili su naročito harmonični u odnosu na neposrednu okolinu zbog asocijacije na ključni prirodni akcent u upečatljivoj formi brda Visočice koje sa sobom nosi snažne reminiscencije na inicijalnu fazu urbane geneze ovoga mjesta.

Drvo je općenito dominiralo u gradskoj stambenoj arhitekturi, “a logika drvene konstrukcije vodila je prema tektonskom izrazu”.⁶⁶ “U simbiozi

⁶¹ A. Bejtić, “Osmanlijski spomenici arhitekture u Bosni i Hercegovini”, 236.

⁶² A. Husić, “Visoko u vrijeme Nasuha Matrakčija”, 5.

⁶³ Dž. Čelić, “Gradovi i naselja”, 76.

⁶⁴ O odnosu klime i krovne konstrukcije objekata u Visokom vidi: B. Krstić, *Urbanistički program Visokog*, 13.

⁶⁵ Vidi: Dž. Čelić, “Gradovi i naselja”, 82.

⁶⁶ *Isto*, 84.

orijentalnih i alpskih utjecaja kuće centralne Bosne po pravilu su zatvorene u čvrstu kubičnu formu, bez zidovima opasanih avlija, bez trijemova u prizemlju, bez otvorenih kamerija i divanhana⁶⁷, što se ne može primijeniti za Visoko jer fotografije stanja naslijeđenog iz osmanskog perioda jasno prikazuju avlije zatvorene zidovima.

Stare gradske porodične kuće bile su oblikovane tako da su predstavljale zatvorenu porodičnu cjelinu u okviru koje se odvijao život i kretala porodica. Važnu ulogu igrala je avlija, najčešće kaldrmisana i ograđena visokim zidom.⁶⁸ Oblikovanje nije bilo naglašeno prema ulici, nego prema avliji, bašči ili panorami grada. Ovisno o raspoloživom prostoru, kuće su ponekad bile i dublje uvučene u avliju. Stoga je princip funkcionalnosti dominirao u oblikovanju spoljašnjeg i unutrašnjeg izgleda. Na fotografijama koje evidentiraju stanje izvornih stambenih objekata iz osmanskog doba uočljiva je sličnost sa stambenim objektima u Sarajevu, što nije neobično zbog blizine ova dva grada. Razlika je što se u Sarajevu susreću i mnogo razvijenije i reprezentativnije forme, kao i veća razvijenost po horizontali, uz dosta blaži nagib krovnih slivova.

Naselje se širilo tako što su se oko džamija formirale mahale. Vjerovatno je moglo važiti i opozitno, da kada se u određenoj mahali koncentriše višak stambenih sadržaja što ostanu izvan domašaja težišta (mahalske džamije), sakralni se objekat pozicionira s obzirom na novoformirane segmente naselja i uvjetuje njegovo daljnje koncentriranje. Mahale, sokaci i čikme nazivani su po porodicama, geografskim pojmovima ili osobinama. Na srednji vijek upućuju spomenuti toponimi Perutac, Varoš, Kraljevac, Ljetovik, koji su se uz ostale dijelove grada održali i do danas.

⁶⁷ Isto, 85.

⁶⁸ Franjo Murgić, "Visoko u Bosni: narodni život i običaji", *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, Zagreb: HAZU, 1903, 8, 89–90.

Prometnice i arhitektonska forma

Prometnice nisu bile produkt apriorne projekcije s ključnim obzirom na povezivanje vanjskih tačaka i efikasno kretanje. Nije isključeno da su neke ulice ili sokaci u mahalama nastali aglomeriranjem i koncentracijom objekata oko neizgrađenog prostora. Tamo je uočljiv nešto viši stupanj prilagođavanja rasporeda objekata trasi prometnice – kao kontinuirana traka razigranih ploha zida ograde integriranog u formu kuće, često i pomoćnih objekata, paralelna s protežiranjem ulice. Donji, nešto masivniji dijelovi kuća (u varijantama gdje su koncipirane po orijentalno-islamskim uzusima) mogli su poštovati liniju ulice. Međutim, brojni doksati i duboke krovne strehe remete monotoniju, strogo linearno ustrojstvo i jasnoću, i uvode pitoreskno bogatstvo oblika u utisak. Mahalske ulice definirane su zidnim "zavjesama" koje skrivaju intimu privatnih dvorišta i bašči. Položajem i oblikom obilježavale su vlasništvo u kome se odvijao intiman život sopstvenika proistekao iz patrijarhalnog društvenog ustrojstva.

U spomenutim područjima ispreplitanja mahala i čaršije u Visokom upečatljiva je indiferentnost arhitektonskih jedinica spram linijske logike prometnica. Katne (doksatne) zone, uslijed nedostatka otvorenog prostora u vidu avlija, karakterističnih za izrazito mahalske kuće, taj nedostatak kao da žele nadoknaditi što jačim isticanjem nad javni prostor težeći za većim dosegom vidika. Ljepota takvog rješenja ne leži samo u kontrastu prizemnog (perforiranog) i gornjeg dijela kuće (zatvoreni volumen), što obogaćuje ukupni utisak, već i u snažnim lomovima arhitektonskih formi u vidu slobodno postavljenih zidnih ploha, što stvara izvjestan skulpturalan dojam – tu je bilo kakva dekoracija na arhitekturi suvišna jer bi ugušila slobodnu igru pročišćenih masa i ploha. Tako ovi objekti nisu kulisa za promet i ne doživljavamo ih kao monotone segmente kontinuirane trake, već kao individualna samodostatna likovna tijela. Zahvaljujući tome forma ovako koncipiranih ulica nije izvjesna posmatrajući iz jedne tačke, kako želi jasna perspektivna struktura što objektima nameće srodne linearne kvalitete. Jedna ovakva ulica, gledana iz dvije opozitne polazne tačke, može pružiti sasvim različito estetsko iskustvo čak i onda kada su u fokusu

posmatranja samo arhitektonski objekti i kada se iz kadra eliminiraju svi prirodni akcenti koji su inače integralni dio slika ovakvih ulica.

U uvjetima pretkapitalističkog načina privređivanja i niske produktivnosti materijalnih dobara, kada primarna uloga urbanih naselja nije bila cirkulacija i apsorpcija masovne proizvodnje, a konstantni i dinamizirani pokret nije elementarna odrednica relacija unutar grada, ni prometnice (ulice, ceste ili drumovi) nisu bile dominantan strukturalni faktor koji kruto regulira ne samo raspored i odnos već i oblik svog okolnog sadržaja visokogradnje. Odsustvo bilo kakvih predeterminiranih saobraćajnih shema omogućilo je Visočkoj kasabi da bez pojedinačno upečatljivih i reprezentativnih objekata razvija autentičnu fizionomiju na bazi vrijednosti cjelokupnog ambijenta.

Od urbanih elemenata što ih je osmansko doba ostavilo u zavještanje austrougarskom, važnih za fizionomiju Visokog, a individualno uočljivih u izvorima ili nagoviještenih u tragovima ostataka, treba navesti i mostove. U vakufnamama se spominju mostovi na rijeci Bosni iz 1477. i 1526. godine što su ih sagradili Ajas-beg, odnosno Muslihudin Čekrečija. Pretpostavlja se da je potonji vakif podigao most na mjestu prethodnog koji je najvjerojatnije uništila vodena stihija.⁶⁹ Pošto Visoko nije imalo kamenih mostova poput onih u većim gradovima, izvjesno je da su oba ova mosta građena od drvene konstrukcije koja nije bila kadra oduprijeti se nepredvidivim i naglim oscilacijama u protoku vode. Na više mjesta nizvodno od ušća rijeke Fojnice u Bosnu razbacani su brojni drveni ostaci mostova. I u XIX stoljeću zabilježena je vodena stihija s razornim posljedicama po most na Bosni, kao i njegova rekonstrukcija. Katastrofalne poplave nisu zaobišle ni obale rijeke Fojnice jer je zabilježeno uništenje Tabacke džamije i tekije na njenoj obali.⁷⁰ Najstariji podatak o gradnji mosta na ovoj rijeci u području Visokog datira iz 1557. godine, iako tačna lokacija i druge pojedinosti o njemu nisu poznate.⁷¹

⁶⁹ A. Husić, "Visoko u vrijeme Nasuha Matrakčija", 7.

⁷⁰ *Bijela džamija u Visokom*. Visoko: Odbor Islamske zajednice, 1980, 13–15.

⁷¹ A. Husić, "Visoko u vrijeme Nasuha Matrakčija", 7.

Skromne tehničke karakteristike i trošni materijali od kojih su bili sačinjeni upućuju na komunikacijske aspekte kojima su se povodili njihovi graditelji, ostavivši po strani arhitektonske i vizuelne kvalitete toliko karakteristične za brojne osmanskodobne mostove u Bosni i Hercegovini s najvišim umjetničkim dometima. Izgradnja mostova na Bosni u Visokom kao sastavnih dijelova vakufa čija je glavnina zavještana u Sarajevu s primarnim ciljem njegova prosperiteta i centraliteta, pored toga što ilustrira podređen položaj Visokog u odnosu na Sarajevo u strateškim planovima osmanske države, dodatno upućuje na tranzitni karakter ovih mostova. Dolinom rijeke Bosne, njenom desnom stranom ovdje premošćenom, išla je najpogodnija trasa puta od Visokog do Sarajeva (sačuvana do modernih dana). Inače, na desnim obalama rijeke Bosne i Fojnice (Željeznice) u sklopu kasabe Visokog nisu bili koncentrirani nikakvi urbani sadržaji. Visočki mostovi ovoga doba nisu bili glavna vizuelna i urbana poenta grada kao mostovi Mostara ili Višegrada, već obična prometna spona s važnim drumovima ili okolinom grada, tako da su u prostornoj slici rijeke zadržale ivičnu ulogu u naselju.

Sakralni objekti

I neke činjenice o visočkim bogomoljama mogu biti od koristi za uvid u izgubljenu izvornu strukturu i ambijentalne kvalitete grada. Na prvom mjestu to proističe iz neraskidive prostorne, likovne i funkcionalne veze između sakralnog objekta i stambenog segmenta koji mu gravitira u sklopu mahale.

Nijedna od visočkih osmanskodobnih džamija nije u potpunosti sačuvala svoju autentičnost. To su danas adaptirani i novoizgrađeni objekti, ali na izvornim lokacijama. Teško je odrediti tačno vrijeme izgradnje svake od njih. Neke nemaju sačuvanu ni vakufnamu niti tariha. Spoznaja o izvornim imenima većine džamija po njihovim osnivačima rezultat je narodne tradicije. Džamiju na Kraljevcu je po predanju izgradio neki Hadži Muruvet,

Šadrvansku i Donjomahalsku Alaudin,⁷² Saračicu Hadži Hasan Saračić, dok su Tabačku džamiju pored svoje tabhane podigli visočki tabaci. Za džamije u Rosuljama i na Novom brdu ne zna se uopće ko ih je sagradio. Po narodnoj tradiciji najstarije su već spomenute Hadži Ibrahimova džamija u Perutac mahali i Šerefudinova – čaršijska džamija, što u potpunosti odgovara logici nastanka i izrastanja osmanskodobnog Visokog iz najstarijeg dijela čaršije gdje su one upravo izgrađene.

Do kraja osmanskog perioda Visoko je imalo ukupno devet džamija, dok je prije 1640. godine tu bilo sedam džamija, što znači da su dvije sagrađene kasnije.⁷³ Pozicija rubnih mahala na neizgrađenom terenu bez prirodnih barijera i naslijeđenih sadržaja, a najudaljenijih od središta čaršije, govori da su poslije sredine XVII stoljeća sagrađene džamije u mahali Rosulje i Donjoj mahali. Činjenica da i poslije sredine XVII stoljeća u sklopu Visokog nastaju nove mahale govori u prilog konstantne tendencije fizičkog rasta.

Vremenom je većina ovih džamija poprimila ime po dijelu grada u kojem je smještena i koji joj gravitira, pa tako danas raspoznavamo Čaršijsku (kasnije Bijelu), Perutačku, Kraljevačku i Donjomahalsku džamiju. Novo-brdska i Rosuljačka džamija oduvijek su poznate samo po tim imenima. Dok je džamija Hadži Hasana Saračića zadržala sjećanje na svog utemeljitelja u imenu Saračica, Tabačka džamija nosi ime po esnafu koji ju je sagradio kao vlastitu zadužbinu u svrhu obavljanja vjerskih obreda članova tabačkog esnafa. Šadrvanska džamija dobila je naziv po šadrvanu kao znamenitosti što je pred njom i danas. S rastom džamija, može se pretpostaviti i rast broja mekteba, ali ne preciznije.⁷⁴

Nijedna visočka džamija nije izgrađena u klasičnom osmanskome stilu i nisu bile monumentalne. U vanjskom prostoru opažamo ih kao zbroj

⁷² U vezi s tim H. Kreševljaković precizira: "Držim svakako da ove džamije nije sagradio jedan te isti dobrotvor, jer kad bi bilo tako, onda bi se razlikovale po dodatku atik i džedid (stara i nova) kao što je slučaj u Sarajevu, gdje imamo Arebi atik i Arebi džedid džamiju, a za obje se kaže da im je osnivač Araphodža. Uz to svaka od ovih dviju visočkih džamija ima i svoj naročiti vakuf." H. Kreševljaković, *Izabrana djela II*, 694–695.

⁷³ Vidi: *Isto*, 693–694.

⁷⁴ *Isto*, 696.

dva osnovna elementa: kubična forma osnovnog korpusa s piramidalnim krovom i cilindrični minaret. Minareti su u slučaju kada su bili zidani bili prislonjeni uz molitveni prostor, ili su se u drvenoj varijanti oslanjali na tavanski gredni sklop izrastajući iz krovne konstrukcije.⁷⁵ Varijacije su bile te što su neke džamije imale natkriven trijem sa sofom.

Činjenica da je većina džamija vremenom prozvana po pojedinim dijelovima grada govori o organskom srastanju s prostorom u kojem su postale glavno obilježje. I u opozitnom slučaju, kada džamija (Saračica) posuđuje ime manjem gradskom prostoru, radi se o istom principu. Ako se doda da su imenima nekih džamija data imena korištena za pojedine kvartove grada u srednjem vijeku (Perutac, Kraljevac i Novo Brdo), onda postaje jasan značaj i vremenske dimenzije u organskom profilu ovih gradskih područja.⁷⁶

Kraj XVII stoljeća Visoko je dočekalo bez franjevac koji su tu u kontinuitetu prisutni još od 1340. godine u samostanu Sv. Nikole u Milima, koji jeste izgubio ulogu središta vikarije u drugoj polovici 15. stoljeća,⁷⁷ ali u čiji sklop i obavezu čuvanja je, sudeći po izvorima, ušla grobna i krunidbena kapela bosanskih kraljeva čije je postojanje zasjeđeno još 1600. godine.⁷⁸ I samostan i crkva propali su 1697. godine odlaskom franjevaca i katolika u Slavoniju u sklopu vojne kampanje Eugena Savojskog. Oni su osmanskim reduciranjem i koncentracijom Visokog na prostor podgrađa

⁷⁵ *Bijela džamija u Visokom*, 5.

⁷⁶ O tekiji kao urbanom inventaru i njezinoj ulozi u nastanku Visokog vidi: I. Kasumović, Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave, 42. Od objekata vjerskog karaktera kojim je raspolagalo Visoko treba spomenuti i musalu, mjesto gdje su se džume i Bajram-namazi klanjali na otvorenom. Ne zna se kada je nastala, a pošto je uklonjena poslije Drugog svjetskog rata, sačuvane su fotografije njenog autentičnog izgleda. Dio grada gdje je nekada stajala nosi i danas naziv Musala i temeljito je urbanistički transformiran, bez traga autentičnih prostornih relacija. U završnoj fazi osmanske epohe (tačnije 1838. godine) u Visokom je podignuta medresa s bibliotekom, koja je sagrađena dobrovoljnim priložima visočkih muslimana. O tome u: *Bijela džamija u Visokom*, 14.

⁷⁷ Vidi: Dejan Zadro, "Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima (Arnautovići kod Visokog)", *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2004, 33, 74–75 i 95–96.

⁷⁸ U izvještaju biskupa Franje Baličevića iz 1600. godine stoji podatak o "kraljevskoj kapeli". Vidi: Karlo Horvat, "Novi historijski spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1909, 21, 71.

pod utvrđenim gradom isključeni iz prostora i lika visočke kasabe jer su Mili postali njezina okolica.

S druge strane, pravoslavna crkva svetog Prokopija građena je na kraju osmanske epohe u samom središtu kasabe, u blizini pazara. Sačuvana je i do danas uz određenu obnovu i dogradnju u austrougarskom periodu. Iako je još u osmansko doba anticipirala neke kasnije plasirane arhitektonske vrijednosti na ovom prostoru, posjeduje slične kvalitete funkcioniranja u sklopu prostora koji joj gravitira kao i visočke džamije. To se prije svega odnosi na koncept zbrajanja dva osnovna elementa: molitvenog prostora kao kubusa i tornja smještenog pored, kao vertikale koja markira i udara težište okolnom prostoru. Smještena je na Varoši, neposredno ispod lokaliteta Klise, gdje je ustanovljeno postojanje jednog sakralnog objekta iz srednjeg vijeka.

Na osnovu podataka kojim je raspolagao ovaj rad nije moguće ustanoviti da li je još u osmanskom periodu u Visokom postojala i sinagoga, vidljiva na najstarijoj fotografiji Visokog, koja evidentira stanje iz prvih godina nakon austrougarske okupacije. Tu se u blizini Čaršijske džamije uočava objekat većih gabarita i distinktivne forme u odnosu na okolne kuće, a na mjestu gdje se danas nalazi ulica koja nosi naziv Jevrejska i gdje je po predanju starijih Visočana stajao jevrejski hram. Prisutnost i ove konfesionalne skupine upućuje na aspekt urbaniziranosti utemeljen na polivalentnim vrijednostima duhovnosti, kulture i običaja.

Prisutnost Roma, koju je fizički teško pratiti zbog marginaliziranosti i teške materijalne situacije u kojoj su se nalazili, govori u prilog privlačnosti i otvorenosti Visokog, što je važna karakteristika urbanih centara.

Zbog snažno prisutnog kontinuiteta srednjovjekovnih tradicija, Visoko na kraju osmanske epohe nije imalo nijednu građevinu s karakteristikama klasičnog osmanskog stila. I pored sadržajnog bogatstva elemenata, u Visokom nisu bili maksimalno razvijeni urbani kapaciteti kasabe u okolnostima Bosne i Hercegovine.

Naime, tokom četiristoljetne osmanske epohe u Visokom nema traga i spomena o karavansaraju i imaretu (što apsolutno ne mora značiti njihovo

nepostojanje). Mnoge kasabe imale su i fortifikacijske objekte s vojnom funkcijom i rezidencije nosilaca vlasti, što također nije bio slučaj u Visokom. Pošto visočka čaršija nije spadala u red velikih centara trgovačke razmjene, nije bilo pretpostavki da se podignu bezistani – *posebne robne kuće*.⁷⁹

Ono što konac XIX stoljeća nasljeđuje u biti je forma i obim Visokog profiliran do kraja XVII stoljeća. Dvovjekovni stagnantni opstanak kao prethodnica okončanja osmanske epohe uvukao je u ovaj grad prizvuk bijede, zaostalosti i ekonomskog propadanja. To je realna, ali ne i jedina dimenzija percepcije Visočke kasabe s kraja XIX stoljeća.

Spretna artikulacija produkata prirode i njihovo harmonično uklapanje u funkcije i oblik grada mogu polučiti visoke urbanističke kvalitete ako je njihova organizacija produkt životnih potreba što nisu isključivo materijalistički kanalizirane i ne teže fizičkoj manifestaciji visokih ekonomskih, kulturnih i intelektualnih ambicija. Skromni infrastrukturni i graditeljski standardi, obimom i formom na provincijalnoj razini, s lokalistički ograničenim privrednim kapacitetima, na planu prostorne organizacije i slike grada ovdje su polučili jednu pitoresknu srednjovjekovno-osmansku ambijentalnu sintezu. Zbog toga što je dvadeseto stoljeće sa sve dinamičnije provođenim progresističkim tendencijama, uz dodatni recentni zamah s jakom primjesom provincijalno-potrošačke vulgarnosti, skoro anuliralo autohtone urbanističke kvalitete u historijskoj zoni Visokog i trasiralo njezin razvoj ka bezličnosti, ovdje treba promotriti još jedan aspekt onoga što je moderno doba naslijedilo od srednjovjekovno-orijentalno-balkanske urbane tradicije Visokog.

Elementi “vrtnog grada”

Izuzmemo li nove tehnološke i društveno-političke standarde namijenjene modernim utopističkim projekcijama “vrtnog grada”,⁸⁰ Visoko koncem osmanske epohe u svojoj izvornoj strukturi ima dodirnih tačaka

⁷⁹ Dž. Čelić, «Gradovi i naselja», 72.

⁸⁰ O idejama što stoje iza pojma “vrtnog grada” Howarda Ebenezera vidi: Lewis Mumford, *Grad u historiji*. Zagreb: Naprijed, 1968, 575–584.

s urbanističkim konceptima što se u modernoj utopistički orijentiranoj urbanoj teoriji podvode pod “vrtni grad sa optimalnim brojem stanovnika, jasno definisan oblik grada, harmonični odnos sa okruženjem, ekološku ravnotežu”.⁸¹ U realizaciji “vrtni grad” bi, pored svih bitnih funkcija urbane zajednice, bio grad s “dovoljno javnih parkova i privatnih vrtova za očuvanje zdravlja i održavanje svježine cijele okoline”,⁸² što ga u fizičkom smislu čini bliskim osmanskodobnom Visokom.

Zbog bašti s jako naglašenim zelenilom, što je bila važna karakteristika stambenih zona gradova u Osmanskom carstvu, nije bilo potrebe za javnim parkovima današnjeg tipa.⁸³ Naročito prijatne impresije u tom smislu ostavilo je Visoko na jednog francuskog putopisca iz prve polovice devetnaestog stoljeća. M. Šamić u svojoj studiji donosi živopisni opis ove varošice koji je ostavio Šarl Patrizije početkom XIX stoljeća. Opis je idiličan, što je iznimka u percepciji putnika sa zapada kroz Bosnu toga doba:

“Voćke se uzdižu svuda unaokolo skromnog obitavališta porodica; tekuće vode natapaju ulice i doprinose još više njegovoj svježini; svaki kutak hladovine krije mnoštvo ptica, od kojih dopiru akcenti zadovoljstva: nikada njihov pjev ne prekida smrtonosno olovo. A što se tiče stanovnika, oni su skromni: ‘Bah i njegovi veseli zanosi nemaju pristupa na njihovim ćutljivim skupovima’; ako jedan drugome dođu u posjet, čine to zato ‘da bi se naslađivali kafom iz Jemena; da bi njenu aromu pomiješali sa mirisima duhana i aloje.’”⁸⁴

Dojmu vrtnog karaktera Visokog u njegovoj poetski označenoj “čistoći naravi” i “savršenom miru” u oku blagonaklonog putnika, doprinosila su i brojna groblja nenametljivo raštrkana kako po rubovima grada tako i po središtima mahala uz bogomolje. “Takva groblja, zasađena zelenilom i kamenim nišanima najrazličitijih veličina i oblika pretvorila su se u

⁸¹ Nada Lazarević, *Grad između empirije i utopije*. Beograd: Biblioteka Posebna izdanja, 1988, 65.

⁸² L. Mumford, *Grad u historiji*, 576.

⁸³ O odnosu stambenih kuća spram prirode vidi: A. Bejtić, “Osmanlijski spomenici arhitekture u Bosni i Hercegovini”, 237–238.

⁸⁴ Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni na pragu IX stoljeća*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1966, 251.

mirne i skladne zelene površine”⁸⁵ i predstavljala su arhaičnu protoformu javnih zelenih površina sa suptilnom primjesom ljudskih običaja i kulturnih intervencija. Ovdje su ona zajedno s reljefom i svim drugim snažno istaknutim prirodnim elementima učestvovala u stvaranju individualnog lika naselja što je zbog prisustva upečatljivog brdskog terena ostvareno kao da je izraslo iz predjela. U urbanim kontekstima evropskih gradova toga doba (vrijeme citiranog opisa), naročito Francuske, zelene površine bile su otjelotvorene u projektiranim ekstravagantnim baroknim dvorskim perivojima, a klasicističkom restauracijom razuma nisu drastičnije promijenile formu i svoju ulogu u sklopu gradskih površina. Romantičarsko otkrovenje prirode u prvoj polovici devetnaestog stoljeća više je živjelo u idejama i privatnim realizacijama privilegiranih pojedinaca nego u javnom prostoru, a spram toga relativno ranu poetsku privrženost susrećemo i u navedenom opisu Visokog (Patrizije putovao Bosnom 1812. godine).

O osmanskodobnom Visokom od strane putopisaca nije mnogo zabilježeno, ali ono malo što je proizašlo iz pera zapadnih putnika stoji na liniji istog oduševljenja visokih kvaliteta prirodnih aspekata grada. I H. Kreševljaković u svom radu navodi izvještaj Pavla iz Rovinja iz ranije faze osmanske epohe koji ističe:

“... prirodne ljepote visočke okolice, kaže, da je položaj varoši plemenit, te da je mjesto prostrano i očima ugodno, a oko njega se razgalilo široko polje. Kuće su poredane posred vrtova, punih cvjetnih voćaka. Fratri su tada imali osobito lijepu bašću, koja se uzastranu uzdizala u terasama, a u blizini je bilo krasno vrelo, kamo bi dolazila muslimanska i kršćanska djeca i tu se igrala.”⁸⁶

Klima, reljef, morfologija terena, hidrološki uslovi, ostvarenja hortikulture i prirode snažno su djelovali kako na unutrašnju, tako i na vanjsku, panoramsku, vizuru Visokog. Najstarije sačuvane fotografije tretiraju upravo ovaj (panoramski) tip njegove pojavnosti, evidentirajući stanje šeststoljetne urbane geneze. Pored organskog reda i formalne nepravilnosti, one bilježe

⁸⁵ A. Bejtić, “Osmanlijski spomenici arhitekture u Bosni i Hercegovini”, 284.

⁸⁶ H. Kreševljaković, *Izabrana djela II*, 700.

i visok stupanj naseobinske integracije, i to ne samo urbanističkih faktora već i na relaciji vještačko-prirodno. Taj moment osnažen je kontrastom između koncentracije elemenata u gradskoj domeni u odnosu na čisto prirodni i poljoprivredno kultivisani pejzaž njene neposredne okoline. Ovaj aspekt odnosa grada spram neposredne okoline eksplicitno je prisutan u viziji “vrtnog grada” Howarda Ebenezer koji je sjedinjenje sela i grada zamislio okruživanjem grada stalnim poljoprivrednim zelenim pojasom – dvodimenzionalnim “prostornim zidom” radi “približavanja seoske okoline i istovremenom odvajanju grada od ostalih susjednih urbanih naselja”.⁸⁷

Isprepletenost prirodnih i kulturnih sastavnica urbanog krajolika inherentna bosansko-orijentalnoj urbanoj kulturi u teoretskim postavkama Dušana Grabrijana još je tridesetih godina XX stoljeća prepoznata kao arhaična analogija modernoj arhitekturi i urbanizmu. U svom tekstu “Le Corbusier i Sarajevo” Grabrijan ističe da ni vrtni aspekt stambenog kvarta i kuće poput onih u osmanskodobnom Sarajevu⁸⁸ nisu nepoznati tada najprogresivnijem arhitekti i urbanisti Le Corbusieru, navodeći njegovu frazu da: “Turčin nigdje ne gradi gdje nema drveća” i da “na tom principu osniva moderni velegrad”.⁸⁹ Mnogi stambeni (mahalski) detalji u Visokom srodni su onim u Sarajevu uza sve prethodno navedene distinkcije. Visočka kasaba je, također, na znatno nižoj urbanoj razini od Sarajevskog šehera zbog lišenosti vrhunskih graditeljskih ostvarenja klasičnog osmanskog stila. Ali urbana geneza Visokog govori da je privrženost osmanskih arhitektonsko-urbanističkih tendencija spram prirode u Bosni nakalemljena na autohtonu srednjovjekovnu tradiciju takvog pristupa. U srednjem vijeku u podgrađu je evidentirana tolika dominantost prirode da se bez utvrde kao urbanističkog suplementa podgrađe može percipirati kao selo. Osmanski doprinos je dublji smisao za artikulaciju prirode u urbanom prostoru, kako u njegovom javnom, tako i u privatnom i sakralnom segmentu. Svi oni u

⁸⁷ L. Mumford, *Grad u historiji*, 576.

⁸⁸ U Sarajevu su islamsko-orijentalni arhitektonsko-urbanistički principi u okvirima Bosne i Hercegovine dosegli najveće domete.

⁸⁹ Džemal Čelić, Grabrijan i Sarajevo. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1970, 33.

kasabi su organizirani na višoj integrativnoj razini uz sveprisutni nadopunjujući kontrast na relaciji prirodno-kulturno.

Usljed toga, prirodnim datostima što na području nastanka Visokog pružaju izvrsne mogućnosti za život i na predočenoj situaciji manifestiraju bogatstvo oblika, komplementaran odnos s kulturnim krajolikom dodatno ističe kvalitete. Po istom principu ljudski zahvati su se – inače u svojoj supstanciji velikim dijelom sadržani od elemenata tla i okolice (od kojih i u kojim su stasali) – uz reducirane društvene i tehnički koordinisane napore – profilirali kao produkt respektabilne urbane kulture.

Načela ekološke ravnoteže i funkcionalne harmonije na relaciji unutrašnje-vanjsko u Visokom su sprovedena u dugotrajnom vremenskom procesu i s obzirom na slojevite kulturološke obrasce dosegnuvši organske standarde nedokučive planskim intervencijama. Važno je, međutim, napomenuti da su ta načela sprovedena u procesu poticanom i usklađivanom prema interesu i državnoj ideologiji Osmanskog carstva. Primjena klasnog društvenog ustrojstva, predindustrijska proizvodnja, teokratski determinisane strukture vjerovanja, izvjesna doza lokalističke zatvorenosti i provincijalni način života, stoje u opreci spram “vrtnog grada” kao moderne utopije. Osmanska država ima važnu ulogu u nastanku naselja, ali ona je samo inicijator njegovog urbanog dimenzioniranja. S druge strane, planiranje teži definitivnom rješenju. I na planu slike projicirani “vrtni grad” izvjesnoj dozi pitoresknog nereda prisutnoj u vizuelnim utiscima predmodernog Visokog pretpostavlja red, jasnoću i viši stupanj funkcionalističke organizacije.

Povučene paralele između historijske i utopijske gradske forme, kao uostalom i cijeli ovaj osvrt, podvlače kompleksan splet nenametljivih autentičnih prostornih, ambijentalnih i likovnih kvaliteta urbane fizionomije Visokog stasalih u slojevitoj višestoljetnoj genezi.

Zaključak

Ambijent Visokog s kraja XIX stoljeća rezultat je šest stoljeća duge urbane geneze koja nije protekla u znaku dinamičnog fizičkog rasta. Obim naselja iz protourbane faze nije drastično mijenjan ni tokom, ali ni dugo nakon civilizacijske tranzicije iz srednjovjekovne bosanske u orijentalno-islamsko-osmansku varijantu urbane kulture; čak je neupadljiv u smislu povećanja. Kroz najdramatičniju transformaciju prošle su njegove institucionalne osnove, jer je jedna srednjovjekovna prijestolnica, embrionalna u nastanku države, svedena na provincijalni urbani rang. Distinktivni srednjovjekovni i osmanskodobni civilizacijski kontekst i urbanistički ciljevi rezultirali su i izvjesnim promjenama na planu fizičkih odnosa i načina integracije naselja.

U prostoru srednjovjekovnog Visokog ključna je likovna, simbolička i funkcionalna sprega između podgrađa i utvrđenog grada. Likovno, podgrađe i utvrđeni grad su kontrastno riješeni. Za prvi član je karakteristična slabija gustoća i slobodan raspored građevnih elemenata dominantno od drveta, a drugi je snažno koncentrisana kamena struktura. Funkcija stanovanja prožeta poslovanjem najvećeg obima u državi na vrhuncu prosperiteta podgrađa dopunjena je upravnim funkcijama na utvrđenom gradu. Uz to, zidine utvrde služile su i kao refugijum podgrađu, gdje upravo odsustvo zida upućuje na raštrkanost građevinskih elemenata i pretpostavljenih naseobinskih kvartova. Misao o urbanističkoj dezintegriranosti podgrađa potkrepljuje nepostojanje gradske vijećnice ili katedralne crkve kao težišta i centralnog markera gradskog prostora. Umjesto toga, privučeno utvrdom na vrhu Visočice, privredno aktivno naselje u svom stambenom segmentu bilo je većim dijelom plasirano na grebenastim ispustima toga brda – utvrda je imala ulogu težišta. Likovna i funkcionalna veza potvrda je simboličkog odnosa nadređenog i podređenog člana eksplicitno naznačenog i u nazivima Visoki i Podvisoki. U tom smislu, iz odnosa utvrđenog grada i podgrađa proističu važne prostorne determinante srednjovjekovnog Visokog kao jedinstvenog gradskog organizma (uz dužne obzire distinktivnog feudalnog konteksta srednjovjekovne Bosne).

Zbog plasmana na neravnom brežuljkastom terenu naselje u podgrađu kao da je izraslo iz njega. Na ravnom terenu bilo je mjesto trgovačke razmjene zbog praktične neophodnosti nalijeganja na tranzitni drum. Tako je ravnica, od koje kao da je srednjovjekovno Visoko uzimalo, zbog poslovnih pogodnosti na mjestu presijecanja važnih drumova, bila drugi važan funkcionalni, ali ne i likovni, simbolički i težišni punkt. To je bilo i prvotno prostorno i funkcionalno jezgro Podvisokog i jezgro kasnije kasabe Visoko.

Prvi i najvažniji faktor kontinuiteta između srednjovjekovnog i osmanskodobnog Visokog je ime. Osmanlije su prepoznale i delikatan splet okolnosti koje su uvjetovale prosperitet srednjovjekovnog Podvisokog i iskoristile su ga u svoje strateške ciljeve.

Podvisoki je, i pored vitalne trgovine i zanatstva, selo bez utvrde; zbog eliminacije funkcija utvrde i eliminacije odnosa utvrde i podgrađa, Osmanlije stanje u Podvisokom kvalificiraju kao selo. Tome svakako doprinosi i osmanska percepcija i pojam urbanog naselja, ali i drugačiji pravni standardi i urbani normativi.

Po odumiranju funkcija i simbolike grada-utvrde, oslabljena je privlačna snaga što je Podvisoki držala u jakoj sprezi s vrhom Visočice. Podvisoki je postao Visoko i svoje urbane kapacitete od tada je mogao razvijati u skladu s pogodnostima ravničarskog terena i obala rijeka. Visočka kasaba funkcionira kao definirano urbano tijelo u odnosu na ruralnu okolinu; neposredna i šira okolica ne ulazi u prostorne relacije kao u srednjem vijeku, gdje su bili prisutni važni institucionalni sadržaji.

Uočljive su tendencije osmanskih vlasti približavanja Visokog novim civilizacijskim normama u vidu aktivne uloge u podizanju javnih i infrastrukturnih objekata, što je polučilo respektabilnim urbanim inventarom. Urbani sadržaji i infrastruktura realizirani u Visokom u prvim decenijama osmanske vlasti upućuju na osnovanu pretpostavku da je ovo mjesto još do kraja XV stoljeća imalo formu i status kasabe, iako informacije dokumentarnog karaktera dostupne ovom radu to eksplicitno ne govore. Rezultat uloge države u organizaciji grada je i provođenje načela podjele poslovnog

od stambenog dijela grada, ali ovdje to zbog srednjovjekovne zaostavštine stambeno-poslovne bifunkcionalnosti objekata nije kruto provedeno. Osmanska država je bila samo inicijator urbanog dimenzioniranja naselja, bez manifestirane težnje za konačnom organizacijom grada. Početne tačke urbanizacije vodile su računa o prethodnim vrijednostima u prostoru, a teren, okoliš, tradicija građenja i kultura življenja, prožimani novim orijentalno-islamskim načelima tokom vijekova, izgradili su autentičan lik naselja.

Više prostornih cjelina u sklopu kasabe zadržalo je trag srednjovjekovnog porijekla. To je primarno uočljivo na osnovu imena i relikta srednjovjekovnog smisla za organizaciju prostora, gdje je pozicioniranje u skladu s odlikom terena instrumentalizirano s ciljem isticanja značaja realiziranog sadržaja. Tako je "trgovište" ili "trg" u Podvisokom kao privredno žarište podgrađa u vidu otvorenog prostora kasabi posudilo prostor i funkciju adekvatnu pazaru ili čaršiji. I u arealu Kraljevca je, pored imena, ostao uočljiv srednjovjekovni senzibilitet za prostorne odnose. O njegovoj važnosti u srednjem vijeku govori i direktna veza s trgovištem – najvažnijom putnom komunikacijom u podgrađu. Tu prostornu osovinu treba uzeti kao prostor prvobitnih osmanskih urbanističkih intervencija, a nakon transformacije širenje se može identificirati u svim pravcima od nje. Trag srednjovjekovnih prostornih odnosa su i neizmijenjene trase ključnih saobraćajnih arterija u kasabi.

Kasaba arhitektonski jeste obogaćena orijentalno-islamskom kulturom stanovanja i istočnjačkim načinom građenja, ali ni srednjovjekovni građevinski standardi nisu u potpunosti nadomješteni. Jednostavna srednjovjekovna balkanska forma kuće kao kubusa natkrivenog strmim četveroslivnim krovom u prostoru cijele kasabe je izmiješana s orijentalno-islamskim stambenim rješenjima. Brojni doksati, slobodne zidne plohe ograda, duboke krovne strehe nad ulicom i snažna integracija zelenila riješeni su kao dodatak i obogaćenje osnovne kubično-piramidalne forme, uvodeći pitoreskno bogatstvo oblika u utisak o stambenom ambijentu.

Sakralni objekti svojom formom nisu daleko odmakli od stambenih. Sadržajno ih od kuće najjasnije razlikuje vertikalna forma minareta ili crkvenog tornja, opet skromnih dimenzija. Njihov poseban status, međutim, naznačen je delikatnim pozicioniranjem u prostoru. Kada tome u prilog nije išao teren, kao džamijama u srednjovjekovnim zonama Visokog, onda je organizacija stambenih elemenata i njima definisanih putanja kretanja riješena s jasnom upućenošću na sakralno uporište. Tako se džamija, ili u slučaju kvarta Varoš crkva, profilira kao prostorno i simboličko težište u domenu jednog stambenog kvarta, a posredstvom vertikalnog elementa doprinosi strukturalnom i vizuelnom integritetu mahale i cijelog grada.

Vizuelnu pojavnost Visokog s konca XIX stoljeća legitimno je ocijeniti konzervativnom. Prvi dojam može biti haotičnost i nered. Međutim, skromni infrastrukturni i graditeljski standardi su zbog nenametljivosti omogućili ekološki uravnotežen razvoj u prostoru cijele kasabe, kao i u odnosu na neposrednu okolicu. Transcivilizacijska geneza i kontinuitet, razvitak i transformacija u skladu s prirodnim datostima te veličina i organizacija po mjeri čovjeka polučili su autentičnu srednjovjekovno-balkansko-orijentalnu ambijentalnu sintezu inspirativnu za rješavanje aktuelnih problema zaštite prostora i čovjekove okoline.

Literatura

Knjige

- *Bijela džamija u Visokom*. Visoko: Odbor Islamske zajednice, 1980.
- Bublin, Mehmed: *Gradovi Bosne i Hercegovine: milenijum razvoja i urbi-cida*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing, 1999.
- Čelić, Džemal: *Grabrijan i Sarajevo*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1970.
- Filipović, Milenko S. : *Visočka nahija*. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1928.

- Hamidović, Muhamed: *Gramatika toposa Bosne*. Zenica: Muzej grada Zenice, 2000.
- Kasumović, Ismet: *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*. Mostar: Islamski kulturni centar, 1999.
- Klaić, Vjekoslav: *Povijest Bosne do propasti Kraljevstva*. Sarajevo: Svjetlost, 1990.
- Kovačević-Kojić, Desanka: *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1978.
- Kreševljaković, Hamdija: *Izabrana djela II*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1991.
- Krstić, Branislav: *Urbanistički program Visokog*. Sarajevo: Urbanistički zavod SRBiH, 1965.
- Lazarević, Nada: *Grad između empirije i utopije*. Beograd: Biblioteka Posebna izdanja, 1988.
- Mumford, Lewis: *Grad u historiji*. Zagreb: Naprijed, 1968.
- Šamić, Midhat: *Francuski putnici u Bosni na pragu IX stoljeća*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1966.
- Vego, Marko: *Postanak srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo: Svjetlost, 1982.

Članci

- Anđelić, Pavao: “Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni. Prilog tipologiji naselja”, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s., Arheologija*, Sarajevo: Zemaljski muzej u Sarajevu, 1963, 18: 179–194.
- Anđelić, Pavao: “Srednji vijek – Doba stare bosanske države”, u: *Visoko i okolina kroz historiju 1. Prehistorija, antika i srednji vijek*, Visoko: Skupština opštine, 1984.
- Bejtić, Alija: “Osmanlijski spomenici arhitekture u Bosni i Hercegovini”, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1953, 3–4: 229–297.

- Čar-Drnda, Hatidža: “Teritorijalna i upravna organizacija Visočke nahije do početka XVII stoljeća”, *Behar, Časopis za kulturu i društvena pitanja*, Zagreb: Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske Preporod, 2014, XXIII/121: 80–86.
- Čelić, Džemal: “Gradovi i naselja”, u: Basler, Đuro i dr. *Umjetničko blago Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Svjetlost, 1987, 67–95.
- Dedić, Enes: “Privjesak evropskog urbaniteta: Gradovi srednjovjekovne Bosne kao integralni dio urbaniteta Istočno-centralne Evrope”, *Bosna Franciscana*, Sarajevo: Franjevačka teologija Sarajevo, 2014, 41: 167–196.
- Handžić, Adem: “O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1975, 25: 133–169.
- Horvat, Karlo: “Novi historijski spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja”, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1909, 21 (u nastavcima).
- Husić, Aladin: “Visoko u vrijeme Nasuha Matrakčija”, *Behar, Časopis za kulturu i društvena pitanja*, Zagreb: Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske Preporod, 2014, XXIII/121: 4–7.
- Murgić, Franjo: “Visoko u Bosni: narodni život i običaji”, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, Zagreb: HAZU, 1903, 8: 79–103.
- Šabanović, Hazim: “Dvije najstarije vakufname u Bosni i Hercegovini”, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1952, 1951/11: 7–29.
- Šahinović, Nataša: “Novi nalazi na srednjovjekovnom gradu Visoki”, *Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, n. s., Arheologija*, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1996–2000, 48/49: 386–394.
- Zadro, Dejan: “Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima (Arnautovići kod Visokog)”, *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2004, 33: 59–100.

THE URBAN DEVELOPMENT OF THE CITY VISOKO FROM THE XIV UNTIL THE END OF XIX CENTURY

Summary

The urban ambience of the city of Visoko from the end of the 19th century is the result of six centuries of urban genesis which did not pass in the sign of a dynamic physical growth. The extent of the settlement from the proto-urban phase was not drastically altered either during or long after the civilization transition from medieval Bosnian to Oriental-Islamic Ottoman variant of urban culture; it is even inconspicuous in terms of magnification. Its institutional foundations underwent the most dramatic transformation, because one were those of a medieval capital, embryonic in the emergence of the state, while the other were reduced to a provincial urban rank. Distinctive medieval and Ottoman civilization contexts and urban goals also resulted in certain changes in the field of physical relations and ways of settlement integration.

In the area of medieval Visoko, the form, symbolic and functional connection between the suburb and the fortified city was crucial. The names Visoki and Podvisoki imply a clear indication of the symbolic relationship of superior and subordinate member in this urban situation. Nevertheless, it was a unique city organism with a clear spatial breakdown into two poles that complemented each other functionally and artistically. Due to the elimination of the fort's functions and its relation to the suburb, the Ottomans qualify the settlement in Podvisoki as a village. Different perceptions and understandings of urban settlements, legal standards and urban norms established in the Ottoman Empire correspond here with the real situation, since the settlement reduced to functions of housing, exchange of material goods and craft production could not be recognized as an urban type of settlement even in the medieval Bosnia.

Due to compatibility with its strategic goals and urban program, the Ottoman state immediately began implementing measures to shape the urban

environment in accordance with Oriental-Islamic urban principles. Respectable urban facilities and infrastructure constructed in Visoko during the first decades of the Ottoman rule indicate a founded presumption that the settlement was well established by the end of the 15th century in the form and status of a kasaba, although the documentary information available to this paper does not explicitly say so. However, the medieval relics could not be eradicated easily, which wasn't the intention in the first place.

A very important factor of continuity between the medieval and the Ottoman Visoko is the name of this city itself. The original spatial and functional nucleus of Podvisoki, the focal point of trade and crafts, served as the nucleus of the later Visoko kasaba. Several other spatial complexes within the kasaba also retained a trace of medieval origin. This is primarily noticeable based on their names and relics of the medieval sense of spatial organization. Traces of the medieval spatial relations are also the unchanged routes of key traffic arteries in the kasaba.

Ottoman-era Visoko was architecturally enriched with Oriental-Islamic housing culture and Eastern style of construction, but even the medieval building standards were not completely replaced. Their permeation throughout the kasaba over the centuries has built an authentic character of the settlement.

The end of the nineteenth century was preceded by at least two centuries without drastic changes to the urban structure of Visoko. Due to stagnation, Visoko welcomed the Modern Age with modest infrastructure and construction standards, but formed in an environmentally balanced development.

This kind of trans-civilizational genesis and continuity, development and transformation in accordance with the natural circumstances, alongside the size and organization tailored to human needs, established an authentic medieval-Balkan-oriental ambient synthesis, urbanistically inspired in the current problems of protection of space and human environment.

Sedad Bešlija

University of Sarajevo – Institute for History

Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

THE SANJAK OF HERZEGOVINA IN 17TH CENTURY: WAQF HERITAGE¹

Abstract: This paper addresses the issue of construction of waqfbuildings in the Sanjak of Herzegovina during the 17th century. On the basis of archival material found in various archives in Sarajevo, Mostar, Dubrovnik, Istanbul and several monastic archives in Dalmatia, information on sacral and profane objects, their names, date of establishment and the names of the founders was provided. The paper equally follows the establishment of endowments, regardless of confessional affiliation.

Keywords: The Eyalet of Bosnia, The Sanjak of Herzegovina, waqf, buildings, 17th century, muslims, non-muslims

Apstrakt: Ovaj rad tretira pitanje izgradnje vakufskih objekata u Hercegovackom sandžaku 17. stoljeća. Na temelju izvora koji se nalaze u arhivama u Sarajevu, Mostaru, Dubrovniku, Istanbulu i nekoliko dalmatinskih samostana, donose se podaci o sakralnim i profanim objektima, njihovim nazivima, vremenu nastanka i zakladnicima/vakifima. Rad sadrži podatke o zadužbinama bez obzira na njihov konfesionalni karakter.

¹ This paper is the result of a doctoral research and a part of it was presented at the 2nd International Archive Congress on Ottoman Lands held 20-24 November 2017 in Istanbul (Turkey). This paper also contains new information that we have found in the meantime in the archival sources. In the meanwhile, the paper was published in Turkish language in the following place: "XVII. Yüzyılda Hersek Sancağı: Vakıf Eserleri", 2nd International Archive Congress on Ottoman Lands, Bildiri kitabı, Cilt I, T. C. Cumhurbaşkanlığı, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Arşiv Dairesi Başkanlığı, Ankara, 2019, 1063-1075.

Ključne riječi: Bosanski ejalet, Hercegovački sandžak, vakuf, građevine, 17. stoljeće, muslimani, nemuslimani

General Information

The Sanjak of Herzegovina was formed in year 1470 and was a part of the Bosnian Eyalet since year 1580. Before that, it was a part of the Rumeli Eyalet. Between the period of 1470 and 1576, its capital was in Foča, and between 1576 and 1833 its capital was in Tašlidža (Pljevlja). Between 1833 and 1851 the Sanjak od Herzegovina moved up to Eyalet status, and between 1851 and 1878 was again a part of the Bosnian Eyalet/Vilayet. Only between 1875 and 1877, during rebellion, it was once again turned into an Eyalet/Pashaluk.

In 17th century the Sanjak of Herzegovina was consisting of 16 kazas. On the east, it was bordering Montenegro and the Ishkodra Sanjak, on the southwest Dubrovnik and the Klis Sanjak, and on the north the Bosnian Sanjak. In 17th century, compared to the more central areas of Ottoman Empire, the Sanjak of Herzegovina was a border and the far end of the Empire, but nonetheless it was a strategic stronghold in Adriatic standing against outsider threats (Venetian Republic, The Papal States, The Habsburg Monarchy).²

Waqf Establishments

In the Ottoman Empire, waqf establishments were 'founding and universal' institutions during development of cities and villages.³ Throughout the 17th century waqf was one of the core symbols of Herzegovina society. Similar to centuries before, waqfs managed to keep their importance. The diversity of waqfs is easily visible in every part of the cities in Herzegovina. As a very important part of Islamic heritage, waqf establishment is easily researched through waqf buildings and vakufnamas.

² Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk – Postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo, 1982, s. 57-161.

³ Adem Handžić, "O specifičnostima nekih osmanskih popisa u vezi institucije vakufa u Bosni u XVI i XVII stoljeću", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 40, Sarajevo, 1990, 238.

To this day, there are numerous vakufnamas dating from 17th century Herzegovinian Sanjak. For instance, only in Mostar the following can be found⁴:

- (1612) the vakufnamas of Koski Mehmed Pasha, son of Mustafa
- (1612) the vakufnamas of Hadzi Bali, son of Muhammed
- (1620) the vakufnamas of Hadzi Ahmed (son of Ferhat), belongs to evladiyet waqf, (from Huseyin Hodza Mahalle – city quarter)
- (1621) the vakufnamas of Volic-Okyuzovic Hadzi Hasan Sevri
- (1636) the vakufnamas of Hadzi Ibrahim Aga Šarić (from Šarić Mahalle)
- (1646) the vakufnamas of Aisha (daughter of Hadzi Ahmed), belongs to evladiyet waqf (from Hadzi Bali Mahalle)
- (1650) the vakufnamas of Meryem (daughter of Hadzi Mustafa), belongs to evladiyet waqf (from Karadjoz Bey Mahalle)
- (1650) the vakufnamas of Hadzi Mustafa (son of Turhan), belongs to evladiyet waqf
- (1670) the vakufnamas of Hadzi Ahmed Bey Lakišić
- (1676) the vakufnamas of Hadzi Salih, son of Sipahi Temim (from Hadzi Bali Mahalle)
- (1677) the vakufnamas of Dzundi Hadzi Salih, belongs to evladiyet waqf (from Nezir Aga Mahalle)
- (1684) the vakufnamas of tabak Hadzi Bećir (from Huseyin Hodza Mahalle)
- (1686) the vakufnamas of Ibrahim Ćevro, son of Hadzi Mustafa (from Nezir Aga Mahalle)
- (1700) the vakufnamas of Fatma Kadun (daughter of Halil Ćelebi), belongs to evladiyet waqf (from Huseyin Hodza Mahalle)

⁴ Hivzija Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka, II, Herceg Novi i okolina, Vrgorac i okolina, Imotska krajina, Makarsko primorje i zapadna Hercegovina*, IKC, Mostar, 1999, 97; Hivzija Hasandedić, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, IKC, Mostar, 2000, 264-291; Hivzija Hasandedić, "Sevri Hadži Dasanova džamija u Mostaru", *Glasnik VIS-a u FNRJ*, 27/1964, br. 7-9, 338-341; *Regesta Franjevačkog arhiva u Mostaru 1446-1862*, Mostar, 1984, 20.

Religious Structures

Mosques⁵

Throughout 17th century there were 56 mosques built in 18 locations in the Sanjak of Herzegovina. The most were built in Mostar (21), then Konjic/Belgraddžik (6), Tašlidža (4), and 3 each in Foča, Rudo and Trebinje. 17 mosques were built in the second half of 17th century, while the remaining were built in the first half of the century.

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), AE. SMMD. IV, 20/2186.; Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona (AHNK), Acta Turcica, OZ-DK 1/49; Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, 3, Veselin Masleša, Sarajevo, 1998, 356; Hivzija Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990, 91; 147; 174; 233-238; Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, 2, Veselin Masleša, Sarajevo, 1998, s. 80-81; Faruk Taslidža, "O muslimanskim sakralnim objektima u rubnim dijelovima Hercegovačkog sandžaka krajem XVII stoljeća", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXXIV (2013), s. 120-124; Jusuf Muhić, *Hercegovina – Vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva, Od početka XVII stoljeća do kraja osmanske vladavine*, 2/2, Sarajevo, 2007, s. 167-173; 348-365; 406-407; 410; 414; 464; Salih Sidki Hadžihuseinović-Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1, El-Kalem, Sarajevo, 1999, s. 288; 367; Derviš Buturović, "Dvije konjičke vakufname", *Glasnik VIS-a*, XXIX/7-8 (1966), s. 305-309; Fehim Nametak, *Kulturni razvoj Konjica za vrijeme osmanske vlasti*, Rukopis u Bošnjačkom institutu u Sarajevu, s. 12-17; Hivzija Hasandedić, "Islamski spomenici u ljubinskoj nahiji i trebinjskim brdima", *Glasnik VIS-a*, 49 (1986), 38-47.; Hivzija Hasandedić, "Zadužbine Čejvan Kethode u Hercegovini", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 5 (1955), s. 275-286.; Hivzija Hasandedić, "Koski Mehmed-paše džamija i vakuf u Mostaru", *Glasnik VIS-a*, 3 (1952), s. 5-7; 146-157.; H. Hasandedić, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, s. 65; 85-97; 100-120; 136-137; 163; Hivzija Hasandedić, *Genealoška istraživanja (porijeklo i status, istaknuti pojedinci nekih muslimanskih porodica u Hercegovini)*, Mostar, 2009, s. 41; 170-171; Hivzija Hasandedić, "Ibrahima-age Šarića džamija u Mostaru", *Glasnik VIS-a*, 13/25 (1962), s. 4-6; 146-151; Evlija Čelebi, *Putopis– Odlomci o jugoslavenskim zemljama, Preveo, uvod i komentar napisao: Hazim Šabanović*, Svjetlost, Sarajevo, 1967, s. 393; 406; 455-459; 467.; Hivzija Hasandedić, "Zadužbine hadži Ahmet-age Lakišića u Mostaru", *Glasnik VIS-a*, 10/12 (1961), s. 385-396.; H. Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka*, II, s. 27-30; 98.; Karl Peec, *Mostar und sein Kulturkreis*, Lajpcig, 1891; Hamdija Kreševljaković, "Počitelj na Neretvi", *Kalendar Narodne Uzdanice* (1933), s. 37; Bajro Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, Podgorica, 2001, s. 275-277; Stevan Dečić, "Petrov manastir kod Trebinja", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXIV (1912), s. 131.

Table 1: Mosques

Location	Name	Date	Waqf	Note
Bileća	Village Plana Mosque	1617	Avdić family	
Biograci	Mosque	before 1653	worked up to 1815– reason: plague	
Cernica	Havtovac-Mosque	1690	Hasan Bey Hasanbegović	
Čajniče	Mosque	1618/1619	Nur Muhammed Mustay Bey	
Čapljina	Village Struga-Mosque	around 1647	Begić family	
Čapljina	Village Tasovčići Mosque	before 1664	Počiteljac Ibrahim Pasha	
Foča	Čečova Mosque	1613	Hadzi Osman Bey	
Foča	Mosque	before 1664	Ali Čohodar	
Foča	Mosque	1632/1633	Dev Suleyman Bey	
Konjic/ Belgraddžik	Tekke Mosque	between 1622 and 1648	Čaus Alagić Mehmed Bey	gave 350.000 akçe for mosque
Konjic/ Belgraddžik	Bjelimići/ Odžaklar	17th century	unknown	
Konjic/ Belgraddžik	Glavatičevo	before 1658	unknown	
Konjic/ Belgraddžik	Seonice	1662/1663	unknown	
Konjic/ Belgraddžik	Oprkanj	17th century	Hadži Zulfikar	

Konjic/ Belgraddžik	Vardačka	before 1664 or after 1684	Huseyin Bey Mulić	
Ljubinje	Uboskovo- Mosque	The first half of the 17th century	Huseyin Efendi Smailhodžić	Son of Huseyin Efendi was a su- pervisor (mute- velli) of Istanbul Aya Sofiya Mosque
Ljubinje	Cernica Mosque	The beginning of the 17th century	Kızlar Aga Mustafa Aga Ljubinjeli	
Mostar	Tabačica Mosque	The beginning of the 17th century	Hadzi Kurt	
Mostar	Mosque	1602	Kethoda Mehmed	
Mostar	Mosque	1608/1609	Defterdar Pasha	
Mostar	HadziBalina Mosque	before 1611	Hadzi Bali, son of Muhammed	
Mostar	Mosque	1614/1615	Šeyh Efendi	
Mostar	Koski Mehmed Pasha Mosque	1617/1618	Koski Mehmed Pasha, son of Mustafa	
Mostar	Hadzi Jahjatova- Mosque	before 1620	Hadzi Jahja Mustafa Maslo/ Tero	
Mostar	Sevri Hadzi Hasan Mosque	before 1620	Sevri Hadzi Hasan, son of Velija	
Mostar	Roznamedzi Hadzi Ibrahim Efendi Mosque	before 1620	Roznamedzi Hadzi Ibrahim Efendi	
Mostar	Kose Jahja He- vadze	before 1631	unknown	

Mostar	Memija Hodza Mosque	before 1620	MemijaHodza	
Mostar	Šarića Mosque	1623/24	Hadzi Ibrahim Aga Šarić, son of Kasim	
Mostar	Ali Hodza or Derviš Pasha Čengić Mosque	before 1631/1632	Aliya/Abel Hodza	The special in- formation about this mosque is that during the Bayram prayer in 1678, the bandit Stojan Jankovic- went inside with the haramis and massacred the entire commu- nity and set fire to the mosque.
Mostar	Hafiz Hodza Mosque	before 1631/1632	Hafiz Hodza- Temim	
Mostar	Mosque	before 1631/1632	Ali Bey Lafo / Bakamović/	
Mostar	Mosque	1634	Hadzilbrahim Aga	
Mostar	Lakišića Mosque	1651	Ahmed Bey Lakišić	
Mostar	BlatoMosque	before 1653	unknown	
Mostar	Mosque	before 1664	Fatima kaduna/ kadın Šarić	
Mostar	Temimova or Babunsk Mosque	before 1676	Hadzi Salih Aga, son of Temim	
Mostar	Gnojnica Mosque	before 1684	unknown	

Nevesinje	Mosque	17th century	Šaban Efen- di, son of Nevesinjeli Velijuddin Efendi	
Nevesinje	Odžak Mosque	1625	Hana Ljubović, wife of Ali Bey Ljubović	
Nikšić	Donja Mosque	1695	Built by emi- grants/refugees from Heceg- Novi and Risan	
Novi	Sultan Mehmed III Mosque	between 1595 and 1603		
Novi	Nova Šehidija Mosque/Sinan Pasha Mosque (after 1661)	between 1623 and 1626	Murtez Pasha	
Počitelj	Počiteljac Ibrahim Pasha Mosque	The beginning of the 17th century	Počiteljac Ibrahim Pasha	
Rudo	Gornji kraj- Mosque	before 1664	unknown	
Rudo	Hadzi Muruvetova Mosque	before 1664	unknown	
Rudo	Bresnica Mosque	before 1664	unknown	
Stolac	Dabrica Mosque	1610/1611	Sefer Aga Begović	
Stolac	Bjeljani Mosque	The beginning of the 17th century	Telarević family	
Tašlidža	Hadzi Rizvan Mosque	17th century	unknown	
Tašlidža	Odobaša Mosque	17th century	unknown	

Tašlidža	Hadži Hasan Mosque	17th century	unknown	
Tašlidža	Hadži Zekeriya- Serhat Mosque	17th century	unknown	
Trebinje	Klobuk Mosque	1664	Hamza Bey Rizvanagić- Begović, son of Omer Aga, dizdar of Klobuk	
Trebinje	Donje Cicevo Mosque	The beginning of the 17th century	Bešović, Busuladžić and Kurtagić families	
Trebinje	Police Mosque	The second part of 17th century	Osman Pasha Resulbegović	
Ustikolina	Ahmed Bey Mosque	between 1606 and 1646	Ahmed Bey	

Masjids⁶

Masjids are similar to mosques, but the difference is masjids are characterized by not having a minaret, being smaller than a mosque and not suitable for Friday and Eid prayers. Throughout 17th century, in the Sanjak of Herzegovina there were 16 masjids built in 6 different locations. Half of them were built in Mostar, and 2 each in Blagaj and Novi.

⁶ J. Mulić, *Hercegovina*, 2/2, s. 358, 403; E. Čelebi, *Putopis*, s. 387, 414-415. (dipnot 99); H. Hasan-dedić, "Hercegovачki vakufi i vakifi", s. 37; H. Hasan-dedić, *Mostarski vakufi i njihovi vakufi*, s. 150-171; H. Hasan-dedić, *Genealoška istraživanja*, s. 66, 141; Hivzija Hasan-dedić, "Spomenici islamske kulture u Herceg Novom", *Takvim za 1987. godinu*, Sarajevo, 1986, s. 127-158.

Table 2: Masjids

Location	Name	Date	Waqf	Note
Blagaj	Lehin Masjid	before 1664	Hasan Aga Leho	
Blagaj	Do Mahallesi	before 1664	Hadzi Huseyin Efendi Bašo	
Ljubinje	Masjid	before 1659	Ahmet Aga	
Mostar	Masjid	1607/08	HadziAlaga	
Mostar	Dušica Masjid	before 1612	Bayezid Hodza	
Mostar	Yahya Esfel/ Indzir/ Nametkov Masjid	before 1620	Yahya Hodzaor Yahya Esfel	
Mostar	Masjid	before 1631	Ahmed Bey Kurdi ćor Kanber Aga	
Mostar	Velmasjid	before 1648	Hadzi Veliyuddin	
Mostar	Aršinovića Masjid/Ograda Masjid/Milavica Masjid	before 1651	Hadzi Ahmed Aga Zirai	
Mostar	Selva Mosque or Ridžanovića Masjid	before 1651	Hadzi Huseyin Kotlo	
Mostar	Masjid	before 1676	Hadzi Salih Aga, son of Temim	
Mostar	Čevrin Masjid	before 1686	Hadzi Ibrahim Aga Čevro, son of Hadzi Mustafa	
Nevesinje	Masjid	before 1670	Hadzi Huseyin	
Novi	Donja Mahala Masjid	The firs half of 17th century	Hadzi Abdullah Aga	

Novi	Donja Mahala Masjid	between 1623 and 1639	Suleyman Aga Ramović	
Stolac	Masjid	before 1664	unknown	

Tekkes⁷

The establishments for dervishes called teqe/tekke were also given to waqf. In Herzegovina, Konjic/Belgraddžik, Novi and Ustikolina were places where tekkes were built. Nevesinje also has three teqes out of which one belongs to 17th century.

Table 3: Tekkes

Location	Name	Date	Waqf	Note
Konjic/ Belgraddžik	Teqe of dervish order Halveti	1622	unknown	Sheikh of tekke was Muhamed Cumhur. Year of death 1679
Novi	Teqe	between 1623 and 1639	unknown	The tekke establish by Hadzi Suleyman Ramović. Sheikh of teqe in 1670 was Mustafa.
Ustikolina	Teqe	middle of 17th century	unknown	
Nevesinje	Teqe	before 1664	unknown	

⁷ F. Nametak, *Kulturni razvoj Konjica*, 22-23; H. Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka*, II, 20; E. Čelebi, *Putopis*, 406, 412.

Educational Institutions

Mektebs⁸ (Elementary Schools)

Mektebs are traditionally built next to mosques and madrasahs. Very popular among people, they are also mentioned in traditional songs. For instance, mektebs in Mostar are described as following: *'It's the pure mekteb, three hundred girls are being taught, the teacher is Omer Efendi, headworker beautiful Emina'*. In the Sanjak of Herzegovina, throughout 17th century there were 14 mektebs built in 8 different locations, 8 of them being in Mostar.

Table 4: Mektebs (Elementary Schools)

Location	Name	Date	Waqf	Note
Cernica	Havtovac Mekteb	1690	Hasan Bey Hasanbegović	
Cajnice			unknown	Total: there were 5 mektebs
Konjic/ Belgraddžik	Muallimhane of Sultan Mehmed III	1617	unknown	
Konjic/ Belgraddžik	Mekteb	1622	Mehmed Bey, son of Hadzi Abdi	
Ljubinje	Kızlar Aga Mosque's Mekteb	The beginning of the 17th century	Kızlar Aga Mustafa Bey (probably)	
Mostar	Hadzi Bali Mosque's Mekteb	before 1612	Hadzi Bali	

⁸ Hivzija Hasandedić, Spomenici kulture turskog doba u Mostaru, Veselin Masleša, Sarajevo, 1980, s. 78; H. Hasandedić, Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini, s. 147, 174; Ismet Kasumović, Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave, IKC, Mostar, 1999, 115, 129. J. Mulić, Hercegovina, 2/2, s. 352; E. Čelebi, Putopis, s. 470; Hivzija Hasandedić, "Islamski spomenici u ljubinjskoj nahiji i trebinjskim brdima", Glasnik VIS-a, 49 (1986), s. 38-47; H. Hasandedić, Mostarski vakifi i njihovi vakufi, 63, 73, 100, 115.; H. Hasandedić, "Zadužbine hadži Ahmet-age Lakišića u Mostaru", Glasnik VIS-a, 10-12 (1961), s. 385-396; H. Hasandedić, Muslimanska baština Bošnjaka, II, s. 19.

Mostar	Koski Mehmed Pasha Mosque's Mekteb	1612	Koski Mehmed Pasha	
Mostar	Kose YahYa Hodza Mosque's Mekteb	1649	Ahmed Aga Pitic	
Mostar	Hadzi Ahmed Bey Lakišić Mosque's Mekteb	1651	Hadzi Ahmed Bey Lakišić	
Mostar	Fatima kaduna Mosque's Mekteb	before 1664	Fatima kaduna Šarić	
Mostar	Cernica Mahalle's Mekteb	17th century	Hadzi Memija	
Nevesinje	Odžak's Mekteb	1625	Hana Hanım Ljubović	
Nevesinje	Trebesin's Mekteb	before 1651	Hadži Huseyin Lakišić	
Novi	Mekteb	Between 1623 and 1639	Hadzi Suleyman Ramović	
Prijepolje	Hadzi Kurt's Mekteb	1667	Hadzi Kurt (probably)	

Madrasahs (High Schools) and Khaniqahs⁹

Madrasahs, study rooms, khaniqahs were also given to waqf in 17th century. In total, between 17 and 22 madrasahs were built in 17 different locations.

Table 5: Madrasahs & Khaniqahs

Location	Name	Date	Waqf	Note
Blagaj	Madrasah	before 1664	unknown	
Cernica	Madrasah	before 1664	unknown	
Gacko	Kazanci's Madrasah	The second half of the 17th century	Osman Pasha	
Goražde	Madrasah	17th century	Džafer Bey Sijerčić (probably)	
Konjic/ Belgraddžik	Junuz Čauš's Madrasah	1623	İbrahim Aga	
Konjic/ Belgraddžik	Madrasah-khāniqah	1622	Mehmed Čauš, son of Abdi	
Ljubinje	Madrasah	1664	unknown	
Mostar	Derviš Pasha Bajezidagić's Madrasah	1601	Derviš Pasha Bajezidagić	
Mostar	Hadzi Bali's Madrasah	after 1612	Hadzi Bali	

⁹ BOA, IE. EV, 13/1568; Gazi Husrev-bey Library (GHB), Turski dokumenti, No. 35; H. Hasandedić, Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj (srednjoj) Hercegovini, IKC, Mostar, 1997, s. 43, 146-150; E. Čelebi, Putopis, s. 403-415; I. Kasumović, Školstvo i obrazovanje, 186, 201-202, 224-227, 245, 246; H. Hasandedić, Mostarski vakifi i njihovi vakufi, s. 56, 154, 212; Hivzija Hasandedić, Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa, 2, Arhiv Hercegovine, Mostar, 1977, s. 76; Hivzija Hasandedić, "Djela i kraći sastavi Muslimana BiH koji su napisani na orijentalnim jezicima i koji se nalaze u arhivu Hercegovine u Mostaru", Anali GHB, IV (1976), s. 124; H. Hasandedić, Mostarski vakifi i njihovi vakufi, s. 171.; E. Čelebi, Putopis, s. 403-415, 447; Enes Pelidija, "Pljevlja i pljevaljski kraj u XVIII stoljeću", u: Istorija Pljevalja, Pljevlja, 2009, s. 171.; Hivzija Hasandedić, "Islamski spomenici Nevesinja i okoline", Glasnik VIS-a, 1975, s. 15-16; Hamdija Kreševljaković, Izabrana djela, III, Sarajevo, 1991, s. 66, 76; Hamdija Kreševljaković, Banje u Bosni i Hercegovini, Svjetlost, Sarajevo, 1952, s. 30-108; H. Hasandedić, Muslimanska baština Bošnjaka, II, s. 20, 24, 109.

Mostar	Koski Mehmed Pasha's Madrasah	before 1618	Koski Mehmed Pasha	
Mostar	Roznamedži Ibrahim Efendi's Madrasah	before 1620		
Mostar	Deli's Madrasah	1648	Hadzi Velijuddin	
Mostar	Daru's-se'ade Ahmed Aga's Madrasah	before 1654	Daru's-se'ade Bosnian Ahmed Aga, son of Alija	
Mostar	Khaniqah	1668	unknown	The sheikh of khaniqahwas Ismail Efendi Opijač
Nevesinje	Buk'a Madrasah	The beginning of the 17th century	Nevesinjeli Ali Kjafi Efendi	It was in the harem of the Sultan Bajezid Mosque and composed of two parts: Daru'l-Hadis and Daru'l-Kurra
Poitelj	Počiteljac Ibrahim Pasha's Madrasah	1655	Počiteljac Ibrahim Pasha	The teachers were by Muftić family.
Prijepolje	Madrasah	before 1664	unknown	
Prijepolje	Madrasah	before 1664	unknown	
Prijepolje	Madrasah	before 1664	unknown	
Tašlidža	Hadzi Huseyin's Madrasah	before 1664	unknown	
Tašlidža	Hadzi Osman Pasha's Madrasah	before 1664	unknown	
Tašlidža	Hadzi Ibrahim Pasha's Madrasah	before 1704	unknown	

Social Establishments

Hammams¹⁰

One of the most symbolic establishments of Ottoman Empire – hammams – were also constructed during 17th century in the Herzegovinian Sanjak. Based on research there were total of 9 hammams built in 8 different locations.

Table 6: Hammams (Turkish baths)

Location	Name	Date	Waqf	Note
Cernica	Hammam	before 1664	unknown	
Foča	Hammam	before 1636	Mustafa Efendi, kethuda of sipahi	It was on the left bank of the Čehotina River
Foča	Hammam	before 1664	unknown	It was on the left bank of the Drina River
Konjic/ Belgraddžik	Oprkanj Mahalle's Hammam	1622	Čauš Mehmed	
Ljubinje	Hammam	between 1620 and 1630	Mustafa Aga Ljubinjeli, Kızlar Aga	
Nevesinje	Hammam	The beginning of the 17th century	Šaban Efendi, son of Velijuddin Bey	
Novi	Hammam	before 1664	unknown	It was next to the Donja Mosque
Stolac	Hammam	The beginning of the 17th century	Silahdar Huseyin Pasha Šarić (Kız)	
Ustikolina	Hammam	17th century	unknown	

¹⁰ E. Čelebi, *Putopis*, s. 447-448.; H. Kreševljaković, *Izabrana djela*, III, 66, 76; H. Kreševljaković, *Banje u Bosni i Hercegovini*, s. 30-108; H. Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka*, II, s. 20, 24, 201.

Bridges¹¹

The importance of bridges is high in places with a lot of rivers and springs, such as Herzegovinian Sanjak. Therefore, there was always a need for bridges in the area. According to our research, in 17th century 5 new bridges were built in 4 different locations.

Table 7: Bridges

Location	Name	Date	Waqf	Note
Konjic/ Belgraddžik	Wooden Bridge in Glavatičevo	1612	Hadzi Bali	
Konjic/ Belgraddžik	Stone Bridge	1682	Haseki Ali Aga	
Blagaj	Leho's Bridge	before 1664	Hasan Aga Leho	
Čajniče	Hadzi Bali's Bridge	17th century	Hadzi Bali	Evlija Čelebi described this bridge: "Make this bridge overtaking manpower."
Čapljina	Struge's Bridge	before 1682	Aydin Aga	This bridge was destroyed by Venetians (general Dolfin) in 1694

¹¹ GHB, *Turski dokumenti*, A-168 (145); E. Čelebi, *Putopis*, s. 395, 470; Alija Bejtić, "Ko je podigao konjičku ćupriju", *Pregled*, 47, 7-8, (1976), s. 847-852; J. Mulić, *Hercegovina*, s. 337-344; H. Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, s. 157; Džemal Čelić-Mehmed Mujeznović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1969, s. 260; H. Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj (srednjoj) Hercegovini*, s. 161.

Khans, Imarets, Caravanserai, Guest houses, Cafes¹²

Two of the establishments were vital for economy: caravanserai and khans. In 17th century in the Sanjak od Herzegovina were 6 khans and 4 caravanserais built in 10 different locations.

Table 8: Han, Imarets, Caravanserai, Guest Houses and Cafes

Locatin	Name	Date	Waqf	Note
Blagaj	Han	before 1664	Haseki Ali Ağa	
Čajniče	Han	17th century	Haci Bali	
Foča	Han	before 1611	unknown	
Ljubinje	Han	The beginning od the 17th century	Sipahi Mustafa Kozlić	
Stolac	Han	17th century	Silahdar Huseyin Pasha Šarić	
Trebešin/ NahijaDabri	Han	before 165	Hadzi Huseyin Lakišić	
Borci	Caravanserai	before 1612	Hadzi Bali	It was on the road Sarajevo-Mostar
Cernica	Caravanserai	before 1648	Čengić family	
Mostar	Caravanserai Čardagija's Khan)	1608	Koski Mehmed Pasha	
Tašlidža	Caravanserai	betwwen 1573 and 1611	unknown	

¹² Arhiv HNK, Sidžil blagajskog kadije (1698-1779.), s. 18a; H. Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj (srednjoj) Hercegovini*, s. 47; H. Hasandedić, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, s. 63, 76; H. Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, s. 193; E. Čelebi, *Putopis*, 395, 454, 458; Vjekoslav Jelavić, "Kratki francuski putopis kroz Hercegovinu i novopazarski sandžak iz god. 1611", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XIX (1907), s. 474-475; J. Mulić, *Hercegovina*, s. 454; Džemal Čelić i Muhamed Mujić, "Jedna novootkrivena građevina starijeg doba u Mostaru", *Naše starine*, III (1956), s. 261-264; H. Hasandedić, *Spomenici kulture*, s. 158; Azra Gadžo Kasumović, "Stolac u osmanskom periodu", *Hercegovina*, 13-14 (2001), s. 25-30.

Blagaj	Misafirhane/ Guest houses od teqe	before 1664	unknown	
Stolac	Misafirhane/ Guest houses	17th century	Silahdar Huseyin Pasha Šarić	
Stolac	Kahvane/Caffes	17th century	Silahdar Huseyin Pasha Šarić	
Počitelj	İmaret	The beginning of the 17th century	Omer Aga	For residents in Počitelj every day and night were distributed bread and soup, beforejumu'a pray on Friday were distributed rice or bulgur.

Clock Towers¹³

It is accepted that European 14th century clock tower tradition transferred to the Ottoman Empire in 16th century. It is used as a symbol which gives a city nice decoration and is seen from all directions. In Ottoman Bosnia, there were 23 clock towers. 6 of them were built in 17th century Herzegovinan Sanjak in 5 different locations.

Table 9: Clock Towers

Location	Name	Date	Waqf	Note
Mostar	Clock tower	before 1664	Ibrahim Šarić	

¹³ H. Hasandedić, *Spomenici kulture*, s. 148; H. Hasandedić, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, s. 81; Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1, s. 367.; H. Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka*, II, s. 20; Hamdija Kreševljaković, "Sahat-kule u Bosni i Hercegovini", *Naše Starine*, 4 (1957), 20-24.

Mostar	Clock tower	before 1664	Fatima kaduna Šarić	
Nevesinje	Clock tower	before 1658	Šaban Efendi, son of Velijuddin Efendi	
Novi	Clock tower	1667	Mustafa Aga, servant of the fortress– in the name of Sultan Mehmed IV	
Počitelj	Clock tower	before 1664	Počiteljac Ibrahim Pasha	
Stolac	Clock tower	before 1664	unknown	

Other Waqf establishments

In addition to discussed waqf establishments, there were other types of waqf present. For instance, in Stolac place named Tepica Pazar – made on 4 cornerstones was frequent visiting place for traders. Five-eyed/quarry mill, column for rolling cloth, mold for wool collection, cistern and fountains, passenger water cans (fucci), various dishes for imaret, land for the poor etc. was also given to waqf by Herzegovina residents.¹⁴

Christian Waqfs

Catholics

Propaganda, consciously and systematically was first used by Roman Catholic Church via missionaries sent to non-Catholic countries for expanding Christianity. In this manner, in 1662 Catholic Church built

¹⁴ J. Mulić, *Hercegovina*, s. 429; H. Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj (srednjoj) Hercegovini*, s. 48, 97; H. Kreševljaković, *Izabrana djela*, II, s. 279.; H. Hasandedić, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, s. 195-197, 221; H. Hasandedić, *Spomenici kulture*, s. 152.

“Kongregatio de Propaganda Fide”. Catholics entered 17th century with a premise “to renew universal Catholicism”.¹⁵

Catholic Church kept their presence in the Sanjak of Herzegovina in two regions, Makarska (1615 rebuilt) and Trebinje-Mrkanj. They also had Franciscans in the region.¹⁶

In Dalmatia, a part of the Sanjak of Herzegovina, throughout Makarska, Zaoštrog and Imotski Franciscan monasteries could be found alongside different churches in the villages nearby.

In this part of our work, we'll name Catholic churches built during 17th century period¹⁷:

Table 10: Catholic churches

Location	Name	Date
Raščani	Church	1601
Bikovo	Church	1602
Makro	Church	1602
Tučepi	Church	1602
Proložac	Monastery	1600
Živogošće	Monastery	between 1612 and 1620
Belenići–Ravno	The Church of Saint Elijah	before 1622
Dubljeni - Ravno	The Church of the Holy Lady of Karmel	before 1622
Glumina - Ravno	The Church of Saint Peter	before 1622
Orahov Do - Ravno	The Church of Saint Ivan	before 1622

¹⁵ Krunoslav Draganović, “Izvjješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623 i 1624.”, *Starine JAZU*, XXXIX (1938), s. 1-10.

¹⁶ Karlo Jurišić, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb, 1972, s. 60-61.

¹⁷ Miroslav Ujdurović, *Stanovništvo Makarskog primorja od 15. do 19. stoljeća*, Split, 2002, s. 35.; J. Mulić, *Hercegovina*, s. 176-181; Anđelko Zelenika, Gabela na Neretvi, u doba Turaka”, *Radio Sarajevo Treći program*, 12/43, (1983), s. 423.

Rupni Do - Ravno	The Church of Saint Nicholas and Elijah	before 1622
Trebinje - Trebimlje	The Church of Saint Mary	before 1619
Trebinje - Trebimlje	The Church of Saint Roch	between 1622 and 1624
VeljaMeđa - Ravno	Church	before 1622
Gabela	The Church of Saint Mark	1694
Makarska	The First Open Boys School	1666

Orthodox

Since medieval ages, Orthodox Church was present in Hum/Herzegovina region. They built monasteries and churches at first. The name of the episcopal changed during times: Hum, Herzegovina, Zahum, Herzegovina-Hum, Trebinje. In the 17th century, two were used: Trebinje and Mileševo.

Orthodox were continuing to spread in this century as well; this was backed by built monasteries and churches¹⁸:

Table 11: Orthodox churches

Location	Name	Date
Bileća - Dobrićevo	The Monastery of the Holy Mother of God	The beginning of the 17 th century
Ljubinje - Strupići	The Church of Saint Great Martyr of Varvara	before 1664
Ravno-Prosjek	The Church of the Pukal Cross	1700
Trebinje - Drijenjani	The Church of Ascension	1664
Trebinje - Dubljani	The Church of the Holy Birth or Saint Georg's Church	1664
Trebinje - Mrkonjići	The Church of Saint Nicholas	17 th century

¹⁸ Đoko Slijepčević, Humsko-hercegovačka eparhija i episkopi (mitropoliti) od 1219. do kraja XIX veka, Beograd, 1940, 18-51.

Trebinje - Mosko	The Church of Mary	17 th or 18 th century
Trebinje - Poljice	The Church of the Pukal Cross of Saint John	before 18 th century

Instead of a conclusion

The idea of waqf, a crucial part of Islamic heritage representing goodness, played a big role in urbanization of the Eyalet of Bosnia. It was a massive element of social, economic and cultural affairs. In this article, we are discussing 17th century Herzegovina heritage (part of the Eyalet of Bosnia; bordering Montenegro and the Sanjak of Shkodra on east; Dubrovnik and the Sanjak of Klis on southwest; the Sanjak of Bosnia on north) including masjids, mosques, teqes, mektebs (elementary schools), madrasahs, hammams, bridges, khans, caravanserais, cafes and similar. In the Sanjak of Herzegovina; from 1606 to 1699; 56 mosques, 16 masjids, 3 to 6 teqes, minimum 14 maximum 20 mektebs, minimum 17 maximum 22 madrasahs, 9 hammams, 5 bridges, 6 khans, 4 caravanserais, 6 clock towers and 3 water ways were built. Some of the numbers are not final, as the information is not as clear in scripts. Furthermore, in the same location, waqfs belonging to Orthodox and Catholic are also mentioned. In 17th century, 8 Orthodox and 11 Catholics waqf buildings were built.

If we look at some of the specifics of the buildings being constructed in the 17th century and comparing it to the 15th and 16th century, it can be said that there were no more monumental and glorifying establishments being built. It's a natural process not implying a declining period. For example, if a place had a big sultan's mosque, it wasn't in Ottoman customs to build another one. Due to the lack of security and consistency in the border of Sanjak, we can see only modest establishments being built. It was a region of constant battles throughout 17th century. So, for example, in Trebinje, people would not focus on building monumental establishments, but rather modest and basic ones. Another characteristic is that Herzegovina has very limited number of turbe (tomb).

The history of establishments given to waqf is another problem we've faced throughout our research. A lot of historical traces and vakufnamas were lost and for some of the establishments it was hard figuring out the information. Thus, we've opted for terminus post quem and terminus ante quem methodology (the earliest possible or the latest possible date of occurrence).

Historical sources and Literature

- Arhiv Franjevačkih samostana u Zaostrugu, Makarskoj, Živogošću i Omišu, Fon: Acta Turcica (AT)
- Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona (AHNK), Sidžil blagajskog kadije (1698-1779.)
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Fond: AE. SMMD. IV; İE. EV.
- BEJTIĆ, Alija, "Ko je podigao konjičku ćupriju", *Pregled*, 47, 7-8, (1976), s. 847-852.
- ČELIĆ, Džemal i MUJIĆ, Muhamed, "Jedna novootkrivena građevina starijeg doba u Mostaru", *Naše starine*, III (1956), s. 261-264.
- ČELIĆ, Džemal, MUJEZINOVIĆ, Mehmed, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1969.
- DRAGANOVIĆ, Krunoslav, "Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623 i 1624.", *Starine JAZU*, XXXIX (1938), s. 1-10.
- GADŽO KASUMOVIĆ, Azra, "Stolac u osmanskom periodu", *Hercegovina*, 13-14 (2001), s. 23-43.
- Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi (GHB), Fon: Turski dokumenti (TD)
- HANDŽIĆ Adem, "O specifičnostima nekih osmanskih popisa u vezi institucije vakufa u Bosni u XVI i XVII stoljeću", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 40 (1990), s. 237-242.

- HASANDEDIĆ, Hivzija, "Spomenici islamske kulture u Herceg Novom", *Takvim za 1987. godinu*, Sarajevo, 1986, s. 127-158.
- HASANDEDIĆ, Hivzija, *Genealoška istraživanja (porijeklo i status, istaknuti pojedinci nekih muslimanskih porodica u Hercegovini)*, Mostar, 2009.
- HASANDEDIĆ, Hivzija, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, IKC, Mostar, 2000.
- HASANDEDIĆ, Hivzija, "Djela i kraći sastavi Muslimana BiH koji su napisani na orijentalnim jezicima i koji se nalaze u arhivu Hercegovine u Mostaru", *Anali GHB*, IV (1976), s. 117-131.
- HASANDEDIĆ, Hivzija, "Islamski spomenici Nevesinja i okoline", *Glasnik VIS-a*, Sarajevo, 1975, s. 329-340.
- HASANDEDIĆ, Hivzija, "Islamski spomenici u ljubinjskoj nahiji i trebinjskim brdima", *Glasnik VIS-a*, 49, Sarajevo, 1986, s. 38-47.
- HASANDEDIĆ, Hivzija, "Zadužbine hadži Ahmet-age Lakišića u Mostaru", *Glasnik VIS-a*, 10-12 (1961), s. 385-396.
- HASANDEDIĆ, Hivzija, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa*, 2, Arhiv Hercegovine, Mostar, 1977.
- HASANDEDIĆ, Hivzija, *Muslimanska baština Bošnjaka, II, Herceg Novi i okolina, Vrgorac i okolina, Imotska krajina, Makarsko primorje i zapadna Hercegovina*, IKC, Mostar, 1999.
- HASANDEDIĆ, Hivzija, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990.
- HASANDEDIĆ, Hivzija, *Muslimanska baština u južnoj i srednjoj Hercegovini*, IKC, Mostar, 1997.
- HASANDEDIĆ, Hivzija, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1980.
- JELAVIĆ, Vjekoslav "Kratki francuski putopis kroz Hercegovinu i novopazarski sandžak iz god. 1611", *Glasnik zemaljskog muzeja*, XIX (1907), s. 471-482.
- JURIŠIĆ, Karlo, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb, 1972.

- KASUMOVIĆ, Ismet, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, IKC, Mostar, 1999.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija, “Sahat-kule u Bosni i Hercegovini”, *Naše Starine*, 4 (1957), s. 17-32.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija, *Banje u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo, 1952.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija, *Izabrana djela*, I-IV, pr. Avdo Sućeska i Enes Pelidija, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991.
- MUJEZINOVIĆ, Mehmed, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, 1-3, Veselin Masleša, Sarajevo, 1998.
- MULIĆ, Jusuf, *Hercegovina – Vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva, Od početka XVII stoljeća do kraja osmanske vladavine*, 2/2, Muzej Hercegovine, Sarajevo/Mostar, 2007.
- MUVEKKIT, Salih Sidki Hadžihuseinović, *Povijest Bosne*, 1, El-Kalem, Sarajevo, 1999.
- NAMETAK, Fehim, *Kulturni razvoj Konjica za vrijeme osmanske vlasti*, Rukopis u Bošnjačkom institutu u Sarajevu (El yazısı Sarajevo Bošnjak Enstitüsünde bulunmaktadır)
- PELIDIJA, Enes, “Pljevlja i pljevaljski kraj u XVIII stoljeću”, u: *Istorija Pljevalja*, Pljevlja, 2009.
- *Regesta Franjevačkog arhiva u Mostaru 1446-1862*, ur. Andrija Nikić, Mostar, 1984.
- SLIJEPČEVIĆ, Đoko, *Humsko-hercegovačka eparhija i episkopi (mitropolit) od 1219. do kraja XIX veka*, Beograd, 1940.
- ŠABANOVIĆ, Hazim, *Bosanski pašaluk – Postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo, 1982.
- TASLIDŽA, Faruk, “O muslimanskim sakralnim objektima u rubnim dijelovima Hercegovačkog sandžaka krajem XVII stoljeća”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXXIV (2013), s. 117-125.

- UJDUROVIĆ, Miroslav, *Stanovništvo Makarskog primorja od 15. do 19. stoljeća*, Split, 2002.
- ZELENKA, Anđelko, “Gabela na Neretvi u doba Turaka”, *Radio Sarajevo Treći program*, 12/43, (1983), s. 389-428.

Sabina Veladžić

University of Sarajevo – Institute for History

Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Srpska nacionalno-kulturna inteligencija u Bosni i Hercegovini o kulturnom identitetu Bosne i Hercegovine kroz rasprave o jeziku 1965–1972.

Apstrakt: Tokom 1960-ih, usljed krupnih sistemskih restrukturiranja, koja su za cilj imala gradnju samoupravljačkog *socijalizma sa ljudskim likom*, jugoslovenstvo kao socio-kulturni, tj. nacionalno-kulturni idejni koncept je suspendirano i sadržajno revidirano. Njegov je osnov, od 1954. godine, prema Novosadskom dogovoru, imao biti srpsko-hrvatski / hrvatsko-srpski jezik. Na temelju principa Dogovora, društveno-jezičku stvarnost tzv. srpsko-hrvatskog kulturnog područja, tj. Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Srbije i Hrvatske, trebalo je usmjeravati u pravcu što veće jezičke unifikacije. U sklapanju Novosadskog dogovora, kao i u anticipiranju kulturnog, jezičkog i društvenog jedinstva socijalističke Jugoslavije, prednjačila je, glasnošću progovora i brojem, srpska kulturna inteligencija. Ostvarenje željene budućnosti *zamišljene* jugoslovenske zajednice osujetile su rasprave o jeziku i književnosti, koje je, sredinom 1960-ih, inicirala hrvatska nacionalno-kulturna inteligencija, nastojeći gorljivo ukazati na ugroženost hrvatskog nacionalno-kulturnog bića. S idejnih pozicija tradicionalnog hrvatskog nacionalizma, revidirala je diskurs koji je legitimirao postojeću književnojezičku politiku, ukazivala na njegovu *jugounitarističku suštinu* te na postojeću diskrepanciju između književnojezičke politike i njenih principa, s jedne, i društvene, nacionalno-kulturne, tj. jezičke stvarnosti na tzv. srpsko-hrvatskom kulturnom području, s druge strane. U kontekstu navedenog, na Bosnu i Hercegovinu je ukazivala kao na *beogradsku lingvističku koloniju*, što je, između ostalog, unutar i izvan ove republike, iniciralo rasprave o njenom jezičkom, nacionalno-kulturnom, pa i povijesnom identitetu. U tekstu koji slijedi donesena je analiza diskursa

srpske nacionalno-kulturne inteligencije u Bosni i Hercegovini, koji je, 1960-ih i početkom 1970-ih, činio značajan segment pomenutih rasprava o jezičkom, zapravo nacionalno-kulturnom identitetu središnje jugoslovenske republike.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, srpska nacionalno-kulturna inteligencija, kulturni identitet, nacionalno-kulturni diskursi, srpsko-hrvatski jezik, Novosadski dogovor, Jovan Vuković.

Abstract: During 1960s, due to major conceptual and constitutional restructuring, aimed at building the Yugoslav self-governing socialism with a human character, Yugoslavism as socio-cultural, i.e. supranational-cultural concept had been suspended and substantively revised. Its basis, since 1954, according to the Novi Sad Agreement, was to be Serbo-Croatian/Croato-Serbian unique/unified language. Following the principles of the Agreement, the socio-linguistic reality of the so-called Serbo-Croatian cultural area, i.e. of Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Serbia and Croatia, should had been directed towards the greatest possible cultural unification. During the conclusion of the Novi Sad Agreement, members of the Serbian cultural intelligentsia dominated by number, as well as ideologically, in anticipation of the Yugoslav cultural, linguistic and social unity. Yet, realization of the desired future of the imagined Yugoslav community was endangered by discussions about language and literature, initiated in the mid-1960s by the Croatian cultural intelligentsia, which eagerly pointed out at the oppression against the Croatian national-cultural being. They revised the discourse that legitimized the current literary and linguistic policy, pointing at its unitarian essence, as well as at the existing discrepancy between the linguistic policy and its principles on one side and the social, national-cultural, i.e. linguistic realities on the Serbo-Croatian cultural area on other side. During 1960s, members of the Croatian cultural intelligentsia, referred to Bosnia and Herzegovina as to a Belgrade linguistic colony, consequently initiating discussions on its linguistic, national-cultural, and historical identity. The following text provides an analysis of the discourse of the Serbian national-cultural intelligentsia in Bosnia and Herzegovina, a discourse that, in the 1960s and early 1970s, constituted a significant segment of the discussions on the linguistic, in fact, national-cultural identity of the Central Yugoslav Republic.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Serbian national cultural intelligentsia, cultural identity, national-cultural discourses, Serbo-Croatian language, Novi Sad Agreement, Jovan Vukovic.

Uvod u kontekst

Nacionalni ideolozi, koji tvrde da je nacija primordijalna datost, i postmoderni teoretičari nacionalizma, koji je smatraju proizvodom modernog doba, kulturne inteligencije i nacionalno-kulturnih institucija kao tvornica kulturnog sadržaja, slažu se u jednom – književno-standardni idiom je temelj nacionalne kulture. Ipak, dok primordijalisti tvrde da je književni jezik fundamentalni medij izražavanja osobenog narodnog duha te je, kao takav, zapravo sam njegov izraz, konstruktivisti smatraju da je standardni književnojezički izraz vještačka i proizvoljna konstrukcija, poluumjetne prirode.¹ U pravilu, književnojezički standardni idiom ishodi iz neke književnojezičke politike² koja je bremenita idejnim anticipiranjima društvene i nacionalno-kulturne stvarnosti *zamišljanje zajednice*.³ Tako je bilo i sa književnojezičkom politikom u socijalističkoj Jugoslaviji, koja je 1954. ozvaničena Novosadskim dogovorom,⁴ a prema kojoj je razvoj jezičke situacije na tzv. srpskohrvatskom kulturnom području,⁵ tj. u Jugoslaviji, trebalo usmjeravati ka što većem

¹ O tome vidi u: Eric J. Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam, Program, mit, stvarnost*. Zagreb: Novi liber, 1993.

² Koja se definira kao: "(...) svjesno i ka određenom cilju usmjereno djelovanje na jezik." Josip Baotić, *Približavanje jeziku ili približavanje jezika*. Sarajevo: Slavistički komitet, 2012, 262.

³ O konceptu "zamišljanja" modernih kolektiviteta vidjeti: Anderson Benedikt, *Nacija: zamišljena zajednica*. Beograd: Plato, 1998.

⁴ Inicijativa za sastanak srpskih i hrvatskih književnika i lingvista u Novom Sadu, 8–10. 12. 1954. došla je od *Letopisa* Matice srpske koji je raspisao anketu "o pitanjima srpskohrvatskog jezika i pravopisa", u septembru 1953. godine. Na novosadskom sastanku se naposljetku našlo 25 učesnika ankete, među kojima je brojem apsolutno prednjačila srpska nacionalno-kulturna inteligencija iz Beograda i Novog Sada, i doneseni su zaključci kojima je osmišljena jezička politika i dogovoreno izdavanje zajedničkog rječnika i pravopisa. O tome vidi: *Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika sa pravopisnim rečnikom*. Novi Sad – Zagreb: Matica srpska – Matica hrvatska, 1960, fototipsko izdanje iz 1983. Osim leksičke osobenosti srpskog i hrvatskog jezika, Dogovorom je priznata i osobenost i ravnopravnost latiničnog / ćirilicnog pisma i ekavskog / ijekavskog izgovora. "Zaključci Novosadskog dogovora", u: *Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini (1850–2000). Dokumenti*, (ur. Milan Šipka), Posebna izdanja, knj. 11, Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu, 2001, 149–150.

⁵ U ovom radu, uz sintagmu *srpskohrvatsko kulturno područje* stavljam *takozvano* iz razloga što je taj izraz predstavljao odraz specifičnog idejnog i nacionalno-kulturnog koncepta te društveno-političkog konteksta unutar kojega su, kao priznati nacionalno-kulturni subjektiviteti na pomenutom

jedinstvu srpsko-hrvatskog jezika, u idealnom slučaju do potpune nivelacije srpsko-hrvatskih jezičkih razlika, te do kulturno i ekonomski integriranog, modernog, jugoslovenskog socijalističkog društva, kao krajnjeg cilja. Iako je koncipiranje i sklapanje Novosadskog dogovora “opravdavano” potrebom za progresivnom integracijom društva, on je zapravo počivao na tradicionalnim nacionalno-kulturnim premisama i predstavljao je jezički sporazum nacionalno-kulturnih inteligencija dvije dominantne nacije – srpske i hrvatske – te su, u skladu s tim, njegovom realizacijom rukovodile srpske i hrvatske nacionalno-kulturne institucije: Matica srpska, Matica hrvatska, nacionalne katedre za jezik u Zagrebu, Beogradu i Sarajevu, Srpska akademija nauka i umjetnosti i Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti. Jezička politika, ozvaničena Novosadskim dogovorom, nastojala se dodatno legitimirati oblikovanjem i opetovanim utvrđivanjem mjesta sjećanja na krajoliku kolektivne memorije o povijesnom razvoju jedinstvenog srpsko-hrvatskog jezika.⁶

Dogovorom inicirani proces srpsko-hrvatske i jugoslovenske jezičke integracije⁷ osujećen je relegitimiranjem nacionalnog pitanja u socijalističkoj

području, figurirale isključivo srpska i hrvatska nacija. Lingvistička nauka je, u kasnijem periodu, usljed promjena na jugoslovenskom nacionalnom *landscapeu*, “nadošla” na potrebu da se, s obzirom na priznanje muslimanske i crnogorske nacije na srpsko-hrvatskom kulturnom području, za nje ga usvoji adekvatniji i idejno-politički korektniji termin – srednjojužnoslavensko područje – te posljedično, za srpskohrvatski jezik, u značenju organskog idioma – standardna novoštokavština.

⁶ O pojmu *mjesta* unutar kolektivne kulture pamćenja, vidi u: Nora Pierre, “Između pamćenja i historije Problematika mjesta”, u: *Kultura pamćenja i historija. Zbornik radova*, (ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda). Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006, 28. Npr. Bečki književni dogovor predstavljao je mjesto sjećanja oblikovano znanstvenim diskursom lingvista o povijesnom razvoju jedinstvenog srpsko-hrvatskog jezika. Dogovor su 28. 3. 1850. potpisali Vuk St. Karadžić, Đuro Daničić, Franjo Miklošić, Ivan Mažuranić, Dimitrije Demeter, Ivan Kukuljević, Vinko Pancel i Stjepan Pejaković. Njim su utvrđene “osnovne smjernice za zajednički razvoj književnog jezika i pravopisa i za Srbe i za Hrvate” i u njemu su prevladale Karadžićeve jezičke i pravopisne koncepcije, te su napuštena ilirska jezička i pravopisna shvaćanja i praksa koji su se oslanjali na češki pravopis. Dogovor je, uprkos značaju koji mu je pridavan, sve do kraja 19. stoljeća, kada se pojavio *Pravopis* Ivana Broza i *Gramatika* Tome Maretića, imao deklarativan i simbolički karakter. O tome vidi u: Ljudevit Jonke, *Književni jezik u teoriji i praksi*. Zagreb: Znanje, 1965, 44.

⁷ U pravilu se književnojezička politika kreira i implementira s vrha društveno-političke strukture, dok, pak, njene rezonancije i dosljedna primjena u jezičkoj i društvenoj stvarnosti, kao što će, djelomično,

Jugoslaviji, u prvoj polovini 1960-ih. Naime, do javnog preispitivanja stavova o nacionalnom pitanju⁸ i nacionalno-kulturnoj politici,⁹ čiji je sastavni dio bila i jezička politika, došlo je u okviru procesa idejnog preusmjerenja i traženja vlastitog puta u socijalizam, te konstitutivnog, ekonomskog, državnog i društvenog restrukturiranja, decentralizacije, deetatizacije i liberalizacije u socijalističkoj Jugoslaviji.¹⁰

Proces idejne revizije znanstveno-narativne *dogme*, koja se diseminirala kroz publikacije i koja je legitimirala nastojanje na stvaranju jedinstvenog srpsko-hrvatskog jezika i jugoslovenske književnosti kao temelja jugoslovenske nacije, povelili su predstavnici hrvatske kulturne inteligencije, sredinom 1960-ih. Sa propitivanjem idejne i nacionalno-kulturne suštine koncepta jedinstvene jugoslovenske književnosti,¹¹ propitivala se i ideja o

pokazati članak, ovisi o nizu faktora, a ponajprije o spremnosti ljudi na terenu, koji kreiraju javni jezik jednog društva, u medijima, prosvjeti, na visokoškolskim i općenito u javnim institucijama, da primjene i prihvate idejne principe jedne književnojezičke politike. Kada se radi o Novosadskom dogovoru, njegovi principi su parcijalno uvedeni u Ustav SR BiH 1963. godine, na način da je srpskohrvatski jezik naveden kao jezik te republike, za razliku od Ustava iz 1946, u kojem je stajalo srpski ili hrvatski jezik. Ipak, u Ustavu iz 1963. nije uvažena niti unesena sintagma hrvatskosrpski, koja će stajati u Ustavu SR BiH iz 1974. Također, bitno je pomenuti da je 1960. godine publiciran Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika sa pravopisnim rečnikom te, krajem 1967, prve dvije knjige Rječnika hrvatskosrpskog/srpskohrvatskog književnog jezika, što je također svjedočilo o procesu kodifikacije jedinstvene standardnojezičke norme i praktičnoj implementaciji principa Novosadskog dogovora. Ipak, taj proces, kojim su rukovodile Matica srpska i Matica hrvatska, osujećen je izbijanjem međunacionalnih rasprava. Milan Šipka, “Standardni jezik i jezička politika u Bosni i Hercegovini 1918–1970”, u: *Jezič u Bosni i Hercegovini*, (ur. Mønnesland Svein). Sarajevo – Oslo: Institut za jezik u Sarajevu – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, 2005, 422–424.

⁸ Tito je, na VIII kongresu SKJ, 7–13. 12. 1964. godine, svojim govorom, u kojem je naznačio da je idejna zabluda misliti da nacija u socijalizmu, kao povijesno preživjela kategorija, treba da odumru, te da predstavlja pokušaj asimilacije, birokratske centralizacije, unitarizma i hegemonizma insistirati na likvidaciji nacija kroz stvaranje nove, jedinstvene i vještačke jugoslovenske nacije, dao poticaj da se relegitimizira nacionalno pitanje i potaknuo je teorijsku razradu i hiperproizvodnju diskursa o njemu. O 1964, kao godini legitimnog prodiranja nacionalnog pitanja na političku scenu, vidi: Vladimir Koščak, “Šta je nacija?”, *Kritika*, br. 15, Zagreb, 11/12. 1970, 872–879.

⁹ Drago Tović, “Postoji li jugoslovenska nacija”, *VUS*, br. 948, Zagreb, 1. 7. 1970, 22. i 23.

¹⁰ O tome vidi u: Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2012.

¹¹ Za idejnu sintagmu *jugoslovenska književnost* smatralo se da je bila idejno i literarno-historijski inaugurirana od strane beogradskog filologa Pavla Popovića, njegovom knjigom *Jugoslovenska književnost* iz 1918. Miroslav Vaupotić, “Sablast Pavla Popovića kruži Jugoslavijom (Postoji li

jedinstvenom jeziku Srba i Hrvata, kao i usklađenost jezičke politike, utemeljene Novosadskim dogovorom, na jednoj strani, te jezičke stvarnosti na tzv. srpsko-hrvatskom kulturnom području, na drugoj.¹² Cilj ovog propitivanja i idejnog revidiranja, koje je započelo sredinom 1960-ih i kulminiralo početkom 1970-ih, bila je (re)afirmacija zasebnih, *povijesnih* etno-nacionalnih i kulturnih entiteta te njihovih nacionalnih književnosti i jezika. Zapravo je ta revizija pokazivala u kojoj mjeri je *znanstvena* suština naracije kojom se legitimirao jedan standardni idiom, a u biti jedan kulturni identitet, bila uslovljena aktuelnim idejno-političkim strujanjima.

Na V Kongresu slavista, održanom u Sarajevu, 13–17. 9. 1965. godine, predstavnici hrvatske kulturne inteligencije počeli su intenzivnije govoriti o srpskoj i hrvatskoj *varijanti* jedinstvenog književnog jezika, za koje su ustvrdili da imaju sve elemente “pravog samostalnog funkcionalnog i djelotvornog književnog jezika”.¹³ Od sredine 1960-ih, termin *varijanta* se sve češće upotrebljavao u svrhu diferencijacije partikularne jezičke etno-nacionalne i kulturne, srpske i hrvatske osobnosti.¹⁴ Hrvatska inteligencija je, osim potcrtavanja hrvatske jezičke zasebnosti, na Kongresu, tvrdnjom da Sarajevo

jugoslavenska književnost)”, *Telegram*, br. 354, Zagreb, 10. 2. 1967, 3. Dakle, implicitno se ukazivalo na to da ideja jugoslavenske književnosti predstavlja baštinu međuratnog jugoslavenskog unitarizma i srpskog kulturnog hegemonizma te da, kao takva, ne može biti u suglasju sa konceptom progresivnog samoupravljačkog socijalizma.

¹² Zadarski sveučilišni profesor i lingvista Dalibor Brozović pisao je o nastojanju Jovana Skerlića, srpskog književnog kritičara, da, početkom 20. stoljeća, inicira nastanak reprezentativnog oblika jedinstvenog srpsko-hrvatskog jezika koji bi bio pisan latinicom i kojeg bi odlikovao ekavski govor te rječničke osobine srpske jezične varijante. Brozović je tvrdio da su glasila saveznog karaktera, kao što su bili *Tanjug* i *Mladost*, u savremenom socijalističkom dobu koristili taj jezik, što je, po Brozoviću, govorilo o dominaciji srpske jezičke varijante u proklamovanom jezičkom zajedništvu. Dalibor Brozović, “I sablast Skerličeva”, *Telegram*, br. 356, Zagreb, 24. 2. 1967, 2.

¹³ Navedeno je stav Ljudevita Jonkea, hrvatskog lingviste, potpisnika i Novosadskog dogovora i Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika. Milan Mitić, “Polarizacija ne vodi jedinstvu”, *Oslobođenje*, br. 6212, Sarajevo, 19. 9. 1965, 6.

¹⁴ *Varijantu* kao lingvistički pojam koji označava jezičku osobnost koja ishodi iz nacionalnog postojanja, u svojim napisima, idejno-teorijski, razradio je hrvatski lingvista i zadarski profesor Dalibor Brozović. Dalibor Brozović, *Standardni jezik, teorija, usporedbe, geneza, povijest, suvremena zbilja*. Zagreb: Matica hrvatska, 1970.

predstavlja “lingvističku koloniju Beograda”,¹⁵ implicitno ukazivala i na diskrepanciju jezičke politike, utvrđene Novosadskim dogovorom, i jezičke stvarnosti u Bosni i Hercegovini.¹⁶

Na taj način, središnja jugoslavenska republika je, obnovom srpsko-hrvatskog nacionalno-kulturnog spora, 1960-ih, u jugoslavenskoj *progresivnoj socijalističkoj modernosti*, ponovno postala objektom prijepora dvije dominantne jugoslavenske nacije. Ideje tradicionalnog nacionalizma, dakle, ne samo da nisu bile prevladane već su iznova snažno revitalizirane.

Princip, Novosadskim dogovorom proklamovanog i, od strane dominantnog dijela srpske kulturne inteligencije, toliko željenog, srpsko-hrvatskog jezičkog jedinstva, pored predstavnika hrvatske inteligencije, ugrozila je, na sarajevskom Kongresu, i novosadska lingvistica Milka Ivić sa svojim konceptom urbanog jezičkog partikularizma.¹⁷ Ivić je, naime, smatrala da, u modernom socijalističkom dobu, jezik urbanog i kulturnog centra treba biti osnovom književnog jezika. Po njoj, gradovi su, u socijalističkoj modernosti, producirali kulturu čiji je dio bio i jezik, za razliku od prvobitnog perioda nacionalnog preporoda, ili bar njegovih romantiziranih i pojednostavljenih predstava, prema kojima se “čisti” narodni jezik pronalazio kod seljaka kao “čuvara” usmene kulture pamćenja.¹⁸ Bitno je napomenuti da je Milka Ivić ovom teorijom 1960-ih inspirisala socio-kulturni jezički partikularizam u Bosni i Hercegovini i Sarajevu, kao njenom urbanom centru. Bosanskohercegovački socio-kulturni i idejni jezički koncept izrastao je iz

¹⁵ Milan Mitić, “Polarizacija ne vodi jedinstvu”, *Oslobođenje*, br. 6212, Sarajevo, 19. 9. 1965, 6.

¹⁶ Bosanskohercegovački književnik Alija Isaković je, ponukan zaključcima Kongresa, nekoliko mjeseci nakon njegovog održavanja, objavio rezultate vlastitog istraživanja jezika javnih medija u Bosni i Hercegovini, kojim je pokazao da je tvrdnja hrvatskih lingvista imala realne osnove. Alija Isaković, “Nervoza u našem književnom jeziku”, *Odjek*, br. 22, Sarajevo, 15. 11. 1965, 2.

¹⁷ O Vojvodini i Novom Sadu, kao njenom kulturnom središtu, koji su u 20. stoljeću predstavljali prepreku srpskom nacionalizmu za konstituisanje homogene i centralističke nacionalne države, tj. duhovno i kulturno jedinstvene i izniveirane srpske nacionalne zajednice na cijelom prostoru Jugoslavije, vidi u: Milivoj Bešlin, “Vojvodina u Jugoslaviji. Borba za autonomiju”, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017, 279–322.

¹⁸ Milka Ivić, “Jezička individualnost grada”, *Izraz*, br. 8-9, Sarajevo, 8/9.1965, 740-747. Članak je objavljen u okviru ankete “Književnost i jezik” koju je proveo *Izraz*.

zvanične politike bosanskohercegovačkog rukovodstva 1960-ih, politike kojom se nastojalo dobiti priznanje, u jugoslovenskom kontekstu, za Bosnu i Hercegovinu kao osobenu, ravnopravnu i jedinstvenu socio-kulturnu zajednicu njenih naroda.

Nepune dvije godine nakon Kongresa slavista u Sarajevu, 17. 3. 1967. godine, u zagrebačkom *Telegramu* objavljena je Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog jezika koja će, do početka 1970-ih, rasprave o jeziku i pitanjima od nacionalno-kulturnog značaja dovesti do usijanja i do jedne od najozbiljnijih kriza u međunacionalnim odnosima socijalističke Jugoslavije. Deklaracijom – koja je, dakako, izrasla iz određenog društveno-političkog konteksta i hrvatskog nacionalno-kulturnog pokreta – i posljedicama koje je izazvala, pokrenut je proces razbijanja jedinstvenog srpsko-hrvatskog jezika i koncepta socio-kulturnog, tj. nacionalno-kulturnog jugoslovenstva.¹⁹

Promjena idejno-političke paradigme i hrvatski nacionalno-kulturni i jezički “partikularizam” potaknuli su, u drugoj polovini 1960-ih i početkom 1970-ih, crnogorsku i muslimansku nacionalno-kulturnu inteligenciju da zatraže ostvarenje prava na jezik i književnost za svoje etno-nacionalne kolektive, što je dodatno razbijalo koncept jedinstvenog srpsko-hrvatskog jezika. U isto vrijeme, kako je već pomenuto, u javnosti se razgorijevao i diskurs o bosanskohercegovačkom standardnojezičkom izrazu kao emanaciji bosanskohercegovačkog društvenog jedinstva, ostvarenog u socijalističkoj progresivnoj savremenosti.²⁰

Za pripadnike srpske kulturne inteligencije – odane ideji jugoslovenske, srpsko-hrvatske i srpske društvene, kulturne i jezičke integracije – koncept hrvatske, muslimanske ili crnogorske etno-nacionalne, kao i bosanskohercegovačke socio-kulturne zasebnosti jezika, bio je podjednako

¹⁹ “Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika”, *Telegram*, br. 359, Zagreb, 17. 3. 1967, 1. Navedenim dokumentom, jezička politika, utvrđena Novosadskim dogovorom, odbačena je kao etatiistička, unitaristička i hegemonistička koncepcija “državnog jezika” i istaknut je politički i nacionalni princip – pravo na vlastiti nacionalni jezik i njegovu nominaciju.

²⁰ O tome detaljnije u rukopisu moje doktorske disertacije, pod naslovom *Bosna i Hercegovina i njeni nacionalno-kulturni fenomeni u javnim, kulturnim i naučnim raspravama i publicistici (1967–1974)*, odbranjenom na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, 17. 5. 2018.

neprihvatljiv. Činjenica da su, nakon pojave Deklaracije, navedeni koncepti počeli – iz vizure njenih pripadnika – nekontrolirano nicati i širiti se poput epidemije, navela ih je da reaguju, kao i da intenzivnije publiciraju napise u kojima se njihov diskurs o jezičkom pitanju na tzv. srpsko-hrvatskom kulturnom području, i posebno u Bosni i Hercegovini, kao središnjoj poveznici tog područja, otkriva kao jedna *long duree* narativna struktura tradicionalnog nacionalno-kulturnog karaktera zavijena u slojeve teorije o progresivnom socijalističkom jugoslovenskom društvenom i kulturnom integralizmu.

Diskurs

Profesor Jovan Vuković, sa Katedre za srpskohrvatski jezik Filozofskog fakulteta u Sarajevu, bio je, u Bosni i Hercegovini, jedan od najgorljivijih predstavnika jugoslovenskog i srpsko-hrvatskog, a u biti srpskog jezičkog integralizma, te je, od pojave *Deklaracije* i *Predloga*,²¹ svojim napisima nastojao, neumorno i savjesno, arbitrirati u jezičkom sporu Zagreba i Beograda.

Po Vukoviću, “pozitivno” usmjeravanje toka razvoja književnog jezika, na temelju Novosadskog dogovora, koji je smatrao idealnim konceptom jezične politike, bilo je, do 1960-ih, u skladu sa “pozitivnim i prirodnim”²² jugoslovenskim društvenim razvojem. Pod “pozitivnim” podrazumijevan je povijesni razvoj koji vodi – ne udaljavanju, ne stagnaciji naslijeđenih kulturno-jezičnih razlika – već jezičkom zbližavanju i prožimanju Srba i Hrvata, što je, po Vukoviću, predstavljalo progresivnu pojavu jugoslovenskog socijalističkog internacionalizma i vodilo bogaćenju i kultivisanju

²¹ Predlog za razmišljanje grupe beogradskih pisaca srpska kulturna inteligencija ponudila je hrvatskoj kao ultimativni odgovor na Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog jezika. Suština njegove poruke je bila da se ne može razbijati koncept kulturnog jedinstva Srba u Jugoslaviji, a da pri tome cijenu ne plati hrvatsko republičko, društveno i kulturno jedinstvo. “Šta sadrži ‘Predlog za razmišljanje’”, u: Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini” (1850–2000). Dokumenti, (ur. Milan Šipka), Posebna izdanja, knj. 11. Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu, 2001, 163–164.

²² Diskursi u srpske i hrvatske i muslimanske kulturne inteligencije u Bosni i Hercegovini 1960-ih obilovali su ovim eugeničkim pojmovima kao što je *prirodno*, karakterističnim za tradicionalni nacionalizam koji se idejno i terminološki napajao na evropskim antropološko-rasnim teorijama.

književnog jezika.²³ S druge strane, legitimiranje i isticanje ekskluzivnog nacionalnog sentimenta, što je, po Vukoviću, dovelo do buđenja nacionalizama, preusmjerilo je tokove razvoja jezika, i općenito društvenog jugoslovenskog razvoja, u “negativnom” smjeru “tradicionalne, nacionalne i regionalne uskoće, konzervativizma i zaostalosti”, čime je narušena anticipirana i napredna budućnost jugoslovenske kohezije i jedinstva.²⁴

U Vukovićem napisima Srbi i Hrvati su figurirali kao dominantni nacionalno-kulturni faktori jezičkog razvoja u Jugoslaviji te, shodno tome, spomenuti lingvista nikada nije izrazio potrebu revidiranja Novosadskog dogovora, u smislu uključivanja, kao faktora jezičke situacije, na tzv. srpskohrvatskom području, i Muslimana i Crnogoraca, tj. republika Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Osim toga, što je bilo u proturječju sa apsolutizacijom nacionalno-kulturne uloge Srba i Hrvata u razvoju jedinstvenog jezika, u diskursu Vukovića, i općenito zagovornika srpsko-hrvatskog jezičkog integralizma, naglašavana je uloga jezika kao medija moderne, progresivne i inkluzivne jugoslovenske društvene kohezije, integracije i komunikacije. Vuković je, naime, smatrao da se u modernim integracionim društvenim uvjetima gubila identifikacija između nacije i književnojezičke norme, te da je taj koncept bio marksistički jer je vodio lingvističkoj internacionalizaciji, bogaćenju, dok je “ekskluzivni” idejni lingvistički koncept hrvatske

kulturne inteligencije vodio zatvaranju i siromašenju.²⁵

U svojim napisima, kojima je nastojao posredovati u jezičkom sporu Zagreba i Beograda, Vuković je optuživao hrvatske lingviste, konkretno zadržskog profesora Dalibora Brozovića, da je, postavkama u svojim naučno-teorijskim radovima, osujećivao proces “prirodnog” jezičkog zbližavanja Srba i Hrvata i podsticao daljnju afirmaciju jezičkih varijanti kao zasebnih standardizacionih normi. Također, zamjerao je hrvatskim lingvistima što su “vještački producirali jezičke razlike”, nastojeći time ostvariti separatističke tendencije, te što su time uzrokovali nastajanje “psihičkih deformacija” kod nacija za koje je Vuković smatrao da nemaju “nacionalnog jezičkog obilježja”. Spomenute deformacije očitovale su se, po Vukoviću, u “nacionalističkim i nenaučnim”, politički štetnim zahtjevima za priznanjem muslimanske, crnogorske te bosanskohercegovačke jezične varijante.²⁶

Vuković je, kritikujući i srpsku stranu jezičkog spora, za povratak hrvatskih lingvista “dogmatskoj i nenaučnoj konzervativnoj lingvističkoj tradiciji” – što se, po njemu, očitovalo u nacionalno-kulturnom jezičkom purizmu hrvatskih medija, napisima *Kola, Kritike, Jezika i Hrvatskog književnog lista* – okrivio jezičku praksu u Beogradu koja je odstupala od slova Novosadskog dogovora, te rigidne beogradske jezičke centraliste, poput Mihaila Stevanovića, koji su negirali postojanje varijanti – samim tim i nacionalno-kulturne razlike između Srba i Hrvata – te su jezičke razlike

²³ Jovan Vuković je – u svojim člancima – nastojao pokazati da njegovi idejno-lingvistički stavovi, kojima je pledirao za jezičku integraciju jugoslovenskog društva, ishode iz marksističko-lenjinstičke misli, te se u to ime često pozivao na Lenjinove stavove: “Nikakvo učvršćivanje nacionalizma proleterijat ne može podržavati – naprotiv on podržava sve što pomaže ukklanjanju nacionalnih razlika, padanju nacionalnih pregrada, sve što ostvaruje tešnje i tešnje veze među nacionalnostima, sve što pomaže ka slivanju nacija.” Jovan Vuković, “Usklađenosti i neusklađenosti naših pogleda na probleme standardnojezičke politike”, u: *Radovi*, knj. L, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 17. Sarajevo: ANUBiH, 1974, 12.

²⁴ Jovo Vuković, “Problemi našeg književnog jezika danas u svjetlu nacionalnih i društvenih ideja”, *Pregled*, br. 7-8, Sarajevo, 8. 1966, 7–8, 19–32; Jovan Vuković, “Nizak nivo lingvističkog obrazovanja – stalan izvor jezičke netolerancije”, *Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti*, br. 3, Banja Luka, 1969/1970, 26–35; Jovan Vuković, “Kultura i razvitak našeg književnog jezika u svetlosti međunacionalnih odnosa”, *Pitanja savremenog književnog jezika*, sv. VII, Sarajevo, 9.1969, 75–85; Dr Jovan Vuković, “Jedan problem naše publicistike”, *Odjek*, br. 9, Sarajevo, 1. 5. 1967, 5.

²⁵ Jovan Vuković, “Pogled na tradiciju i stanje književnog jezika u BiH”, *Život*, br. 11/12, Sarajevo, 11/12. 1970, 7–17; O Vukovićevim idejno-teorijskim stavovima o jeziku vidi i: Jovan Vuković, “Potreba angažovanja. Naučni rad na književnojezičkoj uzajamnosti i književnojezičkoj kulturi”, *Odjek*, br. 21, Sarajevo, 1. 11. 1967, 5; Jovan Vuković, “Uloga lingvističkog stručnjaka u regulisanju normativnog stanja (u razvitku književnog jezika)”, *Odjek*, br. 17, Sarajevo, 1. 9. 1967, 6; Jovan Vuković, “Lingvistička rasuđivanja Čede Kisića”, *Odjek*, br. 13/14, Sarajevo, 7. 1970, 14; Jovan Vuković, “Lingvistička rasuđivanja Čede Kisića II”, *Odjek*, br. 15/16, Sarajevo, 8. 1970, 14.

²⁶ Jovan Vuković, “Nizak nivo...i još nešto niže”, *Odjek*, br. 19/20, 10. 1970, 27. U nastojanju da podupre idejni stav da nije nužno da svaka nacionalna egzistencija bude popraćena i nacionalno-kulturnom nadgradnjom, tj. da Muslimani i Crnogorci nominiraju svoj nacionalni jezik i književnost, Vuković se iznova pozivao na Lenjina: “Borba protiv svakog nacionalnog ugnjetavanja – bezuslovno da. Borba za svaki (poseban) nacionalni razvitak, za ‘nacionalnu kulturu’ ne.” J. Vuković, “Usklađenosti i neusklađenosti”, 15.

između dva dominantna jugoslovenska naroda svodili na “stilske”. Činjenicu nedosljedne sprovedbe principa Novosadskog dogovora u Bosni i Hercegovini, na koju je skrenuta pažnja od strane hrvatskih lingvista, Vuković je isprva negirao i tvrdio da referiranja hrvatskih lingvista na bosanskohercegovačku jezičnu stvarnost, na V kongresu slavista u Sarajevu, nisu imala realne osnove, te da bosanskohercegovačku javnost treba zaštititi od takvih neprovjerenih optužbi.²⁷ Kasnije je Vuković, za “nepravilnosti” na bosanskohercegovačkom jezičkom “terenu” i u prosvjeti – koje su se očitovale u tome da se jezik u sarajevskim i bosanskohercegovačkim školama nominirao kao srpski – te o kojima se u javnosti, krajem 1960-ih i početkom 1970-ih, sve više počelo govoriti, okrivio neznanje, netoleranciju, opću nepismenost i nekulturu prosvjetnog kadra, iz čega je, po njemu, proizilazila i nacionalistička uskogrudnost i netolerancija.²⁸ Problem, dakako, nije ležao u činjenici srpske kadrovske-prosvjetne dominacije, već u svijesti koja je, u progresivnoj socijalističkoj stvarnosti, u razumijevanju Bosne i Hercegovine i njenog nacionalno-kulturnog identiteta, ostala na pozicijama srpskog tradicionalnog nacionalizma.

Bitno je napomenuti da su se zagovornici jugoslovenskog jezičkog integralizma podjednako žestoko suprotstavljali, kako eventualnoj mogućnosti priznanja muslimanske ili crnogorske jezičke varijante, dakle Muslimana i Crnogoraca kao nacionalno-kulturnih činjenica jezičke situacije na tzv. srpsko-hrvatskom području, tako i priznanju bilo kakve jezičke osobnosti Sarajeva kao kulturnog i urbanog centra Bosne i Hercegovine. U to vrijeme, jedina, uvjetno rečeno, jasno definirana osobnost bosanskohercegovačkog standardnojezičkog izraza bila je ijekavski izgovor.

Vuković se žestoko osvrtao na teorijske stavove vojvođanske lingvistice Milke Ivić koja je, po njemu, poticala dezintegraciju jedinstvenog jezika i

²⁷ J. Vuković, “Problemi našeg književnog jezika danas u svjetlu nacionalnih i društvenih ideja”, 32.

²⁸ Arhiv Bosne i Hercegovine, fond CK SKBiH, kut. 2/1968, “Diskusija i zaključci sastanka Komisije za idejno-politička pitanja iz oblasti obrazovanja, nauke i kulture CK SKBiH o pitanjima jezičke politike u Bosni i Hercegovini u vezi sa sprovođenjem principa ravnopravnosti naroda i njihovih prava na slobodan i svestran razvitak”, 10. 1. 1968.

“autohtonizam” republičkih urbanih centara, na tzv. srpskohrvatskom području, čime je izazivala nedopustivu podjelu srpskog nacionalnog kolektiva po izgovornim, ekavsko-ijekavskim međama. Po njemu, Srbi su u svojoj jezičkoj baštini integralno objedinjavali, kao srpske, oba izgovora.²⁹

U ovom se protivljenju i kritici zapravo i otkrivala srpska nacionalno-kulturna suština koncepta jugoslovenskog integralizma. Srpsku nacionalnu zajednicu, ujedinjenu u socijalističkoj Jugoslaviji, ali teritorijalno rasutu u više društvenih i povijesnih entiteta, trebalo je u budućnosti sve više kulturno ujedinjavati i nivelirati upravo kroz jugoslovensku kulturnu i društvenu nivelaciju, apsorbujući pritom, kroz inkluzivni kulturno-jezički koncept, i muslimansku, i crnogorsku zajednicu, čija se nacionalno-kulturna osobnost nije htjela ni prepoznati ni priznati.

Što se tiče dijela srpsko-hrvatskog jezičkog spora koji se odnosio na problematiku izgovora, treba pomenuti da je hrvatska kulturna inteligencija nastojala «lokalizovati» srpsku jezičku varijantu na područje ekavskog izgovora te suziti, na taj način, prostor za srpsku jezičko-kulturnu dominaciju na tzv. “srpskohrvatskom” kulturnom području. Zapravo, nastojeći ograničiti srpski jezik na ekavski izgovor, hrvatska inteligencija je razbijala, kako su srpski ideolozi smatrali, jedinstvo srpske nacije. Istovremeno je željela rezervirati manevarski prostor za vlastitu nacionalno-kulturnu “akciju”. S druge strane, u disputu se jasno naziralo i nastojanje srpske kulturne inteligencije da ekavicu legitimizira i izvan Srbije, konkretno u Bosni i Hercegovini, te da unutar srpskog jezika održi inkorporiran i jedan i drugi izgovor.

Predmetom idejnog spora između srpske, hrvatske i crnogorske kulturne inteligencije bilo je i “nacionalno-kulturno porijeklo” govorne osnove jedinstvenog jezika. Srpska kulturna inteligencija u Bosni i Hercegovini smatrala je da su govornu osnovu jedinstvenog jezika predstavljali govori istočnohercegovačkih Srba,³⁰ crnogorska kulturna inteligencija, pak, da je govorna

²⁹ J. Vuković, “Usklađenosti i neusklađenosti”, 23.

³⁰ O tome vidi: Novica Petković, “Tendencije u savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine”, *Život*, br. 1, Sarajevo, 1.1970, 49-54..

osnova za jezik uzeta od crnogorskih plemena,³¹ a hrvatska proljećarska inteligencija, iziritirana stavom srpske kulturne inteligencije da su Srbi praktično Hrvatima podarili jezik,³² nastojala je svoj povijesni jezički razvitak i standardizaciju na bazi novoštokavskog dijalekta povijesno locirati u vrijeme prije preporoda – Gaja, Vuka i koncepta ilirizma – “odvajajući” ga tako od srpskog jezičnog razvoja i legitimizirajući ga kao povijesno neovisnog.³³

Na taj način se lingvistička *znanstvena* teorija gotovo prokrustovski nastojala prilagoditi nacionalno-kulturnim potrebama i zamišljanjima.

Profesor Jovan Vuković zamjerao je hrvatskim lingvistima, tačnije Daliboru Brozoviću, zbog, kako je tvrdio, njegovog “nenaučnog” pokušaja da umanji značaj govorne osnove razvoja jedinstvenog srpskohrvatskog književnog jezika. Šta je to zapravo značilo? Brozović je – osim što je nastojao povijesni razvoj hrvatskog jezičkog standarda situirati u pretpreporodno vrijeme – kritikovao nacionalno-romantičarsku mitologizaciju Vukovog jezičkog koncepta i “narodnih govora” na kojima je on bio zasnovan. Po zadarskom profesoru, *novoštokavska folklorna koine*, kao govorna osnova, predstavljala je zapravo najprimitivniju potencijalnu osnovicu zajedničkog srpsko-hrvatskog jezičkog standarda. Po njemu, i središnje područje bosanskohercegovačkog prostora, na kojem se razvio pomenuti dijalekt, bilo je socio-ekonomski i kulturno zaostalo, tj. predstavljalo je periferiju u svakom smislu.³⁴

Za Vukovića je ovakvo idejno revidiranje diskursa kojim se nastojala oživotvoriti koncepcija jedinstvenog jezika za sve Srbe na području Jugoslavije, te Srbe i Hrvate, bilo upravo blasfemično. Iako za njega priznanje

³¹ O tome vidi: Radoje Radojević, “O jeziku i nacionalnoj (ne)ravnopravnosti u teoriji i praksi”, *Kritika*, br. 5, Zagreb, 3/4.1969, 222–229; Danilo M. Radojević, “Kontinuitet jedne antinacionalne (anticrnogorske) politike”, *Kritika*, br. 8, Zagreb, 9/10.1969, 583–587.

³² Petar Šegedin, hrvatski književnik, istaknuti proljećar, na tribini Hrvatskog filološkog društva je, navodno, rekao: “(...) može se vrlo često čuti među stranim slavistima (...) kako su Hrvati primili jezik od Srba, pa da stoga i nemaju svoga književnog jezika. (...) Tu su mi misao znali vrlo uljudno servirati i drugovi književnici Srbi.” Stevo Ostojić, “Dve matice – dva rečnika”, *NIN*, Beograd, br. 1038, 29. 11. 1970, 13.

³³ Dalibor Brozović, “O početku hrvatskog jezičnog standarda”, *Kritika*, br. 10, Zagreb, 1/2.1970, 10, 21–42.

³⁴ D. Brozović, *Standardni jezik*, 112–115.

Bosne i Hercegovine kao osobenog i samosvojnog kulturnog i jezičkog entiteta nije bilo dopustivo, ipak je središnja jugoslovenska republika igrala veoma važnu ulogu u idejnim koncepcijama srpsko-hrvatskog i jugoslovenskog kulturno-jezičkog integralizma. Naime, prema profesoru Vukoviću, povijesna uloga “bosanskohercegovačkog tla” iscrpljivala se u povezivanju srpskog i hrvatskog nacionalnog kompleksa, te je u to ime, povijesna “nužnost”, ali i “prednost” tog područja bila da figurira kao potpuno “otvorena zona” na kojoj se prožimaju i ukrštaju srpska i hrvatska nacionalna kultura, pa i srpski i hrvatski jezik, kao sastavni dio tih kultura.³⁵ Bosna i Hercegovina je, po Vukoviću, jezički bila osobena i relevantna jedino kao “centralna zona” u zajedničkom razvitku srpskohrvatskog jezika u cjelini, kao “jezički teren” medijatorskog karaktera koji je “pomogao nivelisanju međudijalekatske situacije i razbijanju starih dijalekatskih granica” i “epicentar centripetalnih puteva koji će dovesti do jedinstva u formiranju književnog jezika”.³⁶ Bosna i Hercegovina je, napominjao je Vuković, “Vukova dijalekatska baza, centar srpskohrvatskog jezika, objedinjujući faktor naše jezičke teritorije koji razbija separatističke iluzije, koji posreduje između Beograda i Zagreba”.³⁷ Sve navedeno dakle, a nipošto neko zasebno socio-kulturno područje, nastalo kao rezultat osobenog povijesnog razvoja.

Vuković je, dakle, povijesnu funkciju jezika u Bosni i Hercegovini, pa i povijesnu funkciju same republike, razmatrao isključivo sa stanovišta ideje jugoslovenskog, srpskohrvatskog i srpskog kulturnog zajedništva. Za njega, središnja jugoslovenska republika nije bila jezički entitet, već su to bile srpska i hrvatska nacija unutar Bosne i Hercegovine, koje su se na njenom tlu kulturno “ukrštavale”. Otuda onda i Vukovićeve teorija “o ukrštanju srpskih i hrvatskih varijantnih obilježja na bosanskohercegovačkom tlu”. Smatrao je da je bosanskohercegovačko jezičko područje imalo tek regionalne jezičke osobenosti zbog odsustva “pravih uslova”³⁸ da bude varijantno,

³⁵ J. Vuković, “Usklađenosti i neusklađenosti”, 49.

³⁶ J. Vuković, “Pogled na tradiciju i stanje književnog jezika u BiH”, 7–8.

³⁷ J. Vuković, “Usklađenosti i neusklađenosti”, 23–24.

³⁸ *Pravi uvjeti* bi postojali da se Bosna i Hercegovina povijesno formirala kao nacionalni teritorij

tj. jezički osobeno i “samosvojno”. Kao dokaz svojim zaključcima navodio je i činjenicu da je Bosna prihvatila Vukov ćirilički pravopis 1860-ih, dakle prije nego Srbija.³⁹

Bosna je, dakle, bila minijugoslovenska eksperimentalna laboratorija u kojoj se povijesno testirala izvedivost koncepta srpskohrvatskog kulturnog jedinstva. U to ime se i protonacionalna i predmoderna književnojezička baština Bosne i Hercegovine nominirala srpskohrvatskim imenom.⁴⁰

Upravo zbog toga što je, na prethodnim stranicama elaborirano, “zamišljanje” nacionalno-kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine bilo u službi anticipacije procesa kulturnog stapanja Srba i Hrvata, jezički centralisti su se protivili afirmaciji bosanskohercegovačkog književnojezičkog standarda i “naučno” su ga etiketirali kao povijesno retrogradan⁴¹ proces. Na isti način posmatran je i zahtjev, inauguriran principima bosanskohercegovačke književnojezičke politike iz 1960-ih,⁴² da se prosvjetni kadar u školama

jedne bosanskohercegovačke zajednice, tj. bosanske nacije. Pripadnici srpske i hrvatske kulturne inteligencije odbijali su prihvatiti ideju Bosne i Hercegovine kao povijesno formiranog socio-kulturnog entiteta, jedinstvenog u svojoj različitosti, tj. različitog u svojoj jedinstvenosti. Naprosto zato jer bi to negiralo njihov idejni i nacionalno-kulturni koncept svekolikog jedinstva srpske i hrvatske nacije. Stoga su i insistirali na tome da se, u slučaju Bosne i Hercegovine, zapravo radi o dva pokrajinska entiteta, tj. dvije srpsko-hrvatske regije, dva dijela koja *organski* pripadaju matičnim nacionalno-kulturnim teritorijama. Otuda i spor oko srednjovjekovne državnosti Bosne i Hercegovine, tj. njenog socio-kulturnog jedinstva kroz povijest.

³⁹ J. Vuković, “Pogled na tradiciju i stanje književnog jezika u BiH”, 8 i 13.

⁴⁰ Tako Vuković piše o “bosanskohercegovačkoj tradiciji pisane riječi, na čistom narodnom jeziku, srpskohrvatskom”, počevši od povelje Kulina bana iz 12. stoljeća. *Isto*.

⁴¹ Upravo je ovaj termin korišten da bi se stigmatizirao i diskreditirao pokušaj legitimiranja bosanskohercegovačkog standardnojezičkog izraza i bosanskohercegovačke književnosti kao emanacije socio-kulturnog jedinstva te republike u socijalističkoj savremenosti. Naime, srpska i hrvatska kulturna inteligencija širila je, kroz svoje napise, uvjerenje da ti koncepti ishode iz povijesno retrogradnog i prevaziđenog koncepta bošnjaštva koje je prijetilo da Bosnu i Hercegovinu izolira od ostalih jugoslovenskih republika, te koje je, u svojoj suštini, bilo bremenito idejnim konzervativizmom i religijskim fanatizmom muslimanske zajednice, koja je pomoću njega ostvarivala svoju kulturnu i političku supremaciju u osmansko doba bosanskohercegovačke povijesti. Risto Trifković, “Alijini(h) jada ili nešto pak deseto”, *Odjek*, br. 1, Sarajevo, 1. 1. 1969, 22; Vlado Jakanović, “Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta”, *Pregled*, br. 8, Sarajevo, 8.1968, 137–163.

⁴² Principi bosanskohercegovačke književnojezičke politike uobličavali su se, od druge polovine 1960-ih,

svih obrazovnih stupnjeva ima pridržavati ijekavskog izgovora. Vuković je, kao ekavac, smatrao da je pomenuti zahtjev bio odrazom “regionalno uokvirene psihe” i zatvorenosti u provincijalne vidike.⁴³ Iznoseći svoje stavove, očitovao je svoju ubijedenost u njihovu naučnu modernost, dok je suprotno tvrdio za stavove koje je nastojao diskvalificirati.

Godine 1972, nakon “gašenja” Hrvatskog proljeća i represivnog umirivanja krize u međunacionalnim odnosima, profesor Vuković je, kroz svojevrsnu retrospektivnu rekapitulaciju rasprava o jeziku 1965–1971, “priznao” da je u Bosni i Hercegovini, do 1960-ih, bio sproveden jezički unitarizam u korist srpske varijante, te da je “razumljivo” da je ta pojava izazvala revolt kod Hrvata u toj republici, i lingvista u Hrvatskoj, ali i da je to što je “u političkom kursu bila proklamovana veća sloboda nacionalnoga djelovanja” dovelo do izljeva ekskluzivnog hrvatskog i muslimanskog nacionalizma u Bosni i Hercegovini, gdje su pojedini intelektualci, po Vukoviću, pokazali “svoje pravo i do jučer pritajeno lice”. Zapravo, po njemu, potraga za bosanskohercegovačkim jezičkim identitetom, koju on naziva “bosanskohercegovačkim lingvističkim autohtonizmom i purizmom”, kao “negativna i nenaučna pojava na lingvističkom polju”, ishodila je, kao posljedica, iz eskalacije muslimanskog i hrvatskog nacionalizma u Bosni i Hercegovini. Protiv te pojave imala se boriti “prava naučna misao” još dugo, smatrao je Vuković. Njegov krajnji zaključak bio je da je “insistiranje na tome da se izdvojeno govori o bosanskohercegovačkoj autohtonosti” imalo svoje nepovoljne reperkusije koje su se ogledale u teritorijalnom, državnom i jezičkom zatvaranju i “podhranjivanju težnji za stvaranjem bosanskohercegovačke”, tj. bosanske nacije,⁴⁴ čije je potencijalno kulturno oživotvorenje zapravo predstavljalo jednu od ključnih bojazni i srpske i hrvatske kulturne inteligencije jer je narušavalo “zamišljeno” i željeno kulturno jedinstvo njihovih nacija u jugoslovenskim okvirima.

na zatvorenim forumima koje je organiziralo političko rukovodstvo, na simpozijima, te kroz različite napise, publikacije i zvanične dokumente. O tome vidi: S. Veladžić, *Bosna i Hercegovina i njeni nacionalno-kulturni fenomeni u javnim, kulturnim i naučnim raspravama i publicistici (1967–1974)*.

⁴³ J. Vuković, “Nizak nivo lingvističkog obrazovanja – stalan izvor jezičke netolerancije”, 29.

⁴⁴ J. Vuković, “Usklađenosti i neusklađenosti”, 40.

Iste stavove kao i profesor Jovan Vuković imali su, 1960-ih i početkom 1970-ih, i profesor Svetozar Marković sa Katedre za srpskohrvatski jezik Filozofskog fakulteta u Sarajevu, Milivoje Minović, profesor sa Pedagoške akademije u Sarajevu, Milan Šipka, profesor Pedagoške akademije u Banja Luci i prvi direktor Instituta za jezik u Sarajevu, Miloš Okuka, asistent na Odsjeku za južnoslovenske jezike Filozofskog fakulteta u Sarajevu, te Novica Petković, asistent na Katedri za srpskohrvatski jezik Filozofskog fakulteta u Sarajevu, itd. Sve njih povezivala je idejno koherentna narativna struktura koju su artikulirali u javnim jezičkim raspravama u kojima su revnosno učestvovali.

Milivoje Minović je, kao i Vuković, smatrao da je stav hrvatskih lingvisti spram jezičkog pitanja bio odraz “ekstremizma, nacionalizma i separatizma” koji je za posljedicu imao razbijanje jugoslovenskog zajedništva kao progresivne ideje i realizirane stvarnosti. Iako je, po njemu, Novosadski dogovor nastao u etatiističkom kontekstu, cilj mu je bio progresivan – zbraćivanje, zbližavanje, lakše i jednostavnije komuniciranje. Po Minoviću, Bosni i Hercegovini je, kao višenacionalnoj sredini, odgovarao koncept Novosadskog dogovora i jedinstvenog jezika, iako je bila slabo zastupljena prilikom utvrđivanja dogovora, a Muslimani nisu nikako ni pomenuti. Smatrao je da je Bosna i Hercegovina, kao federalna jedinica, i Sarajevo, kao njen kulturni, administrativni i politički centar, predstavljala značajan faktor u formiranju ijekavske jezičke situacije koja, po Minoviću, nije bila istovjetna zagrebačkoj ijekavskoj varijanti, kako je to pokušavao dokazati dio hrvatske nacionalno-kulturne inteligencije.⁴⁵

Za razliku od Vukovića, koji to u svojim napisima nije propitivao, Minović je bio mišljenja da u jugoslovenskom društveno-političkom kontekstu, u kojem Bosna i Hercegovina izrasta kao afirmiran republički i društveni entitet, u daljnjim jezičkim pregovorima tu republiku nisu mogle više zastupati Matica srpska i Matica hrvatska.⁴⁶ Po njemu, bilo je potrebno da

⁴⁵ Milivoje Minović, “Teorijske osnove književnojezičke politike u BiH”, *Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti*, br. 3, Banja Luka, 1969/1970, 5–18; Milivoje Minović, “Jezička solidarnost”, *Odjek*, br. 19/20, Sarajevo, 10. 1969, 8–9.

⁴⁶ M. Minović, “Teorijske osnove književnojezičke politike u BiH”, 10.

lingvisti iz Bosne i Hercegovine ponude stabilnu teoriju o književnom jeziku u bosanskohercegovačkim uslovima. Ipak, to nije značilo da se zalagao za utvrđivanje neke bosanskohercegovačke jezičke zasebnosti. Naprotiv, smatrao je da bi kodifikacija bosanske varijante stvorila metež u međunacionalnim odnosima u Bosni i Hercegovini te da bi time središnja jugoslovenska republika doprinijela dezintegraciji srpsko-hrvatskog, tj. jugoslovenskog zajedništva. Referirajući se na jezičku praksu u Bosni i Hercegovini 1960-ih, za koju je ranije konstatovano da je bila obilježena nedosljednom primjenom principa Novosadskog dogovora i srpskom kulturno-jezičkom dominacijom, Minović je sugerisao da treba “prihvatiti izmjene koje su se desile usljed kulturne međurepubličke i šire razmjene kroz sredstva javne komunikacije i školovanje”. Dio kulturne inteligencije unutar Bosne i Hercegovine i izvan Bosne i Hercegovine nije smatrao da bi se realizirani kulturni utjecaj na jezik u Bosni i Hercegovini mogao podvesti pod tako bezazlen termin kao što je bila “kulturna razmjena”, koja je podrazumijevala obostran aktivan utjecaj više subjekata. Zapravo je navedeni Minovićev stav bio u skladu sa percepcijom Bosne i Hercegovine kao “otvorene jezičke zone”. Da je tako, govori i činjenica da je Minović branio prava ekavskog izgovora na bosanskohercegovačkom tlu, u raspravama koje su, oko obaveznosti korištenja ijekavskog izgovora u prosvjeti u Bosni i Hercegovini, izbile nakon održavanja Simpozijuma o jezičkoj toleranciji.⁴⁷ Iako je naglašavao obavezu nastavnika srpskohrvatskog jezika u Bosni i Hercegovini, koji su došli sa ekavskog govornog područja, da postepeno prihvate ijekavicu, jer je ona bila i srpski književni izgovor, sugerirao je da *Simpozijum* nije bio sazvan radi odbrane ijekavskog izgovora u Bosni i Hercegovini, tj. radi utvrđivanja i zaštite bosanskohercegovačke jezičke osobnosti, već radi bojazni od srpsko-hrvatske jezičke polarizacije i cijepanja jezičkog jedinstva, te ekscesa koji su se, u vezi s jezikom, javili u

⁴⁷ Na simpoziju *Jezička tolerancija u nastavi (u školama SR BiH)*, održanom u Sarajevu, 23–25. 4. 1970, na inicijativu i uz podršku bosanskohercegovačkog političkog rukovodstva, po prvi put u povijesti Bosne i Hercegovine nastojali su se uobličiti principi bosanskohercegovačke književnojezičke politike u toj republici. Srđan Janković, “Sarajevski simpozijum o jezičkoj toleranciji”, *Odjek*, br. 11–12, Sarajevo, 6. 1970, 14.

Bosni i Hercegovini kao “međuvarijantnoj jezičkoj regiji”. Teza o dva odvojena jezika, po Minoviću, bila je nehumana jer je lišavala Muslimane njihove historijske srpskohrvatske kulturne baštine i zajedničkog sudioništva u razvijanju i održavanju jedinstvenog srpskohrvatskog jezika, te jer je stvarala okolnosti za treću, muslimansku varijantu, koju, pak, kako je odvažno tvrdio Minović, Muslimani Bosne i Hercegovine ne žele.⁴⁸

Važno je napomenuti, a nazire se iz navedenog, da su zagovornici jugoslovenskog jezičkog integralizma tvrdili da nominacija jedinstvenog jezika – srpskohrvatski/hrvatskosrpski – nema nacionalnog naboja. Također, da je historijski opravdano što u Bosni i Hercegovini prevladava spomenuti naziv. Profesor Svetozar Marković, sa Katedre za srpskohrvatski jezik Filozofskog fakulteta u Sarajevu,⁴⁹ smatrao je da je “struktura stanovništva u Bosni i Hercegovini stvorila klimu” za upotrebu složenog naziva *srpskohrvatski*, u službenoj i u govornoj praksi, te da taj naziv ima više istorijski smisao, tj. da mu je značenje rasterećeno nacionalne boje. Pa ako prvenstveno

⁴⁸ “(...) naši Muslimani nisu za ovakvo rješenje i (...) nemaju veze s onim što se izvan naše Republike govori o književnom jeziku Muslimana”. Dr. Milivoje Minović, “O književno-jezičkoj politici”, Oslobođenje, Nedjelja, Sarajevo, 27. 6. 1970, 6. Pripadnici hrvatske kulturne inteligencije u Bosni i Hercegovini su, u više navrata, predstavnicima srpske kulturne inteligencije, koji su u ime Muslimana branili princip srpsko-hrvatskog jezičkog jedinstva, skretali pažnju da prestanu govoriti u ime tog naroda te da puste muslimansku kulturnu inteligenciju da o jezičkom pitanju u Bosni i Hercegovini izrekne svoj stav. Nikola Martić, “Graditi ili razgrađivati”, *Život*, br. 11/12, Sarajevo, 11/12.1970, 44–52.

⁴⁹ Profesori Jovan Vuković i Svetozar Marković su svoja idejno-lingvistička saznanja sticali unutar beogradskog visokoškolskog institucionalnog sistema. Nijedan od njih nije bio porijeklom sa bosanskohercegovačkog govornog područja. Svetozar Marković je bio “đak” srpskog lingviste i nacionalnog ideologa Aleksandra Belića, koji je vrhunio jezičko-standardizacionim procesom u vrijeme Kraljevine Jugoslavije, kada se nastojalo oživjeti nacionalno-kulturno jugoslovenstvo unutar kojega bi dominirao srpski nacionalno-kulturni sadržaj. Robert Greenberg u svojoj knjizi navodi da je nastojanje na standardizaciji jedinstvenog jezika od 19. st. zapravo proteklo u znaku nadmetanja srpske i hrvatske strane oko prvenstva u tom procesu. Prema istom autoru, od početka 20. stoljeća, srpski lingvista Aleksandar Belić nastojao je postići srpsko nacionalno-kulturno prvenstvo u nadzoru nad srpskohrvatskim jezičkim jedinstvom u odnosu na Jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnosti. Robert D. Greenberg, *Jezik i identitet na Balkanu: Raspad srpsko-hrvatskoga*. Zagreb: Srednja Europa, 2005, 42–46. To govori da je pitanje nacionalnog monopola i primata u procesu standardizacije jedinstvenog jezika bilo od nemalog značaja. Ipak, ta vrsta činjenica nije pominjana u romantičarskim povijesnim naracijama kojima se gradila kultura pamćenja o zajedničkom srpskohrvatskom povijesnom pregnuću na stvaranju zajedničkog jezika.

Srbi, a i Hrvati, u tom nazivu i vide “nacionalnu boju”, s obzirom na svoju pozicioniranost u nominaciji, za Muslimane taj jezik, tvrdio je sa priličnom sigurnošću Marković, “ne znači samo jezik Srba i Hrvata nego i jezik koji su oni naslijedili od svojih predaka i koji se stotinama godina upotrebljava na ovom terenu, a nazivamo ga srpskohrvatskim jezikom.”⁵⁰

Smatrao je da je složenica *hrvatskosrpski* mlađa i da je nastala kasnije, kao “rezultat borbe za ravnopravne odnose među narodima Jugoslavije, posebno među Srbima i Hrvatima”, te da je nazivima “srpskohrvatski i hrvatskosrpski uspostavljena izvesna ravnoteža u našim jezičkim odnosima.” Po Markoviću, većina Hrvata u Bosni i Hercegovini koristila je spomenutu složenicu za jezik i nije mislila da je time ugroženo neko njihovo pravo.

Protivriješno je to što je Marković tvrdio da u Bosni i Hercegovini prevladava naziv srpskohrvatski za jezik, a onda pisao o praksi u bosanskohercegovačkim školama u kojima se jezik nominira kao srpski. Mada je smatrao da to nije bilo posljedica intencije, već praksa koja se “spontano” stvarala, i to ne samo kod prosvjetnog kadra srpske nacionalnosti.⁵¹

Njegov stav je bio da je upotreba “dobrih udžbenika” iz Srbije i Hrvatske u Bosni i Hercegovini bila sasvim legitimna praksa.⁵²

Za bosanskohercegovačku povijesnu i kulturno-jezičku baštinu, konkretnije Povelju Kulina bana, smatrao je da nije poželjno govoriti da je pisana srpskim / hrvatskim / bosanskim jezikom već da treba koristiti dvo-nacionalnu nominaciju iz sljedećeg razloga:

⁵⁰ Svetozar Marković, “Naziv jezika i jezička tolerancija”, *Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti*, br. 3, Banja Luka, 1969/1970, 3, 44–51.

⁵¹ Marković je pisao o “inovacijama” u jeziku Bosne i Hercegovine koje su nastale pod utjecajem Beograda kao administrativnog centra do 1960-ih. Sumirajući svoj stav o identitetskoj prirodi jezika u središnjoj jugoslovenskoj republici zaključivao je: “Činjenica je, međutim, da se polarizovana leksika u Bosni i Hercegovini pretežno podudara sa leksikom istočne varijante.” Svetozar Marković, “Teorija i praksa u standardnom jeziku u Bosni i Hercegovini”, *Život*, br. 11/12, Sarajevo, 11/12.1970, 51; Svetozar Marković, “Jezička norma i jedinstvo srpskohrvatskog književnog jezika”, *Odjek*, br. 19, Sarajevo, 1. 10. 1965, 5–6; Svetozar Marković, “Oko rječnika dviju matica”, *Odjek*, br. 1, Sarajevo, 1. 1. 1969, 8.

⁵² S. Marković, “Naziv jezika i jezička tolerancija”, 44, 45, 47.

“Ako se danas, kada imamo formirane nacije, jezik u Bosni i Hercegovini najčešće naziva složenim nazivom, još više uslova za to ima da se tako nazove jezik onog perioda kad nacije nisu bile formirane, tj. srpskohrvatski ili hrvatskosrpski. I to bi bio jedan dokaz jezičke tolerancije i primjer vođenja računa o osjetljivosti drugih.”⁵³

Marković je, kao i Vuković, branio prava ekavskog izgovora na bosanskohercegovačkom jezičkom području i smatrao je da je nametanje obaveznosti ijekavskog izgovora u Bosni i Hercegovini značilo primoravanje i netoleranciju nasuprot temeljnom načelu bosanskohercegovačke književnojezičke politike.⁵⁴

Tvrdio je da se specifičnost jezičkog izraza u Bosni i Hercegovini ogleda tek u prožimanju varijantnih dubleta srpske i hrvatske varijante na bosanskohercegovačkom tlu. Broj tih dubleta, po Markoviću, bio je neznatan u odnosu na ukupan jezički fond koji je bio zajednički i Srbima i Hrvatima.⁵⁵ Minimiziranje leksičkih razlika između srpske i hrvatske jezične varijante bilo je karakteristično za zagovornike jezičkog centralizma, ali i taj minoran broj leksičkih razlika bio je dostatan za legitimiziranje zasebnosti srpske i hrvatske varijante. Iste “sreće” nije bila eventualna bosanska varijanta jer, po Markoviću, specifičnosti jezika u Bosni i Hercegovini naprosto nisu bile takve i tako brojne da bi se mogla proglasiti bosanska varijanta unutar zajedničkog jezika. Dakle, i Marković je samouvjereno pisao u ime

⁵³ Isto, 51.

⁵⁴ Istaknuti principi bosanskohercegovačke književnojezičke politike, koja je u sebi krila mnoštvo protivrječnosti, zaista su bili tolerancija i otvorenost prema jezičkim utjecajima susjednih sredina. S druge strane, naglašavana je i potreba da se utvrdi i očuva jezička osobenost Bosne i Hercegovine kao društvenog entiteta. Ta osobenost se, u to vrijeme, zapravo, jedino jasno nazirala u ijekavskom izgovoru. Pa ipak, dvadesetak dana nakon Simpozijuma o jezičkoj toleranciji, na godišnjoj skupštini Društva nastavnika srpskohrvatskog jezika BiH, u Tuzli, razvila se rasprava o tome da li je ijekavica u Bosni i Hercegovini obavezna ili ne. Referirajući se na takav razvoj događaja, Marković u članku napominje: “Već na Simpozijumu mogla se u diskusiji kod pojedinaca osjetiti netolerantnost izražena u zahtjevima da nastavnik mora govoriti ijekavski ili u konstataciji da je upotreba ekavice u poeziji i prozi u nas ‘literarni provincijalizam i lingvistički primitivizam.’” Dr. Svetozar Marković, “Nesporazumi oko treće tačke”, *Oslobođenje*, Nedjelja, Sarajevo, 6. 6. 1970, 6.

⁵⁵ S. Marković, “Teorija i praksa u standardnom jeziku u Bosni i Hercegovini”, 47–53.

Muslimana i Hrvata. Moderne nacionalne nominacije koristio je za označavanje povijesne, predmoderne kulturne baštine Bosne i Hercegovine, te kao “prirodnu” pojavu prihvatao činjenicu srpske nacionalno-kulturne i jezične dominacije u Bosni i Hercegovini.

Istovjetne stavove kao i njegovi profesori imao je i mladi asistent na Katedri za srpskohrvatski jezik Miloš Okuka, koji je pisao o “prelaznom obliku kulture” i “prelaznom jezičkom modelu” dviju čvrsto konstituisanih kulturnih formacija u Bosni i Hercegovini, srpske i hrvatske. Karakteru bosanskohercegovačke identitetske “prelaznosti” odgovarao je, po Okuki, jedinstveni srpskohrvatski jezik i srpskohrvatska književna struktura.⁵⁶

I Okuka je nastojao pribaviti legitimitet ekavskom izgovoru kao “tradicionalnom” dijelu jezičkog izraza, “osobito kod pripadnika srpske i muslimanske nacionalnosti”, na bosanskohercegovačkom tlu.⁵⁷ Za njega ništa teško objašnjivo nije bilo u činjenici da su u jeziku bosanskohercegovačkih republičkih medija preovladavale leksičke karakteristike srpske varijante:

“Prvo, od oslobođenja Bosna i Hercegovina je više otvorena prema Beogradu kao centru Republike (masovno saobraćajni uticaji, školovanje kadrova i sl.) (...) drugo, sve važnije informacije i iz zemlje i inostranstva su TANJUGOVE, koje tu doživljavaju neznatnu preinaku; treće, novinski listovi iz Beograda, i dnevni i nedjeljni (*Borba*, *Politika*, *Nin*, *Svet* i drugi), u mnogo većem broju su se rasturali, i danas se rasturaju, nego listovi iz Zagreba, i oni su na naše novinarstvo učinili presudniji uticaj nego li listovi sa zapada, itd.”⁵⁸

⁵⁶ Miloš Okuka, “O realizaciji standardnog jezika na bosanskohercegovačkom tlu”, *Život*, br. 11/12, Sarajevo, 11/12.1970, 73; Miloš Okuka, “Podstanarski položaj lingvistike u našoj sredini”, *Lica*, br. 3/4, Sarajevo, 3/4.1971, 101–104; O bosanskohercegovačkoj kulturi, njenoj književnosti i jeziku kao “prelaznim oblicima” između srpske i hrvatske kulture, književnosti i jezika, pisao je i Novica Petković. O tome vidi: Novica Petković, “Tendencije u savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine”, *Život*, br. 1, Sarajevo, 1.1970 49–50.

⁵⁷ Novica Petković, “O realizaciji standardnog jezika na bosanskohercegovačkom tlu”, *Život*, br. 11/12, Sarajevo, 11/12.1970, 74–75.

⁵⁸ Isto, 77.

Navedenim konstatacijama Okuka je zapravo uputio na načine širenja srpske kulturno-jezičke dominacije u Bosni i Hercegovini te posvjedočio u korist tvrdnji dijela hrvatske kulturne inteligencije.

Krajem 1960-ih i početkom 1970-ih, srpska kulturna inteligencija u Bosni i Hercegovini pisala je i o diskriminaciji ćirilice i dominaciji latinice u toj republici, koristeći to kao protuargument optužbama dijela hrvatske kulturne inteligencije koja je tvrdila da u Bosni i Hercegovini dominira leksika istočne varijante. Čini se da je teza o “ugroženosti” ćirilice, koja je percipirana kao srpsko nacionalno pismo, korištena dijelom radi ublažavanja kreiranog dojma o srpskoj jezičkoj dominaciji u Bosni i Hercegovini te promoviranja imidža srpske nacionalno-kulturne demokratičnosti i trpeljivosti.

Profesor sa Pedagoške akademije u Banja Luci Milan Šipka u svojim napisima se bavio problemom ravnopravnosti pisama u Bosni i Hercegovini. Njegov zaključak je bio da je latinica bila mnogo dominantnija u toj republici, ali da niko od Srba to nije tumačio kao vid oduzimanja nacionalnih prava niti kroatizacije. Ipak, po Šipki, trebalo je poraditi na očuvanju ćirilice zbog respekta prema srpskom nacionalnom sentimentu i zbog otvorenosti prema sredinama koje se koriste ćirilicom te razumijevanja književne i kulturne baštine koja je pisana ovim pismom.⁵⁹

Sarajevski književnik i književni kritičar, Risto Trifković, na sljedeći je način objašnjavao kako dijelovi srpskog nacionalnog kolektiva doživljavaju potiskivanje ćirilice:

“Jedni se žale da je u Bosni i Hercegovini potisnuta ćirilica. Vele ti ćirilaši – ako je već duh jezičke tolerancije proglašen za normativ našeg međusob-

⁵⁹ Milan Šipka, “Ćiriličko i latiničko pismo u nastavi i školskoj administraciji”, *Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti*, br. 3, Banja Luka, 1969/1970, 3, 52–57. Za Šipku je karakteristično to da je u svojim napisima nastojao argumentirati ljepotu, tradiciju, autohtonost i jedinstvenost “bosanskog” jezika te je naglašavao da je taj jezik, u 19. stoljeću, postao temeljem srpsko-hrvatskog jezika. Stavom da su varijantni dubleti u Bosni i Hercegovini “naši”, bosanski koji se podudaraju “po pretežnoj upotrebi tih izraza” s istočnom, tj. zapadnom varijantom, s tim da u Bosni i Hercegovini oni nemaju nacionalnu obojenost, Šipka se zapravo približavao diskursu zagovarača bosanskohercegovačkog standardnojezičkog izraza. Milan Šipka, “Jedan pogled na tradiciju narodnog jezika u Bosni i Hercegovini”, *Odjek*, br. 19/20, Sarajevo, 10. 1970, 8.

nog jezičkog komuniciranja (...) zašto se onda ćirilica potiskuje kad je poznato da u Bosni i Hercegovini po nacionalnosti ima najviše Srba?”⁶⁰

Tako su se iznova rasprave o jeziku u Bosni i Hercegovini 1960-ih otkrivale, u svojoj suštini, kao rasprave o nacionalno-kulturnom identitetu te republike, tj. rasprave o pitanju šta je i čija je, zapravo, Bosna?

Zaključak

Promjena idejno-političke paradigme u socijalističkoj Jugoslaviji, ozvaničena tokom 1960-ih, utjecala je na revidiranje zvaničnog stava prema nacionalnom pitanju. Nacije su iznova zadobile legitimitet, u fokus javnih rasprava stavljeni su jezik i književnost kao temelji nacionalno-kulturnih identiteta. Nadnacionalni identiteti, poput jugoslovenstva, sadržajno su revidirani i suspendirani. Uporedo s političkom, mijenjala se i idejna paradigma unutar društvenih znanosti koje su legitimirale identitete.

Srpska kulturna inteligencija, kao najgorljiviji zagovornik integralnog kulturnog jugoslovenstva, koje je svodila na srpsko-hrvatsko nacionalno-kulturnu osovinu, bila je duboko pogođena takvim razvojem događaja. Cjelokupni proces je etiketirala kao retrogradni recidiv nacionalne ksenofobije i zatvaranja. Posebno žestoko se opirala idejnom revizionizmu diskursa o povijesnom razvoju jedinstvenog srpsko-hrvatskog jezika, kao temelja kulturnog jugoslovenstva.

Pa ipak je i jugoslovenstvo, za koje se zalagala, kao za progresivni, socijalistički i internacionalistički kulturni koncept, počivalo na tradicionalnim srpskim nacionalno-kulturnim premisama. Srpska kulturna inteligencija nije priznavala muslimansku i crnogorsku naciju na tzv. srpsko-hrvatskom kulturnom području. Sljedstveno tome, osporavala je tim nacijama temelje *zamišljanog* nacionalno-kulturnog identiteta – pravo na jezik i književnost. Apsolutizirala je srpsku i hrvatsku nacionalno-kulturnu komponentu jugoslovenstva te širila srpsku tradicionalnu ideju o Bosni i Hercegovini kao dvjema regijama srpsko-hrvatskog kulturnog područja, čiji su

⁶⁰ Risto Trifković, “Jezik, književni, tema neiscrpna”, *Život*, Sarajevo, 1970, 11/12, 100.

povijesni smisao i suština bili da dovedu do zbližavanja i kulturnog jedinstva Srba i Hrvata. Anticipirano srpsko-hrvatsko kulturno jedinstvo koje je predstavljano kao jugoslovensko, imalo je, u konačnici, duhovno, kulturno, teritorijalno, društveno i nacionalno ujediniti sve Srbe u Jugoslaviji.

Svi ovi stavovi srpske kulturne inteligencije u Bosni i Hercegovini, koji su eksplicitno izražavani, ili su se implicitno nazirali kroz rasprave o jeziku, ukazivali su na činjenicu da je lingvistička teorija, skupa sa književno-historijskom i povijesnom znanošću, 1960-ih, činila jednu zaokruženu narativnu strukturu kojom se utemeljivao i legitimirao nacionalno-kulturni identitet.

Izvori i literatura

Izvori

Arhiv

– Arhiv Bosne i Hercegovine, fond CK SKBiH – 1968.

Novine

- VUS, Zagreb – 1970.
- Telegram, Zagreb – 1967.
- Oslobođenje, Sarajevo – 1965–1970.
- Odjek, Sarajevo – 1965–1970.
- NIN, Beograd – 1970.

Literatura

Knjige

– Baotić, Josip: *Približavanje jeziku ili približavanje jezika*. Sarajevo: Slavistički komitet, 2012.

- Benedikt, Anderson: *Nacija: zamišljena zajednica*. Beograd: Plato, 1998.
- Brozović, Dalibor: *Standardni jezik, teorija, usporedbe, geneza, povijest, suvremena zbilja*. Zagreb: Matica hrvatska, 1970.
- Greenberg, Robert D.: *Jezik i identitet na Balkanu: Raspad srpsko-hrvatskoga*. Zagreb: Srednja Europa, 2005.
- Hobsbawm, Eric J.: *Nacije i nacionalizam, Program, mit, stvarnost*. Zagreb: Novi liber, 1993.
- Jonke, Ljudevit: *Književni jezik u teoriji i praksi*. Zagreb: Znanje, 1965.
- Klasić, Hrvoje: *Jugoslavija i svijet 1968*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2012.
- *Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika sa pravopisnim rečnikom*. Novi Sad – Zagreb: Matica srpska – Matica hrvatska, 1960, fototipsko izdanje iz 1983.
- Veladžić, Sabina: *Bosna i Hercegovina i njeni nacionalno-kulturni fenomeni u javnim, kulturnim i naučnim raspravama i publicistici (1967–1974)*. Doktorska disertacija. Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2018.

Članci

- Bešlin, Milivoj: “Vojvodina u Jugoslaviji. Borba za autonomiju”, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017, 279–322.
- Brozović, Dalibor: “O početku hrvatskog jezičnog standarda”, *Kritika*, Zagreb, 1970, 10: 21–42.
- Ivić, Milka: “Jezička individualnost grada”, *Izraz*, Sarajevo, 1965, 8–9: 740–747.
- Jokanović, Vlado: “Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta”, *Pregled*, Sarajevo, 1968, 8: 137–163.
- Koščak, Vladimir: “Šta je nacija?”, *Kritika*, Zagreb, 1970, br. 15: 872–879.

- Marković, Svetozar: “Naziv jezika i jezička tolerancija”, *Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti*, Banjaluka: Društvo nastavnika srpskohrvatskog jezika i književnosti SR BiH, 1970, 3: 44–51.
- Marković, Svetozar: “Teorija i praksa u standardnom jeziku u Bosni i Hercegovini”, *Život*, Sarajevo, 1970, 11/12: 47–53.
- Martić, Nikola: “Graditi ili razgrađivati”, *Život*, Sarajevo, 1970, 11/12: 44–52.
- Minović, Milivoje: “Teorijske osnove književnojezičke politike u BiH”, *Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti*, Banjaluka: Društvo nastavnika srpskohrvatskog jezika i književnosti SR BiH, 1970, 3: 5–18.
- Okuka, Miloš: “O realizaciji standardnog jezika na bosanskohercegovačkom tlu”, *Život*, Sarajevo, 1970, 11/12: 72–79.
- Okuka, Miloš: “Podstanarski položaj lingvistike u našoj sredini”, *Lica*, Sarajevo, 1971, 3/4, 101–105.
- Petković, Novica: “Tendencije u savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine”, *Život*, Sarajevo, 1970, 1: 49–54.
- Petković, Novica: “O realizaciji standardnog jezika na bosanskohercegovačkom tlu”, *Život*, Sarajevo, 1970, 11/12: 74–75.
- Pierre, Nora: “Između pamćenja i historije Problematika mjesta”, u: *Kultura pamćenja i historija. Zbornik radova*, (ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda). Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006, 23–43.
- Radojević, Danilo M.: “Kontinuitet jedne antinacionalne (anticrnogorske) politike”, *Kritika*, Zagreb, 1969, 8: 583–587.
- Radojević, Radoje: “O jeziku i nacionalnoj (ne)ravnopravnosti u teoriji i praksi”, *Kritika*, Zagreb, 1969, 5: 222–229.
- Šipka, Milan: “Ćirilčko i latiničko pismo u nastavi i školskoj administraciji”, *Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti*, Banjaluka: Društvo nastavnika srpskohrvatskog jezika i književnosti SR BiH, 1970, 3: 52–57.
- Šipka, Milan: “Standardni jezik i jezička politika u Bosni i Hercegovini 1918–1970”, u: *Jezik u Bosni i Hercegovini* (ur. Mønnesland Svein). Sarajevo

- Oslo: Institut za jezik u Sarajevu – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, 2005, 422–424.
- “Šta sadrži ‘Predlog za razmišljanje’”, u: *Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini (1850–2000). Dokumenti* (ur. Milan Šipka), Posebna izdanja, knj. 11. Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu, 2001, 163–164.
- Trifković, Risto: “Jezik, književni, tema neiscrpna”, *Život*, Sarajevo, 1970, 11/12: 99–103.
- Vuković, Jovo: “Problemi našeg književnog jezika danas u svetlu nacionalnih i društvenih ideja”, *Pregled*, Sarajevo, 1966, 7–8: 19–32.
- Vuković, Jovan: “Nizak nivo lingvističkog obrazovanja – stalan izvor jezičke netolerancije”, *Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti*, Banjaluka: Društvo nastavnika srpskohrvatskog jezika i književnosti SR BiH, 1969/1970, 3: 26–35.
- Vuković, Jovan: “Usklađenosti i neusklađenosti naših pogleda na probleme standardnojezičke politike”, u: *Radovi*, knj. L, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 17. Sarajevo: ANUBiH, 1974.
- Vuković, Jovan: “Kultura i razvitak našeg književnog jezika u svetlosti međunacionalnih odnosa”, *Pitanja savremenog književnog jezika*, Sarajevo, 1969, VII: 75–85.
- Vuković, Jovan: “Pogled na tradiciju i stanje književnog jezika u BiH”, *Život*, Sarajevo, 1970, 11/12: 7–17.
- “Zaključci Novosadskog dogovora”, u: *Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini (1850–2000). Dokumenti*, (ur. Milan Šipka), Posebna izdanja, knj. 11. Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu, 2001: 149–150.

SERBIAN NATIONAL-CULTURAL INTELLIGENTSIA IN BOSNIA AND HERZEGOVINA ABOUT CULTURAL IDENTITY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA THROUGH DISCUSSIONS ON LANGUAGE 1965–1972.

Summary

Revision of the official stance on the national question in Yugoslavia during 1960s was an outcome of the turn in the Yugoslav conceptual and political paradigm. Nations have regained legitimacy again; language and literature, as the foundation of national-cultural identities have been brought to the focus of the public debates. Conceptual content of supranational identities, such as Yugoslavian and Bosnian, have been substantially suspended and revised. Along with the political, the conceptual paradigm, within the social sciences that served to legitimize republic and national identities, had been revised as well.

Serbian cultural intelligentsia, as the most passionate advocate of the concept of integral Yugoslavism, which in their understanding was reduced to Serbo-Croatian national-cultural axis, was deeply affected by such developments. They labelled the whole process as retrograde relapse of national xenophobia and inner shutting and especially vehemently resisted the ideological revisionism of the discourse on the historical development of the unique Serbo-Croatian language, as the basis of cultural Yugoslavism. However, the concept of Yugoslavism, which was advocated by the Serbian intelligentsia as a progressive, socialist and internationalist cultural concept, rested on traditional Serbian national-cultural premises. They did not want to recognize Muslims and Montenegrins as nations within the so-called Serbo-Croatian cultural zone.

Consequently, they were disputing grounds for *imagined* national and cultural identities to those nations – national language and literature. They absolutized the Serbian and Croatian national and cultural component

within the concept of Yugoslavism, and spread the Serbian traditional idea of Bosnia and Herzegovina as two regions of the Serbo-Croatian cultural area, whose historical meaning and essence were to bring about the convergence and cultural unity of Serbs and Croats. Anticipated Serbo-Croatian cultural unity, presented as the Yugoslav unity, was to eventually lead to spiritual, cultural, territorial, social and national unification of all Serbs in Yugoslavia.

All these ideological stands of Serbian cultural intelligentsia in Bosnia and Herzegovina, which were explicitly expressed or implied through discussions about language, indicated that linguistic theory together with the literature and history in the 1960s, constituted a coherent narrative structures that served primarily to establish and legitimize different socio-cultural and national-cultural identities.

Denis Veladžić

Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Diseminacija slike *tamnovilajetske BiH* u beogradskoj izdavačkoj i informativnoj djelatnosti s početka 1980-ih godina

Apstrakt: U fokusu ovog rada je slika *tamnovilajetske BiH* koja se, kao konstruirana i diseminirana percepcija pomenute republike, javlja u beogradskoj informativno-izdavačkoj djelatnosti s početka 1980-ih godina. Ideološka sintagma *tamnovilajetska BiH* podrazumijeva "kritizerski" i negativan uklon prema društveno-političkoj zbilji i prilikama u toj republici. Rad ukazuje na glavne propagatore sintagme i objašnjava njihov pokretački motiv, stavljajući njihov aktivizam u kontekst širih društveno-političkih prilika i kretanja na ideološkoj sceni socijalističke Jugoslavije tog vremena. Kroz analizu narativa kojim se gradila ova slika, primijenjenih sredstava i metoda rada proponenata ove percepcije, njihovog etičkog i naučnog pristupa u obradi fakata i predstavljanju bh. zbilje, rad ukazuje na glavne gradivne teze kojim se konstruirala slika *tamnovilajetske BiH*.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, beogradska kritička inteligencija, SK BiH, *tamni vilajet*, Muslimani / Bošnjaci, Vuk Drašković, *Nož*, Esad Ćimić, *Politika kao sudbina*, Vojislav Šešelj, Fuad Muhić, Pero Šimunović, Muhsin Rizvić, panislamizam, dogmatizam.

Abstract: The focus of this paper is the image of the *dark-province of BiH*, created and disseminated perception of the aforementioned republic, which emerged in the Belgrade publishing and newspapers industry in the early 1980s. Ideological syntagm of the *dark-province of BiH* implies a "criticism" and a negative stance towards the socio-political reality and conditions

in that republic at that time. The paper points to the main propagators of the syntagma and explains their driving motive, placing their activism in the context of broader socio-political environments and movements on the ideological scene of socialist Yugoslavia then. Through an analysis of the narratives used to build this image, the means and methods employed by the proponents of this perception, their ethical and scientific approach in processing facts and presenting BiH reality, the paper points to the main structure theories used to construct the image of *dark-province of BiH*.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Belgrade's opposition intelligentsia, BiH Communist Party, *dark-province*, Muslims / Bosniaks, Vuk Drašković, *Knife*, Esad Ćimić, *Politics as a Destiny*, Vojislav Šešelj, Fuad Muhić, Pero Simunović, Muhsin Rizvić, Pan Islamism, Dogmatism.

“Val” tendencioznog, aferaškog i manipulativnog pisanja o Bosni i Hercegovini, tačnije tretiranja različitih “bosanskohercegovačkih” tema s izrazito negativnim uklonom, u beogradskim sredstvima informiranja i izdavačkoj djelatnosti počinje u godini Titove smrti, da bi tokom 1981. došlo do umnožavanja ovakvih napisa u mjeri da je takav odnos, krajem 1982. i početkom 1983, zaprimio karakteristike organizovane medijske kampanje. Riječ je o jednom posve neočekivanom ponašanju i netipičnom odnosu medija iz jedne “sestrinske” sredine prema drugoj, izraženom kroz antagonizirajući diskurs na egocentričnoj liniji podvajanja *mi* i *oni*. Tokom 1984, usljed organizovane partijske djelatnosti prema “antisamoupravnim tendencijama”, ovaj fenomen u velikoj mjeri iščezava s jugoslavenske društveno-političke i medijske scene.

U pogledu medijski kreiranih slika o Bosni i Hercegovini mogu se izdvojiti dvije dominantne predstave koje se javljaju kao sukus ideoloških i političkih motivacionih faktora njihovih glavnih instigatora, izražene kroz, tada u samim beogradskim sredstvima informiranja i izdavačkoj djelatnosti, osavremenjenu sintagmu *tamnovilajetske BiH* te predstavu te republike kao *etatizirano-birokratske* sredine. Ovaj rad se fokusira samo na percepciju BiH kao *tamnog vilajeta* jer se ona, i po svojim propagatorima, specifičnošću, ciljevima, tematski i ideološki, može posmatrati kao zaseban fenomen

u odnosu na prikaz Bosne i Hercegovine kao *etatizirano-birokratske* sredine. Sagledavanjem novih izvora i prezentiranjem do sada neutvrđenih činjenica, u ovom radu nastojim dati detaljniju analizu narativa kojim se gradila ova slika, ukazati na sredstva i metode rada propagatora ove percepcije, njihov etički i naučni pristup u obradi fakata i predstavljanju bosanskohercegovačke zbilje. Posljedično, nastojim ukazati na glavne gradivne teze kojim se konstruirala slika *tamnovilajetske BiH* i dekonstruirati je, odnosno pokazati u kojoj je mjeri takva percepcija bila utemeljena na naučnoj analizi društveno-političkih prilika u BiH tog vremena, a koliko je bila ideološka konstrukcija građena na proizvoljnosti i politikantstvu njenih glavnih promotora.

Sintagma *tamnovilajetska BiH* proizilazi iz ideološke strukture koja podrazumijeva *apriori* valorizaciju, stigmatizirajuću osudu i tragičan usud Bosne i Hercegovine kao društveno-političke cjeline. Prije svega, ona učitava negativni kulturni doživljaj BiH kao provincijske, intelektualno i duhom siromašne sredine, sputanih umova i sapetih duhova, dok s druge strane gradi sliku te republike kao autokratskog i dogmatskog političkog organizma u kojoj otuđena i autokratska “Vlast” represivnim sredstvima guši svaku slobodnu misao i stvaralački duh. Svoja izvorišta ovakva percepcija je baštinila u stereotipnim predrasudama spram historijskog naslijeđa BiH i Muslimana / Bošnjaka, naročito prisutnim kod jugoslavenskih unitarističkih romantičara, na prelazu XIX i XX stoljeća,¹ te je sve do kraja 1960-ih bila paradigmatična u kulturno-naučnoj interpretaciji BiH.

U kontekstu vremena o kojem je riječ ove arhaizirane predodžbe aktualizirale su se kroz teze o represivnom bh. komunističkom režimu, kao personifikatoru najpravovjernijeg dogmatizma i staljinizma, birokratsko-dogmatskoj bh. političkoj strukturi koja vlada politikom “čvrste ruke”, širi izrazitu antiintelektualnu atmosferu i provincijski duh i koja je paranoično

¹ Detaljnije o tome vidjeti u: Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma, ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o “nama” i “drugima”*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002. Nešto oštriju interpretaciju, glede upotrebe naslijeđenih nacional-romantičarskih literarnih predstava o BiH i Bošnjacima u ideološke svrhe, naročito s osvrtima na literarni rad Petra Petrovića Njegoša i Ive Andrića, vidi kod Michael Anthony Sells, *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*. University of California Press, 1998, 29–52.

podozriva prema svim kritičkim opservacijama, slobodi i demokratiji. Takvoj “neostaljinističnoj” prirodi bh. režima pridodavane su nečasne namjere u sferi nacionalnih odnosa kroz grlato plasirane teze o tome da je u Bosni na djelu agresija muslimanskog nacionalnog elementa u sferi kulture čije su mecene u najvišim partijsko-političkim krugovima bošnjačke/muslimanske provenijencije. Naposljetku, kroz medijske kampanje isceniranih *slučajeva* izгона srpskih intelektualaca, dokazivale su se insinacije da će BiH, u mjeri u kojoj se bude “islamizirala”, postajati “vruće tlo” za srpske intelektualce koje se javno u novinskim tekstovima i tribinama pozivalo da se uklone iz “turciziranog ambijenta” i traže spas u “matičnim nacionalnim jezgrima”. Uporedo, kroz paternalizam, unitarizam, ili iz otvoreno nacionalističkih razloga, u beogradskim medijima i izdavačkoj djelatnosti došlo je i do negiranja kulturno-povijesnog legitimiteta čitavog jednog naroda – Bošnjaka – kao sintetičke nacije i izmišljotine komunista. U pojedinim djelima, ili istupima pojedinaca, stavljane su anateme na intelektualce bošnjačke nacionalnosti, na njihov moralni, politički i nacionalni integritet. Ovo su glavne gradivne teze konstrukta *tamnovilajetske BiH* kojima se dovodila u pitanje ispravnost kursa politike nacionalnih odnosa u toj republici kao sukusa njenog društveno-političkog položaja u jugoslavenskoj zajednici i kao “neuralgične tačke” društveno-političkih odnosa unutar nje.

Otkud tamni vilajet u zlatnom dobu?

Nasuprot percepciji *tamnovilajetske BiH* stoji dijametralno suprotstavljena slika o *zlatnom dobu* BiH koja se veže za period njenog društveno-političkog razvoja u socijalističkoj Jugoslaviji. Ova predstava svoju naučnu verifikaciju duguje velikom broju autora koji su, baveći se posebnim temama, ili općenito razmatrajući modernu historiju BiH, isticali činjenicu njenog, u pozitivnom smislu i okvirima socijalističke Jugoslavije dramatičnog, dubokog i svestranog preobražaja, u svim područjima društvene djelatnosti.²

² Detaljnije o općem društveno-ekonomskom i političkom napretku BiH tokom perioda socijalizma vidi: Neven Anđelić, *Bosna i Hercegovina između Tita i rata*. Beograd: Samizdat B92, 2005, 39, 46–74; Srećko M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*. Sarajevo – Zagreb: Svjetlo riječi, 2004, 274–275,

Mada se pod sintagmom *zlatnog doba* BiH obuhvataju dostignuća ostvarena u ukupnom periodu socijalizma, naročito se po dinamici i ubrzanju tog procesa izdvaja period tokom 1970-ih do sredine 1980-ih kada je ovaj bosanskohercegovački progres dosegao svoj zenit. Obično se ovaj proces bosanskohercegovačkog društveno-ekonomskog napretka veže za političko jačanje ove republike u jugoslavenskoj federaciji nakon ustavnih promjena 1966–1974, kada se BiH sve više afirmiše kao ravnopravan politički i ekonomski subjekt na jugoslavenskoj geopolitičkoj sceni. Uporedo s političkom i ekonomskom afirmacijom, bosanskohercegovačko političko rukovodstvo nastojalo je, od kraja 1960-ih, potaknuti razvoj svoje republike i na polju kulture, nauke, umjetnosti i sporta. Taj razvoj je obilježilo formiranje ključnih naučno-kulturnih institucija, kao što je ANUBiH, iniciranje velikih projekata u historiografiji i književnosti, koji su trebali nadomjestiti ispušteno i nerečeno o središnjoj jugoslavenskoj republici, reafirmisati njenu zanemarenu kulturno-historijsku baštinu, “ispraviti” pogrešno interpretiranu povijest i iskrivljenu predstavu o njoj kao egzotičnoj zemlji s kulturno-političkim bremenom dekadentnog orijenta. Kruna ovih nastojanja iz *zlatnog perioda* bh. moderne historije bile su Olimpijske igre iz 1984, u Sarajevu, kojima je, kroz besprijekornu organizaciju ove sportsko-kulturne manifestacije i putem svjetskih TV-emitera, promovirana slika jedne savremene i urbane BiH daleke od imidža *proklete avlije* koja se u to vrijeme servirala u nizu novinskih napisa i određenih pseudonaučnih i literarnih ostvarenja. Kao čisto retoričko nameće se pitanje otkud to da se,

281–285; Dženita Sarač-Rujanac, *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 81; Momir Čeček, “Razvoj BiH 1945–1980.”, u: *Tito i Bosna i Hercegovina*. Regionalni naučni skup, Sarajevo, 18. novembar 2006. Zbornik radova. Sarajevo: Savez društva Tito u Bosni i Hercegovini, 2006, 235–272; Ilija Bošnjović, “Etnička stabilnost i razvoj stanovništva BiH (1948–1991)”, u: *Tito i Bosna i Hercegovina*, 277–288; Božidar Matić, “Konkurentna sposobnost privrede BiH u 80-im godinama”, u: *Tito i Bosna i Hercegovina*, 289–302; Vojislav Bajić, “Karakteristike robne razmjene sa inostranstvom”, u: *Tito i Bosna i Hercegovina*, 303–320; Senija Milišić, “Nastanak i razvoj visokoškolskih i naučnih ustanova u Bosni i Hercegovini nakon Drugog svjetskog rata”, u: *Tito i Bosna i Hercegovina*, 325–334; Milan Uzelac, *Ono malo istine*. London – Sarajevo: Bosanska pošta AS, 2005, 63–72. Kako se taj razvoj odvijao na “mikroprostoru” na primjeru grada Sarajeva vidi Robert J. Donia, *Sarajevo: biografija grada*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2006, 230–275.

u isto vrijeme kada BiH živi svoj *zlatni period*, iz “sestrinske” republike, iz redova njene intelektualne elite, i to kulturne humanističke inteligencije, na ova pozitivna aksiomska dostignuća gleda kao na *potemkinova sela* iza kojih se krije zlosretna *tamnovilajetska BiH*.

Uloga beogradske kritičke inteligencije u konstruiranju slike *tamnovilajetske BiH*

Sagledati djelatnost beogradskog kruga tzv. *kritičke* ili *opozicione* inteligencije³ iznimno je važan segment razumijevanja *tamnovilajetske* predstave BiH u beogradskoj izdavačkoj i informativnoj djelatnosti s početka 1980-ih. Smatram da je početak 1980-ih fenofaza srpskog nacionalizma koji će kasnije materijalizirati Miloševićev režim, pri čemu je beogradska kritička inteligencija bila njegov induktor i glavni promotor, te da je gro napisa s negativnim ukonom prema BiH, bilo kroz štampu ili izdavačku djelatnost, bila reminiscencija i emanacija “prosvijećenog nacionalizma” kao primarne, a ne marginalne, ideološke matrice dobrog dijela beogradske / srpske kritičke inteligencije.

Navedenim se suprotstavljam onim mišljenjima u historiografiji prema kojima je demokratska orijentacija, a ne etnokratizam, bila dominantna odrednica opozicione aktivnosti beogradske kritičke inteligencije u prvoj polovini 1980-ih i po kojima je tek u drugoj polovini ili pred kraj 1980-ih nacionalistička ideologija u tom diskursu bila formirana kao alternativna “proizvodna snaga” konstitucije i reprodukcije postkomunističke Srbije.⁴

³ O terminološkim pitanjima nominacije ove grupacije kao disidenata vidi kod J. Dragović-Soso, “*Spasioci nacije*”. *Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*. Beograd: Edicija Reč, 2004, 35–36. Pored toga u radu koristimo i odrednice srpska i beogradska kritička inteligencija kao sinonime, iako jedan implicira etničku, a drugi geografsku pripadnost, bez namjere da time konotativno damo sadržaj njihovoj djelatnosti.

⁴ Po Jasni Dragović-Soso, početkom 1980-ih ogromna većina beogradskih intelektualaca bila je još uvijek predana Jugoslaviji i usmjerena k demokratskim promjenama sistema. Samo manji broj njih imao je jasnu nacionalističku orijentaciju i tek u drugoj polovini 1980-ih njihovi stavovi postali su dominantna vizija većine. Stavljajući u prvi plan antikomunistički i demokratski aspekt djelovanja beogradske kritičke inteligencije te zanemarujući njen nacionalni (nacionalistički) program tokom prve polovine 1980-ih, Dragović-Soso implicira reaktivni karakter srpskog nacionalizma

Iako određenu dualnost prirode djelovanja beogradske kritičke inteligencije, u smislu demokratske alternative komunističkom poretku,⁵ ne treba sporiti, smatram da su demokratski retorički obrasci njenog djelovanja kroz politički aktivizam, tj. antikomunizam, bili tek puko sredstvo u procesima kreiranja, institucionalizovanja i otjelotvorenja nacionalizma. Ovu tvrdnju nastojat ću dokazati kroz primjere antagoniziranog javnog diskursa lišenog stvarnog demokratskog sadržaja, političke kulture, etičke korektnosti ili elementarnog osjećaja odgovornosti za javnu riječ, generisanog iz krugova beogradske kritičke inteligencije s predumišljajem nasrtaja na nacionalnu politiku u BiH, odnosno razaranja njene multietničnosti, podvajanja po etničkoj osnovi i poticanja (ne)kulture govora mržnje u međunacionalno izmiješanoj sredini kakva je BiH.

Beogradska kritička inteligencija bila je perjanica kritičke inteligencije u Jugoslaviji. S početka 1980-ih, u poređenju s inteligencijom ostalih centara opozicione djelatnosti, Ljubljane i Zagreba, ona se ističe po svom političkom aktivizmu.⁶ Predstavlja grupu društveno utjecajnih intelektualaca,

čiji su generatori u centrifugalnim tendencijama i tuđim nacionalizmima (separatizmima); vidi J. Dragović-Soso, “*Spasioci nacije*”, 17–34. Na liniji ovog rada spram ocjene djelatnosti beogradske kritičke inteligencije početka 1980-ih stoji i Norman Cigar: “Na početku, srpski intelektualci van zvaničnih vladajućih krugova, uz podršku Srpske pravoslavne crkve, preuzeli su vodstvo u izradi nacionalnog programa. To se dešavalo u ranim osamdesetim koje su slijedile nakon Titove smrti. Tek sa usponom Miloševićeve lične vlasti u Savezu komunista Srbije – kako se zvala vladajuća Komunistička partija Srbije i njegovim prihvatanjem nacionalističkog programa, vlast se punom težinom angažovala u tim naporima.” Norman Cigar, *Genocid u Bosni. Politika “etničkog čišćenja*”. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1998, 34.

⁵ U prilog ovoj tvrdnji treba uzeti retroaktivan aspekt i sagledati ponašanje nekih od glavnih aktera iz kruga beogradske kritičke inteligencije u vrijeme kad je liberalni etnokratizam postao antidemokratska paradigma intelektualne i duhovne sfere Srbije. Tako npr. neki od prononsiranih kritičara komunističkog sistema tog vremena – Srđa Popović, Nebojša Popov, Zagorka Golubović i Miladin Životić – ostali su dosljedni demokratskoj orijentaciji (antinacionalisti), dok su na “drugoj stranu” prebjegli Dobrica Ćosić, prof. dr. Mihajlo Marković, prof. dr. Svetozar Stojanović, Dragoljub Mićunović, dr. Kosta Čavoški, dr. Vojislav Koštunica, Milorad Vučelić, Zoran Đinđić, Trivo Inić i dr. O sudbini *ljevičara* iz grupe Praksis kao i demokratskih kritičara sistema s desna (etnonacionalista) vidi: Slobodan Inić, *Portreti*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2001, 315.

⁶ O uslovima koji su doveli do pojave fenomena beogradske kritičke inteligencije vidi J. Dragović-Soso, “*Spasioci nacije*”, 37–38; te Nenad Dimitrijević, “Reči i smrt: nacionalistička konstrukcija stvarnosti”, *Peščanik*, 29. 7. 2009. <https://pecsanik.net/reci-i-smrt/>. (23. oktobra 2013).

okupljenih oko najistaknutijih kulturno-naučnih institucija u Republici. Njena jezgra se nalazila u Udruženju književnika Srbije, Odjelu za filozofiju i sociologiju Instituta društvenih nauka u Beogradu, Udruženju filozofa Srbije, Pravnom fakultetu u Beogradu i SANU, krovnoj kulturno-naučnoj instituciji Srbije. Po svojoj idejnoj kompozituri, beogradska kritička inteligencija je heterogena. Unutar nje se mogu izdvojiti tzv. “novoljevičari” ili “ultraljevičari” – grupa opoziciono usmjerenih intelektualaca proisteklih iz filozofske grupe “Praxis” čije se opozicionarstvo temeljilo na predstavljanju političke vlasti SK kao fenomena otuđenja i posvojenja – te tzv. “etnonacionalisti”, intelektualci koji su u sukob s *Partijom* došli poglavito zbog njenog kursa nacionalne politike.⁷ Među ovim potonjim, neformalna leaderska uloga pripala je Dobrici Ćosiću koji je, uz Ljubomira Tadića, predvodnika struje “ultraljevih”, činio *alfu i omegu* beogradske kritičke inteligencije.⁸

Kao profilisani naučni i kulturni radnici u srbijanskom društvu, inkorporirani u same institucije sistema, oni djeluju najviše kroz javna glasila svojih strukovnih udruženja, tj. časopise – *Književne novine*, *Književna reč*, *Theoria*, *Književnost* – te izdavačku djelatnost, javne tribine ili “slobodne univerzitete”. Polja kulture, u širem smislu te riječi – književnost, historija, filozofija, pravo itd. – područja su gdje izražavaju svoje ideje, svoj politički aktivizam stavljaju pod igido borbe za demokratske vrijednosti društva utemeljene na premisama političke misli prosvjetiteljstva i humanizma, npr. traže se veća građanska i politička prava, sloboda misli intelektualaca i umjetnika. U fokusu njihove kritike našla se *Partija* kao eksponent politički monolitnog sistema i ta antipartijska djelatnost je zapravo zajednička osnova združenog nastupa opozicione inteligencije.

Opozicionari osporavaju legitimitet i legalitet komunističke vlasti u Jugoslaviji, a *Partija* se optužuje za dogmatski pristup marksizmu, za tzv.

⁷ O klasifikacijama i općim karakteristikama intelektualnih grupacija u Jugoslaviji vidi N. Dimitrijević, “Reči i smrt: nacionalistička konstrukcija stvarnosti”; Siniša Malešević, “Od organskih zakonodavaca do organicističkih tumača: intelektualci u Jugoslaviji i postjugoslovenskim državama”, *Reč. Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, Beograd, 2003, 70/16: 40–42.

⁸ Sonja Biserko, *Kovanje antijugoslovenske zavere (I)*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006, 21. i 25.

“antistaljinistički staljinizam”, kao način uzurpacije vlasti, te za birokratizaciju *Partije* i etatizaciju kao oblik otuđenja od radničke klase. Naročito se na njihovom udaru našla nacionalna politika komunista pa otuda i napadi na antifaišizam kao integrativni sadržaj jugoslavenske socijalističke federacije, ali i komunističko ideološko sredstvo vladanja.⁹ Detabuizacija i revizija su glavne tehnike u djelatnosti beogradske kritičke inteligencije i u tom smislu treba shvatiti pojavu revizionističkih teza u srpskoj historiografiji, kao i publicistici, neposredno po Titovoj smrti.¹⁰ No, revizionistički, antitalitaristički diskurs nema samo naučnu motiviranost ispravljanja “bijelih fleka” komunističke historiografije. Uz teze da Srbi nisu dovoljno uvažavani kao žrtve zapravo se otvara srpsko nacionalno pitanje.¹¹ Poticanjem nacionalne frustracije dominira ćosićevski pogled srpske kritičke inteligencije na stanje ugroženosti srpske nacije,¹² izražen kroz trilogiju koncepta o *ugroženosti – mučeništvu – žrtvi*, koji navodi na preispitivanje Jugoslavije i *jugoslavenstva* te matricu srpskog nacionalizma pomjera s integralnog jugoslavenstva k (veliko)srpskoj državi.

⁹ Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti, uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002, 482.

¹⁰ *Isto*. Npr. Dedijerovi *Novi prilozii za biografiju Josipa Broza* (1981), *Vunena Vremena* Gojka Đoge (1981), *Tren II* Antonija Isakovića (1982), *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*. Velimira Terzića (1982), *Nož Vuka Draškovića* (1982), *Stranački pluralizam ili monizam* Vojislava Koštunice i Koste Čavoškog (1983), *Golubnjača* Jovana Radulovića (1983). O revizionističkoj izdavačkoj produkciji u Srbiji, posebno u književnosti i historiografiji tokom 1980-ih, vidi: J. Dragović-Soso, “*Spasioci nacije*”, 123–174.

¹¹ T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, 482. O revizionizmu kao opravdanom metodu skidanja dogmi s naučnog mišljenja i revizionizmu kao negacionizmu (iskrivljenoj recepciji revizionizma) između ostalog na primjeru i revizionizma na sceni tokom 1980-ih u Jugoslaviji, vidi: Vladimir Petrović, “(Ne)legitimni revizionizam: Pravo i (pseudo)istoriografske revizije na Zapadu i Istoku”, u: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije. Zbornik radova*. (ur. Husnija Kamberović), Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2007, 21–42.

¹² “Ugroženost nacije je osnova pravdanja procesa pojačanog nacionalnog osveščivanja u kom se potiskuju, prećutkuju ili relativišu tamne strane vlastite prošlosti. Organizovano se neguju samo ona sećanja koja idu naruku jačanju nacionalnog identiteta (svetla imperijalna prošlost, stradanja vlastitog naroda, preuznošenje i veličanje kulta nacionalnih vladara i kulturnih poslenika i sl.). Iz sećanja se potiskuju genocidi i fašizmi vlastite nacije, provincijalna zaostalost, politička kratkovidnost agresivne šovinističke politike i sl.” T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, 451.

Nezadovoljstvo beogradske kritičke inteligencije nacionalnim položajem Srba u Jugoslaviji proizilazi iz njene etnocentričnosti i uronjenosti u ideju jugoslavenskog integralizma i unitarizma u čijoj osnovi leži odbijanje ideje složene federalne jugoslavenske države. Riječ je o ideologiji, oživljenoj u krugu srpske inteligencije s kraja 1960-ih i početka 1970-ih, za koju je “omeđavanje” 1974. tj. priznavanje federalnog karaktera države, bio kraj Jugoslavije kakvom su je oni doživljavali – kao proširene Srbije. Ustav iz 1974. je garantovao status države svim republikama, čime se, po sudu beogradske kulturne inteligencije, srpsko nacionalno pitanje u Jugoslaviji još više udaljilo od pravih rješenja. Dakle, već je tada bilo jasno da je Ustavom otvoreno srpsko nacionalno pitanje.¹³ Ipak, reperkusije režima prema ovim grupama, tokom 1970-ih, uvjerile su protagoniste nacionalističke reakcije da je promjene potrebno odložiti do Titove smrti, kada bi se, po njima, srpsko pitanje postavilo bez većih smetnji.¹⁴

Oživljavanja tendencija jugoslavenske integralističke ideologije i legalizovanja opozicionog djelovanja i političkog suprotstavljanja politici SK postalo je očito u mjesecima koji su došli nakon Titove smrti. Inicijative kritičke inteligencije u Jugoslaviji za pokretanje lista *Javnost* i *Nove revije*, iz jeseni 1980, pratila je i inicijativa o potrebi izmjene Krivičnog zakona SFRJ, kojom je traženo niveliranje člana 133, tzv. “verbalnog delikta”, čime se nastojao stvoriti prostor za nesmetan politički aktivizam.¹⁵ “Pojačano djelovanje s antisocijalističkih pozicija” ogledalo se i u sve većem broju tekstova u pojedinim časopisima, istupima pojedinaca na raznim tribinama, kao i pojavi knjiga putem kojih se vodila snažna idejno-politička borba.

¹³ S. Biserko, *Kovanje antijugoslovenske zavere* (1), 19. O pomenutim procesima postoji obimna literatura, no dobri pregledi o poimanju Jugoslavije među srpskim političkim i intelektualnim elitama, kao i previranjima koja su ustavne promjene potakle u ovim grupacijama mogu se naći u: Audry Helfant Budding, “Srpski nacionalizam u XX veku”, u: *Milošević vs Jugoslavija*. (prir. Sonja Biserko), Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2004, 41–127; Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI)*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006, 24–25; Sonja Biserko, *Yugoslavia's Implosion. The Fatal Attraction of Serbian Nationalism*. Belgrade: The Norwegian Helsinki Committee, 2012, 46–71.

¹⁴ S. Biserko, *Kovanje antijugoslovenske zavere* (1), 20.

¹⁵ S. Biserko, *Yugoslavia's Implosion*, 69.

Opozicionarsko raspoloženje i djelovanje nije ostalo ograničeno na ove uske, ali uticajne grupe intelektualaca i njihove tribine i časopise. Od 1980, tendencije opozicionarstva, regionalizma i nacionalizma ispoljavaju se i u beogradskim sredstvima informiranja, naročito u revijalnoj i zabavno-informativnoj štampi. Polemike vođene oko demokratizacije društva su svjedočile – više nego išta drugo – da su u pitanju sukobi različitih idejnih opredjeljenja, a ne nijanse u taboru idejnih istomišljenika.¹⁶

Dok je beogradska opozicija, kroz diskvalifikatorske kovanice – “dikta-tura bez diktatora”, “antistaljinistički staljinizam” – isticala nedemokratsku prirodu režima, režim je u ovim inicijativama udružene “nacionalističke desnice” i “ultraljevice” vidio “namjere obaranja režima” kroz uvođenje “građanskog” koncepta političkog pluralizma.¹⁷ Štaviše, već u prvim godinama opozicionog aktivizma kritičke inteligencije, režim je ukazao na agresivnu, nacionalističku prirodu njenog djelovanja, sarkastično je nazivajući “spasiocem nacije”.¹⁸ Nauka, naročito historija, književnost i jezik, kao klasična područja djelovanja i tradicionalna uporišta humanističke inteligencije, bili su prepoznati kao područja gdje se najprije ispoljio agresivni romantičarski nacionalizam.¹⁹

¹⁶ Primjeri takvih rasprava i polemika mogu se pratiti u *Borbi*, *Književnoj reči*, *Književnim novinama*, *Oku*, *Mladosti*. Vidi npr.: Žarko Papić, “Čvrsta ruka ‘kritičkog uma’”, *Borba*, 17. januar 1981, 17; Nandor Major, “Šta stvarno jeste”, *Borba*, 9. februara 1981, 10; “Teme o kojima se sporimo previše su ozbiljne”, *Borba*, 10. februar 1981, 10; Nandor Major, “Monolitnost je štetna a bez jedinstva se ne može”, *Borba*, 11. februar 1981, 10; Fuad Muhić, “Smisao ‘desne’ i ‘lijeve’ alternative”, *Borba*, 2. mart 1981, 6; Fuad Muhić, “Šta hoće Javnost”, *Borba*, 3. mart 1981, 9; Stipe Šušar, “Najvažnija je otvorena idejna borba”, *Borba*, 7. mart 1981, 9.

¹⁷ Srđa Popović, koji je i sam nekoć pripadao krugu kritičke beogradske inteligencije, sklon je u retrospektivi složiti se s tadašnjom ocjenom vlasti o opozicionom djelovanju: “I u tom smislu bile su ustvari tačne tadašnje ocene vlasti da se ‘pod vidom borbe za poštovanje ljudskih prava, ugrožavaju same osnove sistema’, mada su disidenti, neki iskreno, a neki taktički ovo energično poricali. Na strani disidenata ovo je omogućavalo zajedničko nastupanje predstavnika leve i desne kritike, onih koji su iskreno verovali da poboljšavaju u osnovi dobar sistem, i onih koji su smatrali da se sistem ne može reformisati i da ga zahtevi za reformama ustvari ruše.” Srđa M. Popović, *Posljednja instanca, Knjiga 1*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2003, 315.

¹⁸ Kovanicu “spasioci nacije” navodno je osmislio Stipe Šušar. Vidi: “Fetiši ‘primitivne inteligencije’”, *Borba*, 20. februar 1982, 9.

¹⁹ *Isto*.

U tim koncepcijama ustavnog revizionizma beogradske kritičke inteligencije, s početka 1980-ih, neizbježno se postavljalo pitanje “srpskih zemalja” pa se zato i poseban opus knjiga i književno-publicističkih izraza te napisa u štampi, naročito kulturne provenijencije, odnosio u velikoj mjeri na BiH. Razvijanje koncepta *zavičajnog* nacionalizma beogradske kritičke inteligencije spram BiH baziralo se na “etničkom”²⁰ i “istorijskom pravu” Srbije na BiH. Kao “vekovnoj srpskoj zemlji” BiH se sporilo pravo na njen suverenitet, integritet i državnost utemeljenu u socijalističkoj Jugoslaviji odlukama AVNOJ-a. Usljed dominirajuće integralističke srpske interpretacije povijesti nakon Drugog svjetskog rata, državna tradicija BiH se odveć naglašeno vezivala za AVNOJ i ZAVNOBiH, čime se na posredan način ostavljao dojam da se radi o “republičkoj konstrukciji”.²¹ Njen ravnopravan status s ostalim jednonacionalnim republikama u federaciji se dovodio u pitanje tezom o “vještačkoj tvorevini” jer, kako se tvrdilo, dva od tri naroda koja žive u njoj već imaju svoje matice. Ova teza o BiH kao vještačkoj tvorevini najviše se pokušavala protežirati kroz osporavanje nacionalnog identiteta Bošnjaka kao “sintetičke nacije” – izmišljotine komunista.

Muslimani u “kritičkom” fokusu srpskih neoromantičara

Činjenica je da je priznanje Muslimana bio jedan politički ciljan proces, pokrenut tokom 1960-ih, vođen pod paskom i patronatom bosanskohercegovačkog SK te usko vezan za ustavne promjene federalnog uređenja zemlje. Svoju opravdanost proces je temeljio na faktičkom stanju postojanja razvijene nacionalne svijesti, osjećaja pripadnosti posebnoj narodnosnoj

²⁰ “Etničko pravo” je tako obuhvatalo sve pravoslavne u Srbiji, Makedoniji, Bosni, Hercegovini, Slavoniji, Hrvatskoj, Dalmaciji, Crnoj Gori; zatim sve ‘konvertite’ kako su nazivani Muslimani, katolici, ‘arnautasi’, ‘bugaraši’, ‘izmišljeni narodi’ itd.” O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma*, 116.

²¹ Sabina Veladžić, “Destabilizacija Bosne i Hercegovine krajem osamdesetih godina 20. stoljeća. ‘Stvaranje preduslova’ za tronacionalnu dezintegraciju”, *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, 7, 203. Krajem 1960-ih i početkom 1970-ih dolazi do pokušaja oživljavanja potisnute svijesti o zasebnoj državnoj tradiciji BiH kroz nekoliko ključnih projekata u kulturi i nauci koje je direktno sponzorirala država Bosna i Hercegovina. O tome kako se planirao, implementirao i na kraju sabotirao veliki projekat na izradi njene historije vidi Muhidin Pešić, “Manipulacije srpske historiografije o Bosni i Hercegovini”, *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2000, 29, 367–404

skupini, usprkos poslijeratnim nastojanjima nacionalnog usmjeravanja “Muslimana” u pravcu srpskog i hrvatskog nacionalnog opredjeljivanja.²² Politički cilj nominiranja “nove” nacije na jugoslavenskoj geopolitičkoj sceni bio je jačanje ravnopravnog položaja BiH u federaciji kao dio šire Titove političke strategije jačanja političkih periferija – BiH, Makedonije, Crne Gore, Vojvodine, Kosova – kako bi se stvorila određena politička ravnoteža u odnosu na dva snažna politička centra, Beograd i Zagreb, čija je konfrontacija prijetila opstanku jugoslavenske države.²³

Jaka, tačnije stabilna Bosna i Hercegovina trebala je biti brana za meganacionalne aspiracije njenih susjeda, naglo oživljene kasnih 1960-ih i početkom 1970-ih, te garant očuvanja nove, stvarne federacije, etablirane Ustavom iz 1974. godine. Priznanjem velikog “M” i uvođenjem Bošnjaka pod nazivom Muslimani u panteon jugoslavenskih konstituirajućih naroda konačno je zaživjela *zavnobihska* sintagma “i muslimanska i hrvatska i srpska”, čime je premošten raskorak idejnih parola i stvarnosti. U tom kontekstu, priznavanje muslimanske nacionalnosti bilo je nadogradnja konstitutivnosti Bosne i Hercegovine,²⁴ pa otuda i kauzalna spona ili sudbinska vezanost velikog “M” i Ustava 1974, najčešće ispoljena kroz afirmaciju, odnosno, s druge strane, osporavanje jednog ili drugog.

Može se također reći da je čin njihovog priznavanja ukazao i na sa-

²² Husnija Kamberović, *Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*. Sarajevo: Institut za historiju, 2011, 210.

²³ *Isto*, 182. O širem jugoslavenskom političkom kontekstu, ulozi bh. političke elite te Tita u afirmaciji nacionalnog kod Bošnjaka tokom 1960-ih i 1970-ih godina vidi Husnija Kamberović, “Josip Broz Tito i političko rukovodstvo Bosne i Hercegovine od sredine šezdesetih do sredine sedamdesetih godina 20. stoljeća”, u: *Tito i Bosna i Hercegovina*, 201–223; Hannes Grandits, “Ambivalenosti u socijalističkoj nacionalnoj politici Bosne i Hercegovine u kasnim 1960-im i u 1970-im: perspektive odozgo i odozdo”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*. (ur. Husnija Kamberović), Sarajevo: Institut za istoriju 2009, 15–38; Husnija Kamberović, “Bošnjaci 1968: politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, 59–81; Iva Lučić, “Stavovi Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije o nacionalnom identitetu bosanskih Muslimana/Bošnjaka. Između afirmacije, negacije i konfesionalne artikulacije”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, 97–115.

²⁴ Ivo Goldstein, “Jugoslavija u šezdesetim godinama 20. stoljeća – dileme i rješenja (s posebnim osvrtom na Hrvatsku)”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, 43.

zrijevanje svijesti u komunističkom rukovodstvu o njihovoj nacionalnoj posebnosti te zaokret u politici međunacionalnih odnosa. Shvatanje nacije koje je trijumfovalo 1943. u Jajcu nije proizlazilo samo iz tadašnje ideološke svijesti komunista, koja se razvijala pod snažnim uticajem sovjetske koncepcije nacije,²⁵ već i iz nacionalno-kulturnog tradicionalizma u pristupu pitanju Bošnjaka, naročito u redovima srpskih i crnogorskih kadrova.²⁶ Takva shvatanja pojavljuju se tokom cijelog procesa nominacije,²⁷ ali i kasnije, tokom perioda afirmacije Muslimana, a intenzitet osporavanja Muslimana, kao sastavni dio spomenutih tradicionalnih razumijevanja, promjenjiv je i njegova dinamika je određena periodima liberalizacije i reakcije režima.²⁸ Ipak, glavni protagonisti teze o “izmišljenoj naciji”, s početka 1980-ih, jesu krugovi nacionalromantičara u krilu beogradske kritičke inteligencije.

Neoromantizam na beogradskoj nacionalno-kulturnoj sceni, s početka 1980-ih, oživio je mitološku svijest te ispunio javni prostor epskim stereotipnim prikazima Bošnjaka kao poturica, konvertita, vjerolomnika, braćeubi-

²⁵ Mehanicizam u slijeđenju sovjetskog modela organizacije države (jedna nacija – jedna federalna jedinica) rezultirao je da se kod jednog utjecajnog kruga jugoslavenskih komunista – u vrijeme rasprava o budućoj (avnojevskoj) zajednici 1943. – formira stav da BiH ne može biti samostalna federalna jedinica, već autonomna ili pridružena pokrajina drugim federalnim jedinicama. O tome vidi: Husnija Kamberović, “Povodom sedamdeset godina od Prvog zasjedanja ZAVNO-BiH-a”, *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2013, 12, 14; Mirko Pejanović, “Bosna i Hercegovina od ZAVNOBiH-a do Daytonskog sporazuma – kontinuitet izgradnje državnosti u XX stoljeću”, *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2013, 12, 30–31.

²⁶ S. M. Džaja, *Politička realnost jugoslovenstva*, 262.

²⁷ Branko Mikulić na jednom seminaru, održanom 13. novembra 1980. u Splitu, o razilaženju među komunistima u nekim vrlo osjetljivim pitanjima nacionalne politike kaže: “U prošlosti je bilo i sada – tu i tamo – ima nerazumijevanja i razlika u mišljenjima i kod pojedinih članova SK u pogledima i na veoma principijelna pitanja naše nacionalne politike. Podsjetimo samo na ona koja su se ispoljavala, na primjer, u vezi sa nacionalnim individualitetom Muslimana, popisom stanovništva (...) osnivanje tzv. studija u republikama i pokrajinama te uvođenje šeste baklje u grb SFRJ i druga koja su izazvala ozbiljne razlike u mišljenjima i u SKJ, a i društvene i političke probleme.” “Politika bratstva i jedinstva mora se neprekidno potvrđivati”, *Komunist*, 20. novembar 1980, 3.

²⁸ Za period kojim se bavimo naročito je bitno istupanje Dragoslava Markovića, člana CK SKS i predsjednika Skupštine SFRJ u to vrijeme, na sjednici CK SK Srbije održanoj 24–26. decembra 1981. gdje je, navodno, indirektno negirao postojanje “Muslimana” kao nacije. Ovo je doprinijelo tome da su mnogi komunisti u BiH počeli da gledaju na Dragoslava Markovića kao nacionalistu. O tome vidi: Raif Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije – Svjedočenja*. Sarajevo: Svjetlost, 2000, 116–118.

ca. Štaviše, u stereotipni folklor ulaze i, tada snažno promovisane, političke etikete “panislamista” i “islamskih fundamentalista”. Pravo na osporavanje i nacionalno svojatanje Bošnjaka proizlazilo je iz širenog idejnog uvjerenja o njihovom “srpskom korenu”, koje se ispoljavalo, zavisno od političkih okolnosti i trenutka, kroz ambivalentni odnos od “braće” do “neprijatelja”, a imalo je za cilj negaciju muslimanske / bošnjačke nacionalne zasebnosti ili, pak, stvaranje antagonizirajućeg stava prema njima, kroz ukazivanje na neprekinutu povijesnu nit njihovih neprijateljskih aktivnosti i nepromjenljivu kolektivnu karakterologiju.²⁹

U romanu *Nož Vuka Draškovića*, koji se u produkciji beogradske izdavačke kuće “Zapis” pojavio u jesen 1982, može se vidjeti kako su se teško shvatljive frustracije u pogledu nacionalnog pitanja Bošnjaka ispoljile kod dijela srpske kulturne inteligencije još tokom ranih 1980-ih. Pitanje etnogeneze Bošnjaka, koje Drašković vidi kao poturčenjake srpske krvi, predstavlja lajtmotiv romana. Iskrivljena svijest Osmanovića, muslimanske porodice u romanu, o toj “historijskoj činjenici”, pretočena u kompleks porijekla, daje motiv za zaplet radnje u romanu – masakr nad Jugovićima, srpskom porodicom, na Badnje večer, 1942. godine. U romanu, zla ćud i osjećanje frustracije Bošnjaka kao rezultat represije svog “istinskog” nacionalnog bića, ispoljavaju se kroz patološku mržnju prema svojoj “sabraći” i komšijama Srbima. Epilog romana, donesen u vidu katarzičnog, iskupljujućeg saznanja glavnog protagoniste Alije Osmanovića / Ilije Jugovića o svojim pravim, srpskim korijenima, sugerira paradigmu slijepog lutanja čitavog bošnjačkog kolektiva i Draškovićeve teze da su Bošnjaci zapravo Srbi. Uz svojevrsan apel cijelom jednom narodu da prizna i prihvati svoje (srpske) korijene,³⁰ roman – kroz prikaz ustaških zločina, vjerolomstva i čina izdaje, kao podsvjesno motivisanih, u osnovi bizarnih načina muslimanske kolektivne emancipacije kroz zločin – dehumanizira ovu narodnosnu skupinu i potiče antagonističke strasti prema njoj, čineći je, u isto vrijeme, i

²⁹ O stereotipima prema Bošnjacima vidi više u O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma*, 201–208.

³⁰ J. Dragović-Soso, “Spasioci nacije”, 163–174.

opravdanom metom “osvetničkog i pravednog” gnjeva.³¹ Na taj način, sublimacija apsurdnosti bratoubilačkog rata u *Nožu* – “knjizi ljubavi” – kako ju je svojevremeno eufemistički nazvao Drašković, postaje upitna, jer pored negacije i satanizacije Bošnjaka, detabuizaciju teme ratnih zločina prati prvenstveno apologija četništvu kroz prikrivanje i relativizaciju četničkih zločina nad Bošnjacima.³² Dakle, ukupni ideološko-politički angažman knjige *Nož* treba sagledati ne samo u kontekstu nastojanja jednog kruga srpske inteligencije s početka 1980-ih da kroz reviziju i detabuizaciju tema revidira “bijeće fleke” komunističke prošlosti već i da putem kritike nacionalnih odnosa udari u srce komunističke politike “bratstva i jedinstva” te podigne u srpskom nacionalnom korpusu razinu “kolektivnog egzistencijalnog straha” i gnjeva prema komunističkom “zabijanju noža u leđa”.³³

U osnovi Draškovićevog poimanja nacionalnog kod Bošnjaka leži teza o “sintetičkoj naciji” kao “izmišljotini komunista”. “Dokazujući” kroz roman njihovo srpsko porijeklo, Drašković problematizira, u to vrijeme savremen i aktuelan, proces nacionalne afirmacije Bošnjaka. U suštini, dakle, problematizira nacionalnu politiku SK BiH. S druge strane, imputirajući Bošnjacima ustaške zločine nad Srbima, Drašković sugerise da komuni-

³¹ Olivera Milosavljević navodi motiv osвете kao suštinski za razumijevanje fenomena ambivalentnog odnosa prema Bošnjacima “od braće” do “neprijatelja” koji srpski nacionalisti pronalaze u stereotipnim karakteristikama svojstvima poturčenjaka: kukavičluk, koristoljublje i nečista savjest. “Pitanje koje se nameće glasi: kako promenom vere nastaju najgori primerci druge ‘rase’? Odgovor je dvojak: to je, prvo, (ne)svesna kletva upućena onima koji menjaju veru i postaju ‘konvertiti’ i usled novonastalih ‘karakternih’ svojstava ‘izmišljenih’ nacija – ‘koristoljubivosti’, ‘kukavičluka’, ‘nečiste savesti’ (...) – svete se ‘izvornoj’ naciji, odnosno, uverenje da su oni koji su menjali veru to činili zato što su ‘najgori’, što njihovo kasnije neprijateljstvo prema ‘izvornoj’ naciji samo potvrđuje.” O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma*, 193. Također, o porukama *Noža* i posljedičnim efektima ove knjige kako u intelektualnim krugovima tako i među “običnim” ljudima (dehumanizaciji i proizvodnji mržnje prema Bošnjacima) vidi: Norman Cigar, *Genocid u Bosni*, 36.

³² Ideologizirana detabuizacija kao revizionizam bila je politički svrsishodna. Naime, knjiga *Nož* predstavlja pionirski korak u procesu rehabilitacije četničkog pokreta te, uopšte, pripada ciklusu revizionističke literature čije začetke nalazimo upravo u ovom periodu. Na revizionistički aspekt knjige *Nož* upućivalo se već u prvim kritičkim osvrtima na knjigu. Vidi: “Zle poruke knjige ‘Nož’”, *Borba*, 26. januar 1983, 6; Žarko Papić, “Ratni ciljevi *Noža*”, *Borba*, 21. februar 1983, 9; Žarko Papić, “Kritika NOP-a iz ugla apologije četništva”, *Borba*, 23. februar 1983, 8.

³³ J. Dragović-Soso, “*Spasioci nacije*”, 173–174.

stičko rukovodstvo u BiH svjesno prikriva bošnjačke zločine nad Srbima, otuda su oni i tabu tema u bh. društvu, štaviše, to rukovodstvo još ih i nagrađuje promovirajući ih u status nacije. Ove navode o favoriziranju jedne nacije u BiH, tj. Bošnjaka, treba staviti u širi kontekst sumnji, navodno, o diskriminaciji druge, ugrožene, srpske nacije, što je, između ostalog, bila omiljena fantazmagorija nekih drugih pasioniranih sudionika ovih dešavanja s početka 1980-ih.

Knjiga *Nož* postala je *bestseller* i svoj *reprint* doživjela je već 1983, da bi se tokom 1980-ih pojavila u još nekoliko izdanja, što govori o izvrsnoj prihvatljivosti kod čitalačke publike, ali i o fenomenu promjene duhova i jednog opšteg klizanja srbijanskog društva *udesno*. Knjiga se u Beogradu popularizirala i kroz javne tribine uz redovnu manifestaciju njenih efekata: izljeva srpskog nacionalizma uz antibošnjačku retoriku.³⁴ S druge strane, *Nož* je dočekan salvom kritika u BiH “kao knjiga koja propagira mržnju i mrak” te se u štampi i u partijskim krugovima govorilo o njegovim širim negativnim efektima i društveno-političkim odjecima, uz isticanje primjera nacionalističkih incidenata u Bosni i Hercegovini, direktno povezanih s publiciranjem ove knjige.³⁵ U isto vrijeme, *Nož* se dovodio u vezu s nacionalnim mobilizacijama, u nekim, “tradicionalno” srpskim, područjima u BiH.³⁶

³⁴ Aleksandar Tijanić, beogradski novinar, objašnjavajući zašto je bio izviždan na tribini posvećenoj knjizi *Nož* u beogradskoj sali Pinki, nakon što je pokušao reagovati na “preovladavajuću atmosferu skupa”, između ostalog navodi: “Međutim, posle ‘incidenta’ V. D. je imao poduži traktat o Muslimanima i njihovom ‘srpskom poreklu’. Tek na intervenciju iz publike dozvolio je i – hrvatsko poreklo”. *NIN*, 20. februar 1982, 3–4.

³⁵ Todo Kurtović na zajedničkoj sjednici predsjedništava Centralnog komiteta SK BiH i Predsjedništva SRBiH iz januara 1983. dao je nekoliko primjera negativnih efekata knjige *Nož*: “Knjiga *Nož* je promovisana u Biblioteci Srbije. Bilo je navodno oko pet stotina ljudi. Ustao je stari ratnik i rekao: ‘Srbija neće propasti jer ima tri Obilića, pored Miloša ima još Čosića i Vuka Draškovića’ (...) ili da je ‘Tito uništio najistaknutije srpske kadrove’ (...) ni na ovo se ne reaguje (...) Sve su to parole koje se prenose i šire i po Bosni i Hercegovini.” Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Fond: Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine (nesređena građa, dalje: CKSKBiH), kut. Kongresni materijal 1981, 1982, 1983, 1984, Magnetofonski snimak (autorizovane diskusije) sa zajedničke sjednice Predsjedništva Centralnog komiteta SK BiH i Predsjedništva SRBiH, Sarajevo, 22. 1. 1983.

³⁶ “Velikosrpska mobilizacija zasnovana je na ispoljavanju šovinizma prema drugim, Hrvatima preko ‘Golubnjače’ i Muslimanima preko ‘Noža’ (...) isto tako, oštrica je protiv Muslimana, protiv tog

U istom periodu, stereotipne slike o “prevrtljivim Muslimanima”, vječitim slugama okupatoru, “poturicama” te *orijentalizmi* u interpretacijama njihove kulture i tradicije, kao i osporavanja kroz matrice integralističkog jugoslavenstva, nalaze se u tekstovima srpskih književnika i naučnika: Mome Kapora,³⁷ Eriha Koša,³⁸ Vojislava Lubarde,³⁹ Antonija Isakovića,⁴⁰ Mihajla Lalića.

velikog ‘M’, da tako kažem, jer, u stvari, to bi značilo pomiriti se sa upotrebom; malo ‘m’ znači podjelu Bosne, o čemu je i Pozderac govorio (...) Ovo što se dogodilo u Nevesinju nije slučajno. (...) zato mi moramo vidjeti šta je u tim snagama koje su kao erupcija provalile i poslužile se štampom da sataru izvjesne aktivnosti koje su učinili da Srbi i Muslimani budu i praktično ravnopravni u toj sredini, i to u svim oblastima.” *Isto*. Raif Dizdarević na Skupštini grada Novog Sada u osvrtu na *Nož* i *Golubnjaču* koja se, slično kao i *Nož*, bavila temom genocida nad Srbima u NDH, dao je primjer nacionalističkih efekata *Noža*: “Knjiga *Nož* je inače imala za posljedicu da su djeca u SC Gacku počela crtati noževe po klupama, da su se pojavile parole: ‘ko će drugi ja ću prvi popit litar turske krvi’ ili parola: ‘Treba ubit pisca romana i sve Srbe.’” “Energično protiv nacionalizma”, *Oslobođenje*, 12. mart 1983, 12.

³⁷ Momo Kapor u jednom intervjuu iz 1982. u listu *Mladost*, prisjećajući se “nekih starih išezlih vremena”, sumira svoje slike iz djetinstva u okupiranom Sarajevu 1945. u kojem Sarajlije, njegovi nekadašnji sugrađani, kako kaže, sa tugom, suzama, plačom i cvijećem ispraćaju odlazak njemačkog okupatora iz Sarajeva. ABiH, CKSKBiH, kut. 42, Publikacije Odjeljenja za informiranje, 1982–1985, Polemike, reagovanja, tendencije u štampi – mart 1982. O istom vidi: “‘Laki pisac’ i kritičari”, *NIN*, 14. mart 1982, 22–23.

³⁸ Erih Koš je u *Književnoj reči* tokom 1980. objavio nekoliko satiričnih priča sa temama iz “davnine” Bosne. U jednoj takvoj pripovijeci opisuje “zgodu” jednog seoskog imama tokom molitvenog obreda: “Desilo se hodži Ahmedu Maglajliji, u malom brdskom selu Šatorovićima, u blizini Rogatice, dok je u punoj džamiji, pred okupljenim seljanima klanjao ičindiju, baš kad se saginjao da bi dlanovima dohvatio pod pred sobom, naglo popusti petlja i, onako naduven od graha koji mu je žena svarila za ručak, toliko glasno pusti vetar da mu se učinilo da se sva džamija potresla, pukle grede na tavanici, a od tog silnog proloma rascepio mu se i tur na čakširama.” Erih Koš, “Bosanske priče (III). Otkad se broje godine”, *Književna reč*, 12. april 1980, 2–3.

³⁹ U knjizi *Preobraženje* Lubarda, baveći se temom bratoubilačkog rata i nacionalnih odnosa, protura tezu o navodnoj vječitoj mržnji Srba i Muslimana u nekim dijelovima BiH. Vojislav Lubarda, *Preobraženje*. Zagreb: Naprijed, 1979. Knjiga je u nekim beogradskim krugovima kandidovana za društvenu nagradu te je u periodu kojim se bavimo doživjela dva reprintsa u Beogradu (1980. i 1982). Također, 1982. objavio je i autobiografsko djelo *Anatema* gdje govori o progonima kojima je bio izložen u Sarajevu objašnjavajući kako je postao “slučaj” iz BiH. Vojislav Lubarda, *Anatema*. Beograd: Zapis, 1982.

⁴⁰ Antonije Isaković, srpski književnik i akademik, pisac u to vrijeme kontroverzne knjige *Tren II*, u jednom intervjuu listu *Duga* dao je kritiku Ustava 1974. kao remetilačkog faktora zajedništva koncipiranog po formuli integralističkog jugoslavenstva, pritom prelazeći preko “Muslimana kao da ih i nema”. “Za politiku politička osuda”, *Borba*, 2. februar 1983, 3.

Fuad Muhić, perjanica ideološke partijske misli u BiH, u osvit suđenju “muslimanskim nacionalistima”, u Sarajevu 1983. godine, na idući način kontekstualizira problematiziranje nacionalne afirmacije Bošnjaka:

“Od polovine šezdesetih godina, kada se o nacionalnoj kvalifikaciji Muslimana u Jugoslaviji počelo ozbiljnije govoriti i raspravljati njen proces je bio praćen nizom protivrječja čija se ispreplitanja i sudaranja prepliću sve do naših dana. Oni koji se nisu slagali sa njom koristili su se najmanjim povodom ili incidentom da pokažu kako je ona iskonstruisana i kako će Muslimani biti vječni element zla u našim historijskim prostorima. Razlog tome tražio se prije svega u njihovom porijeklu. Nakon njegovog jednostranog izvođenja iz onog dijela balkanskog življa koje je u toku minulih vijekova napustilo kršćanstvo i prešlo na islam, i nakon još jednostranijeg tumačenja (prema kome je ta davnašnja promjena vjerskog i nacionalnog identiteta ostala trajna smetnja razvijanju zajedništva), bio je prirodan zaključak kako Muslimani ni ne mogu biti ništa drugo do činilac nacionalnog razdora i saradnje sa svim okupatorima čija je sila protutnjala kroz južnoslovenske države. Izlaz iz takve aporije sagledavan je u prisilnoj negaciji njihovog identiteta i uvjerenju da se mjera istorijske pravde prema ostalim narodima može iznaći samo njihovim primoravanjem na ponovna opredjeljivanja. Kada je riječ o bosanskohercegovačkim Muslimanima ovu je ideologiju u posljednje vrijeme pokušao da literarno interpretira Vuk Drašković (kome je zov na iskonsku mržnju protiv Muslimana bio glavni motiv romana ‘Nož’). Za crnogorske Muslimane pak Mihailo Lalić ustvrdio je da nikada nisu ni imali samosvojno porijeklo, da su to i dalje ‘moderne poturice’ i da im je jedina osobena odlika spremnost za kolaboraciju sa bilo kojim stranim zavojevačem protiv slobode i jedinstva naših naroda. Doda li se tome i gledište Antonija Isakovića o integralnom jugoslavenstvu i prelaženju preko Muslimana kao da ih i nema, biće potpunija slika jednog osporavanja koja nije daleko od standardnih nacionalističkih obrazaca iz nekih ranijih razdoblja.”⁴¹

⁴¹ Fuad Muhić, “Paranoične ideje o ‘muslimanskoj republici’”, *Borba*, 30. april, 1, 2. i 3. maj 1983, 13.

Političko-ideološka instrumentalizacija percepcije tamnovilajetske BiH

Građenje antagonizirajuće predodžbe o Bošnjacima, uz oživljavanje starih i stvaranje novih stereotipa o njima, bilo je sastavni dio promovirane slike o *tamnovilajetskoj BiH*. Upotreba Bošnjaka je predstavljala bitan, no ne i jedini, segment u kazivanju o ambijentu “proklete avlije”, “turskog zuluma”, “orijentalne satrapije”. Sintagma *tamnovilajetska BiH* imala je svoju širu društvenu i kulturološku dimenziju gdje se u fokus stavljao odnos vlasti i pojedinca, odnosno odnos autoritativne dogme i slobodnog intelektualnog duha pojedinca. U krugovima beogradske kritičke inteligencije, BiH je proskribirana kao republika “čvrste ruke”, dogmatska, birokratizirana sredina u kojoj se vlada staljinističkim metodama, guši demokratija, zatamljuje slobodni intelektualni rad i metodom “uravnolovke” kažnjavaju svi nacionalizmi. Smatram da se komunističkom režimu u BiH može zamjeriti rigoroznije sprovođenje politike nacionalnih odnosa, no autoritativne prirode vlasti, a zatim i nepotizma, korupcije ili drugih oblika zloupotrebe vlasti, kao i progona partijskih neistomišljenika, nije bilo samo u Bosni i Hercegovini. Takve prakse podjednako su egzistirale i u drugim republikama.⁴²

Tamnovilajetska BiH – kao alegorijska slika o BiH kao dogmatskoj sredini u kojoj je (neo)staljinistički režim u permanentnom sukobu sa slobodomislećim svijetom – bila je ideološko-politički konstrukt svrsishodan sa stanovišta političkih ciljeva beogradske kritičke inteligencije. Navedeni diskvalifikativi predstavljali su klasičnu taktiku stvaranja političkog pritiska na režim, u konkretnom slučaju na onaj u BiH, kako bi se otupila oštrica njegove reakcije ili eventualno paralisalo njegovo djelovanje spram opozicione aktivnosti. S druge strane, teze – o “zeleno-crvenoj” koaliciji koja provodi “unitarističko-muslimansku” politiku te se stoga posebno obrušila na srpske intelektualce – imale su za cilj diskreditaciju bh. rukovodstva i

⁴² Nijaz Duraković, “Križa u SKJ kao uvod u raspad Jugoslavije”, u: *Naučni skup Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a*, Sarajevo 23. i 24. novembar 2007. (ur. Muhamed Filipović), Posebna izdanja, knj. 124, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 37, Sarajevo: ANUBiH, 2007, 111–112.

nacionalne politike koju je ono sprovodilo, odnosno nametanja sebe kao političkog subjekta i etabliranja svoje idejno-političke vizije.

Govoreći o ovom fenomenu, kao najilustrativniji primjer može se uzeti knjiga Esada Ćimića *Politika kao sudbina – Prilog fenomenologiji političkog stradalništva*,⁴³ koju je objavila izdavačka kuća “Mladost” iz Beograda. To je autobiografski uradak Esada Ćimića u kojem on iznosi okolnosti, događaje i ličnosti koji su ga učinili “slučajem” iz BiH. Podlogu za knjigu Ćimić je našao u ličnom sukobu s političkim establišmentom u BiH, tokom 1970-ih, oko različitog viđenja pitanja nacionalne emancipacije Bošnjaka. U knjizi, koju je predstavio kao sociološku studiju, Ćimić daje svoju verziju događaja koji su prethodili njegovom udaljavanju iz nastavnog procesa na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, a naposljetku, navodno, i svakoj drugoj eliminaciji iz ukupnog društvenog života u Sarajevu i BiH, usljed čega je bio primoran promijeniti sredinu. Na Ćimićevom udaru našle su se njegove bivše kolege s Odsjeka za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, mahom Bošnjaci, koje Ćimić opisuje kao bahate birokrate i političke poslušnike vlasti. Glavna linija knjige ide u prilog, tada iz kruga kritičke beogradske inteligencije, potencirane teze o Bosni i Hercegovini kao okoštaloj birokratiziranoj i čvrstorukaškoj, staljinističkoj sredini, neafirmativnoj za bilo kakav oblik intelektualnog stvaralaštva. U tom smislu, kao kuriozitet, javlja se fenomen republičke / pokrajinske polarizacije kulturne i političke elite oko valorizacije naučne, odnosno umjetničke vrijednosti takvih uradaka koji se najviše ispoljio kroz podijeljene stavove u “vlastitoj” republičkoj štampi. Dok je, s jedne strane, znatan dio beogradske štampe gotovo sinhrono pjevao ode Ćimićevoj knjizi, slaveći autora knjige kao buntovnog intelektualca, dotle su se u bh. štampi čule ozbiljne kritičke primjedbe na način pisanja, nedostatak bilo kakve naučne argumentacije i instrumentalizaciju knjige u političke svrhe “beogradskog podzemlja”.

Tako u *Politici* od 18. decembra 1982. piše da je Ćimićeva knjiga “paradoksalna, izuzetna, dragocena”, da donosi “demistifikaciju onoga što se u

⁴³ Esad Ćimić, *Politika kao sudbina. Prilog fenomenologiji političkog stradalništva*. Beograd: NIRO “Mladost”, 1982.

žargonu marksista naziva birokratskom tajnom”, “razotkriva mehanizam nerazumnih, suvišnih zabrana”. Autor teksta predstavlja Ćimića kao političkog stradalnika “koji je svojevremeno zbog izmišljene ‘krivice’ (nad kojom se danas možemo samo gorko osmehivati) bio isključen iz Partije, a zatim i otpušten s posla”.⁴⁴

Književna reč od 10. januara 1983. daje čak dva opširna osvrt na Ćimićevu knjigu, nastojeći da ličnu političku sudbinu pojedinca projicira na ravan ozbiljne sociološke analize. U tekstu “Razorna kritika jedne političke paranoje” autor Željko Simić nalazi da je Ćimić “razotkrio razorni mehanizam vlasti” i osvjetlio “onu tamnu, patološku stranu birokratskog totalitarizma i netolerancije” te zaključuje da se Ćimić “uzdigao iznad lične sudbine” i svoje iskustvo “uzdigao na rang socijalne paradigme”. U istom broju *Književne reči*, u prikazu Rajka Đurića pod naslovom “Potresno svedočenje”, Ćimićeva knjiga je ocijenjena kao “potresno svedočanstvo (...) priča o čovekovom bezrazložnom stradanju i sredini koja nije prošla školu i nauku poštovanja čoveka, njegovog punog dostojanstva, i pune unutarnje slobode (I. Andrić)”. Po autoru, Ćimićeva knjiga je “anatomija društva, slika naših prilika, ljudi i njihovih karaktera, analiza društvene svijesti”.⁴⁵

Slično kao i *Književna reč*, *Književne novine* od 13. januara 1983. dale su dva prikaza Ćimićeve knjige. U članku “Contra fatum, pro regno hominis” N. Daković problematizira samu fenomenologiju “političkog stradalništva”. Na istoj strani, u članku “Ne daj se, Sokole moj”, Božo Koprivica ocjenjuje da “Ćimićeva knjiga (...) predstavlja izvanredno principijelnu, argumentovanu kritiku našeg dogmatizma, oblika birokratizovane svijesti i prakse”. Po njemu, Ćimić je vispreno i majstorski razotkrio političke moćnike, egzekutore i “ruku koja ga je prekrižila na svim spiskovima”. Ovim mišljenjima pridružuju se i *Novosti 8* od 1. januara 1983. Parafrazirajući razgovor na tribini na kojoj se govorilo o Ćimićevoj knjizi, novinar N. Stanković ističe da je Ćimićeva knjiga “ispovijest o stradanju intelektualca koji odbija da

⁴⁴ ABiH, CKSKBiH, kut. Idejno i teorijski rad 1983, Reagovanja na knjigu “Politika kao sudbina” autora Esada Ćimića.

⁴⁵ Isto.

razmišlja dogmatski”. U raspravi oko Ćimićeve knjige, *NIN* od 30. januara 1983. donosi članak Stevana Nikšića u kojem autor apostrofira momente koji Ćimića otkrivaju kao nevinog stradalnika, čovjeka koji se bezrazložno ponižava i vrijeđa i “kome se poriče svaka moralna i intelektualna legitimacija”.⁴⁶

U polemike oko Ćimićeve knjige uključila se naposljetku i *Politika ekspres* od 19. decembra 1982, zatim *Duga* od 1–15. januara 1983. tekstom “Traganje za romanom” i 15. januara - 1. februara tekstom “Čekalice”, *Politika* od 21. januara 1983. naslovom “Nemamo razloga da podnosimo malograđansku drskost” te *Novosti 8* od 8. januara 1983. s tekstom “Ništa za Evropu”.⁴⁷

U reakcijama, kako novinara, tako i partijskih kadrova iz BiH, koje su uslijedile na pozitivne osvrtne koje je *Politika kao sudbina* dobila u beogradskoj štampi, istican je kampanjski nastup medija i manipulativna popularizacija politikantskog pseudonaučnog štiva, s očitom namjerom konstruisanja percepcije “tamnovilajetske BiH”, kao platforme integralističkog, unitarističkog nacionalizma “beogradskog podzemlja”.⁴⁸

Prvi kritički osvrt na ovu knjigu, s bosanskohercegovačke strane, koji je dao ton ostalim kritičkim reakcijama, uslijedio je od strane Arifa Tanovića, u tekstu “Karakter kao sudbina”, objavljenom u *Svijetu* od 17. januara 1983. Tanović polazi od toga da je pojava knjige “samo potez u plimi nacionalizma kao obliku u kome se ispoljava kontrarevolucionarna akcija udruženih snaga restauracije”. Tanović je stajao na stanovištu da Ćimić “svojim ukupnim djelovanjem i političkim savezima koje prekonočno i uvijek nanovo stvara” ima za cilj primarno sljedeće: u domenu nacionalnog pitanja osporiti nacionalni entitet Muslimana, prikazati BiH kao vještačku tvorevinu i u tom sklopu grad Sarajevo kao nehomogeni, minorni, provincijalni kulturni centar, u kome se kulturni radnici neminovno moraju oslanjati na druge

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ ABiH, CKSKBiH, kut. 42, Publikacije Odjeljenja za informiranje, 1982–1985, Polemike, reagovanja, tendencije u štampi – januar 1983.

⁴⁸ ABiH, CKSKBiH, kut. Idejno i teorijski rad 1983, Reagovanja na knjigu “Politika kao sudbina” autora Esada Ćimića

centre, tzv. matičnih nacija. Tanović zaključuje da je idejna suština knjige napad na politiku SR BiH.⁴⁹

Oslobođenje od 21. januara 1983. donosi izvode iz izlaganja Arifa Tanovića i Ismeta Krese na sjednici Sekcije SSRN BiH za nauku i kulturu u kojima se osporava naučna legitimnost Ćimićeve knjige i osuđuje “zloupotreba nauke u opozicione svrhe”. U članku *Svijeta* pod naslovom “Doktor montaže” od 24. januara 1983. K. Pjevac ukazuje na to da je “politikantskoj raboti oko Ćimićeve knjige” primarni cilj bio da se ta knjiga predstavi kao tobožnji prodor iz “obruča dogmatizma i dogmatske svijesti, kao barjak slobode i antibirokratizma”.⁵⁰ R. Kolar u *Oslobođenju* od 25. januara 1983. apostrofira da se ovom knjigom htjelo pokazati kako u jednoj sredini nije moguće slobodno misliti i stvarati. Hamza Bakšić u *Oslobođenju* od 31. januara 1983. za cijelu kampanju u beogradskoj štampi kaže da se radi o “kriminalnom podmetanju” koje se, od strane prepoznatljivih krugova, pompezno reklamira kao “epohalno sociološko i naučno dostignuće”. “Na stranu” Sarajeva stali su i neki zagrebački mediji. Tako N. Pavić u *Vjesniku* od 6. decembra 1982. Ćimićev napis stavlja u red “disidentskih ali ofanzivno plasiranih nastupa”. Po autoru, riječ je o “starim pokušajima da se nekorektnim izvlačenjem starih priča ospori Partiji moralni i politički legitimitet”. Dnevnik TV Zagreb od 27. januara 1983. prenosi dijelove iz *Oslobođenja* od 31. januara 1983, dok novinar I. Selečić dovodi u pitanje osnovni metodološki koncept knjige.⁵¹

No, dok su se Ćimićeva “sudbina” i njegovo djelo u beogradskoj štampi uzimali kao neosporan argument za blasfemiju jedne sredine, odnosno nonšalantno dokazivanje njene despotske i dogmatske prirode, argumenti bosanskohercegovačke sredine kojim se ukazivalo na političku dimenziju spora diskvalifikovani su u beogradskoj štampi kao apsurdni, preuveličani, zlonamjerni. Tako npr. *NIN* u članku “Unutrašnji kulturni boj” od 30. januara

⁴⁹ ABiH, CKSKBiH, kut. 42, Publikacije Odjeljenja za informiranje, 1982–1985, Sarajevo, Polemike, reagovanja, tendencije u štampi – januar 1983.

⁵⁰ *Isto.*

⁵¹ *Isto.*

1983, slaveći Ćimića i “svedočenje za koje se nada da će makar donekle raskrinkati makar neke oblike birokratske manipulacije u jugoslovenskoj kulturi”, svodi reakcije iz BiH na perfidne pokušaje diskvalifikacije mučenika i paranoične državotvorne strahove bh. funkcionera:

“Nije dabome trebalo dugo čekati da ova knjiga izazove burne reakcije, naročito reakcije onih koji se u njoj pojavljuju. Usledila su najpre nastojanja da se autor lično koliko god je moguće ponizi, izvreda, da mu se porekne svaka moralna i intelektualna legitimacija. (...) No, upadljivije od toga čine se već prve reakcije u kojima se autoru pripisuje nastojanje da napadne politiku Saveza komunista čitave jedne republike, nacionalni entitet čitavog jednog naroda, republiku u celini i njen glavni grad i, povrh svega AVNOJ-evsko uređenje jugoslovenske federacije! Drugim rečima, čoveku koji se usudio da opiše sopstvena iskustva i najintimnije sopstvene drame, doživljene u sudaru s birokratskom manipulacijom, nešto što se slučajno dogodilo u jednom jugoslovenskom gradu, ali što se isto tako moglo dogoditi i u svakom drugom, pripisano je, bez oklevanja, da je udario – ni manje ni više nego na – AVNOJ!”⁵²

Dekontekstualizacija reakcija iz BiH na knjige kao što su *Nož* ili *Politika kao sudbina* iz širih kretanja na ideološkoj sceni reducirala je ocjene tih knjiga u BiH na pojedinačno-banalne, histerične ispade njenih rukovodilaca, čime su se samo dodatno hranile već etablirane fame o tamnom vilajetu. Po šablonu, suština spora – koji je za cilj imao difamaciju Bosne i Hercegovine – zamagljivala se raspravama o naučnoj i stvaralačkoj slobodi kakvim je i *Politika kao sudbina* bila povod. Pri tome se priljepiti BiH etiketu “dogmatske” i “čvrstorukaške” tvorevine činilo kao uzvišeni demokratski i slobodarski čin.

Jedna duža polemika na stranicama *NIN-a* između Kasima Prohića, tada profesora na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, i Nikole Miloševića, književnog kritičara i profesora s Filološkog fakulteta u Beogradu, koji

⁵² “Unutrašnji kulturni boj”, *NIN*, 30. januar 1983, 16.

je, uz Nenada Kecmanovića i Predraga Matvejevića, bio recenzent Ćimićeve knjige, ukazuje na isforsirane predodžbe “beogradske čaršije” o dogmatskoj BiH i instrumentalizaciju Bošnjaka u svrhu konstruisanja *tamnovilajetske BiH*.⁵³ Smatrajući Miloševićevu recenziju “rijetko panegirički intoniranim tekstom” jednoj pseudonaučnoj analizi, Prohić se pitao kako to da se Ćimićeva slika Sarajeva, kao intelektualne, s naglašenim prefiksom “muslimanske” baruštine, duhovne bedastoće i epicentra moralnog raspada tako olako uzima za istinu. Prohić je eksplicitan o kakvoj je kampanji, zapravo, riječ:

“N. Milošević, valjda, zna za Ćimićevu intrigu da su ga iz Sarajeva ‘protjerali’ muslimanski nacionalisti a svi oni koji su iole pomnije pratili šta se na temu ‘muslimanstva’ napisalo i reklo u posljednje dvije-tri godine mogli su zaključiti da se radi o organizovanoj akciji, vješto i ponekad perfidno vođenoj, da samo uz njih – bosanskohercegovački ‘tamni vilajet’ ne ostavi ni jednog časa na miru, da se muslimansko u njemu (ne kao vjersko nego kao nacionalno) proglasi i civilizacijski, i kulturno i etički usudnim retardirajućim faktorom. To ‘prosvjetljavanje’ mrkle noći jedne ‘sredine’ i jednog ‘mentaliteta’ imalo je, najčešće, karakter senzacionalističkih, bizarnih ‘otkrića’ ali je ponekad dobijalo ili pokušavalo dobiti teorijsku razinu.”⁵⁴

Spočitavajući Miloševiću nedostatak etičke odgovornosti za javnu riječ kojoj je lažno pretpostavio transcendentalne granice prosvjetiteljstva i humanizma, imputira mu da je kompromitovao svoj naučni integritet stavivši ga u službu “te i takve” politike.⁵⁵

⁵³ Milošević insistira na glavnoj poruci Ćimićeve knjige, na kojoj su se bazirale i povike o dogmatskoj i čvrstorukaškoj BiH, da “administrativnim intervencijama – počevši od sudskih presuda pa sve do famoznog paragrafa o moralno-političkoj podobnosti, ne mogu se i ne smeju se rešavati naučni i teorijski sporovi u onom društvu čiji su glavni programski dokumenti inspirisani idejom jedne samoupravne, demokratske varijante socijalizma”. Nikola Milošević, “Carstvo nebesko i carstvo zemaljsko”, *NIN*, 13. februar 1983, 4. i 6.

⁵⁴ Kasim Prohić, “Istina kao fikcija”, *NIN*, 6. februar 1983, 4, 8. i 13.

⁵⁵ “Ne bježim da odgovorim: knjige ne treba zabranjivati, a još manje spaljivati, samo treba krajnje odgovorno (i stručno, i moralno, i politički) prosuđivati koji rukopis treba da postane javno do-

Ćimićev “slučaj” nije bio usamljeni primjer korištenja “disidenata” iz BiH kako bi se, kroz napise u beogradskoj štampi, ukazalo na staljinističku prirodu komunističkog režima u BiH, odnosno na BiH kao *tamni vilajet*. Zapravo, uvidom u tretman drugih “slučajeva” iz BiH, s početka 1980-ih, u beogradskoj štampi, može se vidjeti da je instrumentalizacija bosanskohercegovačkim “disidentima”, u političke svrhe, bila poseban i oprobani metod rada kritičke inteligencije u Beogradu.

Fabriciranje “slučajeva” iz BiH i uloga beogradske kritičke inteligencije

Odvajanje organske inteligencije od Partije i njeno “prevođenje” u opozicioni tabor bio je jedan od glavnih strateških ciljeva opozicione inteligencije. U tu svrhu se, već početkom 1980-ih, iz krugova kritičke inteligencije lansirala teza da se u Jugoslaviji i dalje produbljuje kriza povjerenja između režima i intelektualaca. “Bitka za inteligenciju” koja se povelala početkom 1980-ih bila je sastavni dio šireg procesa konverzije organske inteligencije od marksizma ka liberalnom etnokratizmu, iniciranog od strane srpske inteligencije krajem 1960-ih i dovršene krajem 1990-ih.⁵⁶

Jedan od pravaca djelovanja kritičke inteligencije u Beogradu bilo je stimulisanje opozicione aktivnosti i u BiH kroz animiranje i podršku

bro. Da budem još određeniji: da se Milošević ponašao kao javna odgovorna ličnost, ni ‘Anatema’ Vojislava Lubarde, ni ‘Nož’ Vuka Draškovića, ni ‘Politika kao sudbina’ Esada Ćimića ne bi imale njegov ‘samo stručni blagoslov’. Kasim Prohić, “Riječ je o odgovornosti a ne o carstvima: nebeskim i zemaljskim”, *NIN*, 20. februar 1983, 4. i 6.

⁵⁶ Todor Kuljić proces konverzije stavlja u vremenski okvir od sredine 1960-ih do početka 1990-ih, pri čemu posljednja faza nastupa od sredine 1980-ih. Po njemu, na djelu nije bila direktna, već stupnjevita konverzija od marksizma k etnokratskom liberalizmu, gdje je najprije trebalo da marksisti odbace neke ključne ideološke sadržaje (komunističko jugoslavenstvo), potom da u samopojmanje ugrade normalizovani “demokratski nacionalizam”, pa da se tek onda preko nacionalizma transformišu u zagovornike nacionalne anitotalitarne pravne države. T. Kuljić, *Prevladanje prošlosti*, 435–438. Suprotno od Kuljića, Siniša Malešević i Jasna Dragović-Soso smatraju da se radilo o brznoj i iznenađujućoj konverziji koja je uzela maha u drugoj polovini 1980-ih. S. Malešević, “Od organskih zakonodavaca do organicističkih tumača: intelektualci u Jugoslaviji i postjugoslovenskim državama”, 32–50; J. Dragović-Soso, “Spasioci nacije”, 17–34.

“slobodoljubivim intelektualcima” i “hrabrim kritičarima sistema”. Poziv na pobunu intelektualaca protiv dogmatizma bio je praćen hladnoratovskim rječnikom kojim su dominirali retorika ljudskih prava, građanskih i političkih sloboda i demokratskih vrijednosti.

Jedan takav pokušaj da se animiraju opoziciono nastrojani istomišljenici u BiH jasno se vidi iz poziva nekolicini intelektualaca iz te republike da se pridruže inicijativi za pokretanje lista *Javnost* u jesen 1980.⁵⁷ Napori beogradske kritičke inteligencije u tom smislu nisu bili bez uspjeha i početkom 1980-ih oživljena opoziciona aktivnost u BiH najjasniji je manifestacioni oblik dobila kroz formu novih “slučajeva”, tj. sukoba između Partije i pojedinih intelektualaca u BiH, koji su poslužili za produblivanje postojećih predodžbi u beogradskoj štampi o BiH kao zemlji intelektualnog mraka, sredini nepogodnoj za bilo kakav slobodan oblik misaonog života, u kojoj se staljinističkim metodama guši svaka iole kritička riječ. Fenomen “slučajeva” inače, koji se generira kroz odnos režima prema disidentskoj ili opozicionoj aktivnosti, nije tipičan samo za BiH već je opći za prostor cijele Jugoslavije. No, činjenica je da se najviše ovakvih “slučajeva” političkih progona vezuje upravo za BiH, što je više rezultat nekritičke valorizacije konstrukta *tamnovilajetske BiH* nego stvarno utvrđenih činjenica.

⁵⁷ Na dvije sjednice Predsjedništva CK SKBiH, održane 9. i 20. februara 1981, raspravljalo se o pozivu koji je upućen od strane kritičke inteligencije nekim intelektualcima u BiH da se uključe u ovu aktivnost. Između ostalog iznesen je stav o reanimiranom djelovanju nacionalističkih snaga iz prethodne decenije s ciljem širenja svoje platforme kroz pozive istomišljenicima da se aktiviraju u ovoj borbi u svim sredinama, u ovom slučaju i BiH: “U nastojanju da se ostvari saradnja i sprega u takvom djelovanju jedna linija pokušaja ide i prema nekim profesorima, književnicima, književnim istoričarima i drugim kulturnim radnicima i u Bosni i Hercegovini. Sa sličnim mišljenjem, tezama i shvatanjima istupaju i pojedini književnici i drugi intelektualci i u Bosni i Hercegovini (Rajko Nogo, književnik zaposlen u IRO ‘Veselin Masleša’ Sarajevo, Nikola Koljević, profesor na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, Josip Osti, književnik zaposlen u IRO ‘Veselin Masleša’ u Sarajevu, (...); Radovan Karadžić, književnik i ljekar u Sarajevu, Todor Dutina, književnik, zaposlen u IGKRO ‘Svjetlost’ u Sarajevu i neki drugi.)” ABiH, CKSKBiH, kut. Kongresni materijal 1981, 1982, 1983, 1984, Informacija o raspravama sa sjednice Predsjedništva CK SKBiH, održanim 9. i 20. februara 1981. godine u povodu razmatranja političke situacije u Republici.

Pledoaje fame o sukobu *tamnog vilajeta* sa slobodoljubivim intelektualnim svijetom pronalazio se u svim ranijim “slučajevima” iz BiH,⁵⁸ a mit se hranio najviše upravo slučajevima u “nastajanju”, tokom ranih 1980-ih. Štaviše, proturanjem teze da su upravo srpski intelektualci posebno na udaru muslimanske političko-kulturne kamarile, zbog njene navodne težnje ka stvaranju “muslimanske BiH”, čitavom mitu je data posebna, etnički motivirana nota. “Slučajevi” Vojislava Šešelja i Nenada Kecmanovića s početka 1980-ih zorno ilustruju navedeno.

“Slučajevi” u nastajanju – Nenad Kecmanović i Vojislav Šešelj

Tokom ljeta i jeseni 1981. Nenad Kecmanović i Vojislav Šešelj, dvojica mladih profesora Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, u nizu članaka objavljenih u *NIN-u*, *Književnoj reči* i *Danasu*, kritikovali su republički etatizam, birokratizam, “muslimanski nacionalizam” i njegovu navodnu podršku u vladajućim strukturama bošnjačkih kadrovika u SK BiH. O istupima Kecmanovića i Šešelja u beogradskoj štampi raspravljalo se tokom decembra 1981. na partijskim zborovima Fakulteta i SK BiH, gdje je njihovo djelovanje dovedeno u vezu s naporima opozicije da prošire geografski dijapazon svog antikomunističkog djelovanja usmjerenog između ostalog i na potkopavanje ustavne pozicije BiH kao ravnopravne republike u federaciji.⁵⁹

⁵⁸ Naime, Sarajevo je krajem 1960-ih i tokom 1970-ih napustio jedan broj intelektualaca, među kojima su najpoznatiji bili Ljubomir Tadić, Meša Selimović, Vojislav Lubarda i Esad Čimić, od kojih se većina preselila u Beograd. Dok se za jedan broj njih zna da su se njihovi razlozi za odlazak nalazili u sukobu sa SK BiH (oko nacionalnog pitanja, političko-ideološki sukob ili razlozi posve lične prirode), za većinu nikada nisu bili utvrđeni tačni razlozi, što je ostavilo ogroman prostor za politizaciju i manipulaciju na spomenutoj liniji teze o “dogmatskoj sredini u sukobu s mislećim svijetom”.

⁵⁹ Tokom partijskog sastanka na FPN u Sarajevu data je sljedeća ocjena napada na BiH iz kruga kritičke inteligencije i njihovih ciljeva: “Val napada na BiH i samoupravni sistem trebao je da bude jedna vrsta zapaljivog fitilja koji će upaliti lanac eksplozija u frontalnoj kritici socijalističkog samoupravljanja, ustavne pozicije republika, i posebno, Bosne i Hercegovine. Na žalost takvih planera samo se Šešelj javio da legalizira te tendencije i njegovo djelovanje treba isključivo sagledavati u tom kontekstu.” ABiH, CKSKBiH, kut. Kongresni materijal 1981, 1982, 1983, 1984, Informacija o idejnopoličkoj aktivnosti Saveza komunista na Fakultetu političkih nauka “Veljko Vlahović” u Sarajevu, Sarajevo, juli 1982.

Bolje sagledavanje postupka partijske nomenklature u BiH prema ovim “slučajevima” u nastajanju te paralelno uočavanje njihove instrumentalizacije u političke ciljeve beogradske kritičke inteligencije, može pomoći da se dekonstruira mit “staljinističke prirode dogmatsko-birokratskih struktura u BiH”. Naime, Nenadu Kecmanoviću, nakon što se “podvrgao drugarskoj kritici i samokritici i uočio određene prigovore svojem pisanju opravdanim”,⁶⁰ brzo je oproštena ekskurzija u opozicione vode, što govori o spremnosti samog režima za postizanje kompromisa u rješavanju novonastale situacije.⁶¹

S druge strane, postupak prema Šešelju, koji je, sudeći prema epilogu njegova slučaja, bio dosta rigidniji, svjedoči da je ta fleksibilnost i tolerancija političkih struktura u BiH prema opozicionom djelovanju i “kritici iznutra” imala svoje granice. Pri tom je važno primijetiti da su te granice bile određene ne samo nepomirljivošću samih oponenta već i prirodom njihovog “antisocijalističkog” djelovanja. Šešelji je svoju opozicionu djelatnost počeo kritikom “otuđenih birokratskih struktura moći” u Sarajevu.⁶² Procedura za Šešeljevo isključenje iz SK pokrenuta je još tokom aprila 1981. – “zbog remećenja međuljudskih odnosa” na FPN u Sarajevu – no, konačno je okončana tokom postupka pred OK SKBiH, u decembru 1981, odnosno januaru 1982, kada je postalo jasno da Šešelji ne samo da nema namjeru da se zaustavi već naprotiv, nastoji da po svaku cijenu produbi postojeći sukob sa SK BiH. Naime, nizom napisa u beogradskoj štampi, tokom druge polovine 1981, prikazujući se kao žrtva “neobjektivnih i neprincipijelnih

⁶⁰ Šešelji je nuđena mogućnost da nastavi naučni rad na Institutu za društvena istraživanja FPN-a u Sarajevu – što je ovaj uporno odbijao, dok je Hamdija Pozderac na Akcionoj konferenciji isticao da mu je drago da je “Nenad spoznao štetnost ovakvih pisanja”. *Isto*.

⁶¹ Dalje, u prilog fleksibilnosti režima, nasuprot njegovoj izvikanoj i apriori potenciranoj rigidnosti, stoji i činjenica da je Kecmanović tokom 1982. i 1983. u vrijeme naižešćih medijskih napada na BiH, nastavio da piše u *NIN-u*, na čiju su cjelokupnu orijentaciju mnogi u partijskim strukturama BiH imali velike zamjerke, pa su ga čak i stigmatizirali kao “velikosrpski list”.

⁶² Šešelji, kao predavač na FPN, aktivirao je postupak za oduzimanje magistarskog naslova Brani Miljušu zbog plagijatorstva, a čijoj knjizi je Hamdija Pozderac bio recenzent. Potonju činjenicu Šešelji je iskoristio kako bi ustvrdio da je baš slučaj plagijata i što je udario na Hamdiju bio jedini razlog za njegov “progon”. U svakom slučaju, već tokom jeseni 1981. Šešeljev sukob s Pozdercem je prevazišao gabarite ličnog i principijelnog te dobio jasne obrise jednog šireg sukoba na političkoj i ideološkoj platformi.

odnosa u SK BiH”, Šešelji je nastavio svoju borbu protiv “birokratiziranih otuđenih centara moći” te je dijapazon svoje kritike proširio na sferu nacionalnih odnosa, optužujući bosanskohercegovačko rukovodstvo, tačnije neke od rukovodećih bošnjačkih političkih kadrova, za podstrekavanje “panislamizma” i “islamskog fundamentalizma” u BiH. Prateći ovu idejno-političku transformaciju Šešelja – u periodu dok je trajala procedura za njegovo isključenje – od “klasičnog” opozicionara, kritičara sistema, do “nacionalnog radnika”, da se uočiti da se zaoštavao i sam postupak partije u Bosni i Hercegovini prema njegovoj opozicionoj aktivnosti. Šešelji je, baš kao i Kecmanoviću, bio ostavljen prostor da se povuče, ali kako su njegove ekskurzije u beogradskoj štampi bivale češće i oštrije, tako su se i represivne mjere prema njemu progresivno zaoštavale. U prilog tome govori i činjenica da Šešelji isključenjem iz SK i uklanjanjem iz nastavnog procesa na FPN u Sarajevu nisu bila uskraćena njegova egzistencijalna prava, pa čak i činjenica da je premješten na radno mjesto u naučnoj instituciji te da nije ostao bez posla govori da je i dalje ostao uključen u javni život.⁶³ Ovakav postupak komunističkih vlasti u BiH bio je “standardan” *titoistički* represivni postupak koji je partija primjenjivala protiv nepoćudnih intelektualaca. Štaviše, mogao bi se okarakterisati i blagim u poređenju s nekim primjerima iz prošlosti i iz “drugih sredina”, gdje su neki nepoćudni intelektualci ili završavali na suđenjima ili ostajali bez posla.⁶⁴

⁶³ Šešelji je nakon isključenja iz SK, iz razloga «političko-ideološke nepodobnosti za izvođenje nastave» udaljen i iz nastavnog procesa na FPN u Sarajevu te dobio posao u Institutu za društvena istraživanja FPN u Sarajevu. ABiH, CKSKBiH, kut. Kongresni materijal 1981, 1982, 1983, 1984, Informacija o idejnopoličkoj aktivnosti Saveza komunista na Fakultetu političkih nauka “Veljko Vlahović” u Sarajevu, Sarajevo, juli 1982.

⁶⁴ Naprimjer, tokom represije koja je uslijedila nakon gušenja “hrvatskog proljeća” i smjene “liberala”, mnogi intelektualci u Beogradu našli su se na udaru režima: došlo je do otpuštanja, suspenzija na poslu, udaljevanja iz nastavnog procesa na fakultetima, isključenja iz Partije, pa i hapšenja i suđenja. Tako, naprimjer, osam profesora “praksisovaca” Beogradskog univerziteta bilo je suspendovano (Mihailo Marković, Ljubomir Tadić, Svetozar Stojanović, Zagorka Golubović, Miladin Životić, Dragoljub Mićunović, Nebojša Popov i Trivo Inđić); od tzv. “liberala” Kosta Čavoški kažnjen je s pet mjeseci zatvora (uslovno) zbog kritike ustavnih promjena, a kasnije je otpušten s mjesta predavača na Pravnom fakultetu u Beogradu, Stevan Vračar i Danilo Basta su izbačeni iz partije i sedam godina nisu mogli da predaju; Branislava Jojić je dobila “partijski ukor” i odselila

S druge strane, iz samog ponašanja Šešelja, koji je nastavio s kritikom u beogradskoj štampi, da se vidjeti njegova nezainteresiranost za rješavanje spora, štaviše, prkosno nastojanje da produbi postojeći sukob. Motive inadžijskom ponašanju treba tražiti u kompatibilnosti ne samo lične ambicije mladog “opozicionara” i politikantskih ciljeva beogradske kritičke inteligencije već i njihovih ideoloških poriva. Ustavši “hrabro”, u beogradskoj štampi, protiv “dogmatsko-birokratskih” i “panislamističkih” struktura u BiH, Šešelju, kao “žrtvi staljinističkog režima u BiH” širom su se otvorila vrata “beogradske čaršije”. Treba biti jasno da njegova uspješna disidentska karijera u Beogradu, koja se gradila na imidžu “novog srpskog Principa”, ne bi bila moguća da nije, još u svojoj ranoj opozicionoj fazi, imao tako široku podršku u Beogradu, naročito među nacionalističkim krugom beogradske kritičke inteligencije.⁶⁵

Slučaj Kecmanovića, i naročito Šešelja, ilustrativan je u pogledu metoda i ciljeva rada opozicionarskih krugova u Beogradu, tj. nastojanja ovih krugova da najprije animiraju istomišljenike u BiH, a potom da, stimulisanjem njihove disidentske aktivnosti putem svesrdnog zauzimanja za njihove “slučajeve” u javnosti, kroz peticije i pisma podrške te napise u štampi, njihovu borbu protiv otuđenih političkih centara dogmatske i birokratske moći prikažu pravednom i uzvišenom.⁶⁶ S druge strane, primjer rapidne

se u Mostar da tamo predaje (no, tamo u BiH nije se tretirala kao “slučaj iz Beograda”, op. a.). J. Dragović-Soso, “*Spasioci nacije*”, 82–85.

⁶⁵ Šešelj će u vrijeme dok je postajao «slučaj» iz BiH uspostaviti stalne i čvrste veze s utjecajnim krugovima opozicione inteligencije u Beogradu. Tako u ovo vrijeme datiraju njegove veze s “ocem nacije” Ćosićem, kumsko prijateljstvo s Vukom Draškovićem i patronstvo Ljubomira Tadića, zahvaljujući kojem je vanrednim postupkom primljen u Udruženje filozofa Srbije. Pored toga, redovit je učesnik raznih tribina organizovanih od strane opozicionarskih krugova, pa i SK Srbije, te mu se širom otvaraju vrata beogradske štampe, poglavito listova *Književne reči*, *Književnih novina* te *NIN-a*, putem kojih nastavlja borbu protiv “islamskih fundamentalista” u “povampirenoj orijentalnoj satrapiji”. Lijep retrospektivni osvrt na ulogu beogradske čaršije i posebno beogradske kritičke inteligencije u “inžinjeringu i odrastanju demona” dao je Slobodan Inić, nekadašnji član SKS, bliski prijatelj i saradnik Ivana Stambolića. S. Inić, *Portreti*, 160–162.

⁶⁶ Još u vrijeme postupka za udaljenje Šešelja iz nastave, beogradski opozicionarski krugovi nastojali su pritiskom u javnosti, putem medija ili cirkularnih pisama i peticija, uticati na ishod odluke Naučno-nastavnog vijeća FPN-a u Sarajevu. Tako su u martu 1982. na adresu CKSKBiH i Fakulteta političkih nauka u Sarajevu upućene peticije s potpisima 41 beogradskog intelektualca koji su stali u odbranu Šešelja protestujući zbog “upotrebe nasilja tamo gde se u prosvetnom i

idejne konverzije Šešelja, od primjernog marksiste – kakav je bio još u jesen 1980. – do beskompromisnog opozicionara i “demokratskog nacionaliste” krajem 1981, može poslužiti kao paradigma “izdaje inteligencije”.

Također, smatram da ništa nije tako jasno ogolilo pseudodemokratsku prirodu beogradske kritičke inteligencije kao ova brza konverzija “mladog i slobodoljubivog intelektualca”, odnosno instrumentalizacija i eksploatacija “njegovog slučaja” kroz pristrasan i senzacionalistički tretman u beogradskoj štampi.

Slučaj je stvoren tako što je Šešelj svojim tekstovima u beogradskoj štampi, tokom jeseni 1981, izazvao seriju napisa, reagovanja i polemika, koji su, većim ili manjim intenzitetom, tokom 1981–1983. punile stranice beogradske, tj. jugoslavenske štampe. U beogradskoj štampi, koja je pružila bezrezervnu podršku Šešelju, kao “novom slučaju iz BiH” i “mladom intelektualcu – žrtvi dogmatske i panislamističke manije” – stvarao se utisak da su odnosi u SK BiH birokratizirani, da se grupa moćnika unutar njega nametnula i manipuliše njime, štiteći svoje pozicije i interese do te mjere da se istina guši, onemogućava javna i kritička riječ i svaka demokratska rasprava. Istovremeno su se u vezu s panislamističkim nastojanjem, staljinizmom i atmosferom mračnjaštva “tamnog vilajeta” dovodili funkcioneri i intelektualci iz BiH bošnjačke nacionalnosti, kao i cjelokupni partijski establišment te republike.

Šešelj je panislamističku aferu u SK BiH obznanio *urbi et orbi* u tekstu pod nazivom “Univerzalne teorije i njihovi sljedbenici”, objavljenom u *Književnoj reči* od 25. oktobra 1981, u kojem je otvoreno optužio Atifa

civiliziranom svetu upotrebljavaju samo naučni i idejni argumenti”, a njegova se krivica “sastoji u tome što je javno kritikovao gledišta i stavove nekoliko ličnosti koje, sudeći po daljem toku stvari, izgleda da uživaju izuzetnu zaštitu nekih funkcionera Saveza komunista BiH”. U potpisu, između ostalog, stoje sljedeća imena: Dobrica Ćosić, Meša Selimović, Zagorka Golubović, Nebojša Popov, Ljubomir Tadić, Kosta Čavoški, Srđa Popović, Božidar Jakšić, Vojislav Lubarda, Mihajlo Marković, Antonije Isaković, Predrag Palavestra, Lazar Trifunović, Mílovan Danojlić, Vasilije Krestić, Tanasije Mladanović, Mile Žegarac, Miroslav Pantić, Dimitrije Bogdanović, Dejan Medaković, Vojislav J. Đurić i dr. Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine (dalje: AFBiH), Fond: Mikulić Branko (dalje: MB), kut. 28, sign. 50/VI/1982, 51–56.

Purivatru i Hasana Sušića, profesore FPN-a u Sarajevu, za zalaganje za panislamizam pod krinkom marksizma. Pitajući se u tekstu otkud to da baš njih dvojica odu na međunarodni simpozij o idejama Muamera Gadafija iz *Zelene knjige* – održan na autonomnom univerzitetu u Madridu od 1. do 4. decembra 1980, Šešelj je naveo da je “očigledno riječ o ljudima koji su samo osjetili emocionalnu potrebu da se priključe ‘naučnicima’ čiji je glavni cilj da uz pomoć petrodolara jedan površan politički koncept, zasnovan na islamskoj verskoj isključivosti, uzdignu na nivo univerzalne teorije”. Šešelj je navodne dokaze postojanja panislamizma kod ove dvojice profesora našao u tekstu Atifa Purivatre “Libijska zelena knjiga”, objavljenom u reviji *Odjek* (br. 1/1981) i jednom “neobjavljenom tekstu dr. Sušića”. Štaviše, u djelovanju ove dvojice Šešelj je vidio kontinuitet “nekih ne tako davno” izraženih idejnih strujanja panislamizma:

“Purivatra predstavlja samo nastavak i nadopunu saopštenja s kojim se proslavio dr Muhamed Filipović na međunarodnom seminaru ‘Socijalizam u svetu’ u Cavtatu 1979., saopštenje je pod naslovom ‘Karakter savremenog socijalizma i pitanje subjektivnog faktora’ objavljeno u časopisu ‘Socijalizam u svetu’ broj 20/1980., pokušavajući, na njemu svojstven način da afirmiše (...) ulogu islama u revolucionarnim previranjima i izgradnji socijalističkog društva. Očigledno je da su i istupi dr Muhameda Filipovića i istupi dr Atifa Purivatre i dr Hasana Sušića izrazi jedne tendencije koja realno postoji u našoj društvenoj misli, ma koliko njen društveni uticaj bio ograničen i marginalan, koja prikriveno i pod plaštom marksizma nastoji pribaviti oreol legalnosti i revolucionarnosti određenoj, već u osnovi reakcionarnoj ideologiji, zasnovanoj na panislamizmu, a u posljednje vrijeme i veoma agresivnoj u pojedinim zemljama. Nosioci te tendencije u našim uslovima povremeno otkrivaju svoje lice, ukazuju široj društvenoj javnosti svoje prisustvo i stavljaju joj do znanja da mora i na njih računati, a u periodima između dva istupa s takvih pozicija gotovo da se takmiče u verbalnom i deklarativnom opredjeljivanju za socijalističko samoupravljanje, zaklinjanje u vjer-

nost programskoj platformi i politici Saveza komunista Jugoslavije, u baratanju apologetskim tiradama i politikantskim frazama. Hasan Sušić je ovog puta bio dovoljno oprezan da našoj javnosti ne prezentira vlastito saopštenje, ali je za očekivati da će poslije jednog perioda mirovanja opet u nekoj sličnoj situaciji izbiti na vidjelo njegova prava ideološka orijentacija.”⁶⁷

Neposredno nakon prvih reakcija iz BiH na njegov napis, Šešelj u novom tekstu “Osvetnički pohod sljedbenika ‘Univerzalne teorije’”, objavljenom u *Književnoj reči* od 25. novembra 1981, optužuje bošnjačke kadrove u SK BiH za podstrekavanje panislamizma: “Ispostavilo se da mojim napisom nisu bili pogođeni samo dr Atif Purivatra, dr Hasan Sušić i dr Muhamed Filipović, nego i izvjesni nosioci odgovornih političkih funkcija u gradu Sarajevu i SR BiH pod čijim su patronatom ovi prvi djelovali”. Dalje u tekstu, svoj, kao i slučaj Nenada Kecmanovića, predstavlja kao ordinirani slučaj presije dogmatsko-birokratskih struktura radi diskreditovanja i onemogućavanja njihove publicističke djelatnosti u beogradskoj štampi. Presije, čiji su nosioci i inspiratori neki funkcioneri SK BiH, predvođeni Hamdijom Pozdercem, Arifom Tanovićem, Atifom Purivatrom, Omerom Ibrahimagićem, Hasanom Sušićem, Nijazom Durakovićem, Šefkom Mededovićem, Stojanom Tomićem i Ivicom Miličevićem. Sve spomenute naziva “pripadnicima jednog tipičnog birokratizovanog centra otuđene političke moći koji već godinama objektivno egzistira i dominira Fakultetom (...) u paničnom strahu za održavanje vlastitih lokalističkih i etastičkih ambicija, te ideje o federalizaciji SK na jugoslovenskom nivou, uz istovremeno zadržavanje organizacionih principa demokratskog centralizma zaključno s nivoom republike, i to njihove krajnje birokratizovane verzije”.⁶⁸

Uz etikete o panislamizmu, birokratsko-dogmatskim strukturama i otuđenim centrima moći u SR BiH, Šešelj ovdje imputira bosanskohercegovačkom rukovodstvu i tendencije ka federalizaciji Partije te ovjekovječenje

⁶⁷ AFBiH, MB, kut. 28, sign. 50/I/1982, 7–14.

⁶⁸ *Isto*, 20–34.

etatističkih procesa. Da bi se shvatile ove optužbe, njihova težina, pa i kuda su vodile, treba znati da je antibirokratska i antietatistička retorika, inače konstantno prisutna u jugoslavenskom političkom vokabularu, naročito dominantna s početka 1980-ih, i to naročito unutar srbijanskog rukovodstva.⁶⁹

U tekstu “Praktične reperkusije jedne kritike”, objavljenom u *Dugi* od 21. novembra 1981, Šešelj – nadovezujući se na tekst Dragana Biskupovića “Tuđe perje”, objavljen također u *Dugi*, u kojem je knjiga Brane Miljuša *Nesvrstanost socijalističke Jugoslavije*, Oslobođenje, Sarajevo, 1977, prokazana kao plagijat – navodi kako je, zatraživši od Nastavno-naučnog vijeća Fakulteta političkih nauka u Sarajevu 14. oktobra 1981. da se na Fakultetu otvori postupak za oduzimanje magisterija Brani Miljušu, na sebe navukao gnjev birokratiziranih i dogmatskih kružoka, imenujući Hamdiju Pozderca, Omera Ibrahimagića i Arifa Tanovića kao glavne eksponente “primitivne sredine”, kakvom naziva Sarajevo, koji su cijeli skandal pokušali zataškati jer je toj knjizi Pozderac bio recenzent:

“Može na prvi pogled izgledati i nerazumljiva i zaprepašujuća činjenica da su tako značajne političke strukture na sebe preuzele rizik stajući u odbranu čovjeka koji je počinio krivično djelo prikazujući dijelove tuđeg intelektualnog produkta svojim. Međutim kad se uzme u ruke Miljuševa knjiga i vidi da je jedan od recenzenata prof. Hamdija Pozderac, inače član Predsjedništva CKSK Jugoslavije, mnoge stvari postaju jasnije.”⁷⁰

U tri spomenuta Šešeljeva teksta, objavljena u periodu od mjesec dana u beogradskoj štampi, mogu se naći optužbe za podsticanje *panislamizma* u krugu CK SKBiH, teze o otuđenim centrima *birokratsko-etatističke* moći, *dogmatskim* i nedemokratskim strukturama, tendencijama u SK BiH

⁶⁹ U vezi s navodima o etatizmu i birokratizmu (tehnobirokratizmu) u BiH, značajniji su bili istupi Nenada Kecmanovića no, s obzirom na to da oni tematski pripadaju građenju percepcije BiH kao etatističko-birokratske sredine, njih smo izostavili iz ovog pregleda.

⁷⁰ AFBiH, MB, kut. 28, sign. 50/I/1982, 15–19.

ka *federalizaciji* Partije, čija se istinitost u beogradskoj štampi dokazivala upornim i stalnim ponavljanjem Šešeljevih tvrdnji uz difamaciju svakog ko se iole kritički osvrnuo na njegovo pisanje.

Tako novinar Dragan Biskupović, u *Mladosti* od 14. decembra 1981, u tekstu “Dva ‘greha’ jednog Šešelja”, demaskira “urotnike i političke diskvalifikatore” koji staljinističkim metodama, zarad grupnosvojinskih i ličnih, a pod igidom državnih interesa, guše intelektualnu slobodu:

“Zamereno mu je što saraduje i svoje stavove iznosi (kao da se radi o tuđim listovima) u beogradskoj štampi, oklevetan je za razbijački napad na Bosnu i Hercegovinu (zar je toliko jak) njene političke institucije i pojedince. (...) Šešelj je demantovao Ibrahimagića i istakao je da se o Miljuševoj knjizi javno ne govori jedino što je on politički profesionalac i što je jedan od recenzenata plagirane knjige profesor Hamdija Pozderac. (...) prozvani autori izabrali su najgori način političke diskvalifikacije. Na raspravi na Marksističkom centru u Sarajevu Šešelju je pripisano da je ‘izvršio grub nacionalistički napad na kulturne prilike u BiH’ (...) i osam angažovanih intelektualaca Muslimana. Predsedavao je Hamdija Pozderac, uvodno izlaganje je imao Arif Tanović, a glavni diskutant je bio Fuad Muhić (...) sve imena koja je Šešelj ‘zakačio’ u svojim tekstovima.”⁷¹

“Demontažu” ordinirane političke represije nad Šešeljem Biskupović završava slovom o profanisanju uzvišenih ciljeva humanizma i socijalističke demokratije kroz kampanju protiv slobodoljubivog mladog intelektualca tako što mu je prilijepljena etiketa nacionaliste:

“Prilepiti Šešelju etiketu nacionaliste što se u štampi kritički osvrnuo na delovanje osam intelektualaca koji su i muslimani krajnje je besmisleno. To je neprihvatljivo sputavanje demokratskog dijaloga, naročito u višenacionalnoj sredini. Jer, ako budemo gradili takve odnose u kojima će se kritika vršiti samo unutar jedne nacije, kako

⁷¹ AFBiH, MB, kut. 28, sign. 50/VI/1982, 13–15.

ćemo onda ostvariti osnovnu tekovinu našeg društva – bratstvo i jedinstvo? Izricanjem ovakve ocene Šešelju, ne znamo da li su učesnici rasprave toga svesni, direktno je potcenjena muslimanska nacija. Kao da nju čine samo osam pomenutih intelektualaca.”⁷²

U tekstu “O Ganimedu i ostalom (II)”, objavljenom u *Svijetu* od 21. decembra 1981, Fuad Muhić, motive bezrezervne podrške beogradske sredine “prepodobnom Vojislavu Šešelju” i njegovoj “gebelovskoj manipulaciji poluistinama” nalazi u odiumu beogradske “opozicione inteligencije” prema nacionalnoj identifikaciji Muslimana. Za Muhića – “bezobrazni, nekulturni, nadobudni i bolesno ambiciozni” – Šešelj je samo sredstvo u rukama “beogradskog podzemlja”:

“No upravo takav čovjek, lišen svih ljudskih obzira, brutalno bezobziran (...) treba političkom podzemlju, i ono ga je zdušno prihvatilo. I u ovom trenutku, u mutnoj sprezi svojih sarajevskih i beogradskih filijala, ono ga podržava i ohrabruje, ono mu suflira, ono mu aplaudira i sugeriše dalje korake u razmahu njegove fantazmagorične mašte.(...) ali kad paranoidni stav pojedinca biva objektiviran kao sumanuta optužba protiv čitave jedne sredine za podršku (da citiram Šešelja) ‘muhamedanskoj’ zavjeri pod okriljem jedne visoke partijske instance, i kad se te nebulozne optužbe dočepa podzemlje kao šlagvorta i preludija za izazivanje nacionalističkih potresa i buđenja davno zapretanih strasti, te kad se nađe bestijalno podmukla redakcija (u ovom slučaju uredništvo ‘Književne reči’) koja će svu ovu paklenu igru zaviti u oblandu ‘slobodnog istraživanja mišljenja’ a zakulisno se kriviti u grimasama manifestofelskog đavoljeg smijeha (...) u ime koga ona u posljednjim brojevima svoje revije postaje glasnogovornik najcrnjeg podzemlja što zdušno podržava intelektualne tipove *a la V*. Šešelj i podriva nacionalno zajedništvo u jednoj sredini kao što je sarajevska i bosanskohercegovačka? Jesu li njeni članovi

uopšte svesni šta znači pristajanje uz optužbu upućenu Gradskom komitetu SK Sarajeva za homeinijevsku podršku nekoj fantazmagoričkoj i bolesno izmišljenoj panislamskoj zavjeri u SR BiH? (...) Neće li se (...) zapitati da li je prevashodni zadatak njenog glasila da iz broja u broj sije nacionalnu mržnju u susjednoj republici, ili je to glasilo osnovano radi plemenitijih svrha?”⁷³

Pritom se Muhić poziva i na “dostojanstvo s kakvim se sarajevska i bosanskohercegovačka javnost obračunala sa manifestacijama bošnjačkog nacionalizma u povodu objavljivanja ‘Parergona’ Derviša Sušića”. Reklo bi se da je evociranje primjera obračuna bošnjačkih komunista s nacionalizmom u svojim redovima dato radi dokazivanja partijske pravovjernosti, što ukazuje na to da je ta njihova nacionalna pravovjernost bila dovedena u pitanje. Primjeri ovakve isforsirane demonstracije ortodoksije i dogmatizma u pitanju politike nacionalnih odnosa mogu se vidjeti, u mnogo jasnijem obliku, tokom 1983, kada se ovo rukovodstvo, tokom obračuna s “nacionalizmom svih boja”, naročito okomi na “muslimanske nacionaliste”.

Prozvana *Književna reč* u broju od 25. decembra 1981. na četiri pune stranice velikog formata donijela je poseban tematski blok posvećen “slučaju Šešelj”. U tekstovima novinara Đorđija Uskokovića “Koncert za udaljke”, Vuka Draškovića “O Partiji društvancu i još ponečemu”, Simona Simonovića “O kozi i rogovima” te kroz redakcijski odgovor *Književne reči* Fuadu Muhiću “Muhiću poslednji put”, uz ponovljene Šešeljeve navode o panislamistima i plagijatorima u Sarajevu, o Bosni i Hercegovini se pisalo tamnovilajetskom retorikom, dok je sam Muhić diskvalifikovan kao “lažov, poltron, staljinista”.⁷⁴ U odbranu Šešelja stali su i listovi *Omladinske novine*, *Književne novine*, *Duga* te *Reporter* u kojem se, u tekstu “Ukinuti Književnu reč”, imputiralo Fuadu Muhiću da se stavio u odbranu muslimanskih nacionalista – Purivatre, Sušića, Filipovića i Durakovića – koji su nekažnjeno

⁷³ AFBiH, MB, kut. 28, sign. 50/II/1982, 12–17.

⁷⁴ AFBiH, MB, kut. 28, sign. 50/VI/1982, 1–31.

⁷² Isto.

pisali u *Preporodu*.⁷⁵ Skraćenu verziju redakcijskog komentara *Književne reči* prenijele su *Politika* i *Ilustrovana politika*.⁷⁶ Štaviše, *Politika* od 8. maja 1982. donosi članak “Kandže Dobrote” Radivoja Cvetičanina koji, govoreći o protoku panislamističkih ideja na jugoslavenskoj idejnoj sceni i odnosu nekih intelektualnih krugova spram ideja “islamskog socijalizma” i “univerzalne teorije”, navodi da je “bilo i ocena o koketovanju našeg muslimanskog nacionalizma s tom ‘teorijom’”, pri čemu je u kontekst rečenog stavljao Muhameda Filipovića – “filozofa, koji je na poznatoj cavtatskoj tribini marksističke misli Evrope i sveta o nekim aspektima ‘islamskog socijalizma’ govorio ne samo sa razumevanjem nego – isticano je, u Sarajevu, u nekim potonjim kritičkim ocenama njegova istupanja – i sa simpatijama”.⁷⁷

Istovremeno naglašavajući staljinističku hajku na Šešelja izazvanu njegovom stoičkom borbom protiv panislamističkih struktura, sporu se nastojala dati i etnička dimenzija koja je hranila već postojeću famu o izgonu srpskih intelektualaca, i Srba uopšte, iz BiH.⁷⁸ Primjer konstruiranja paralele i poveznice između *novih* i *starih* “slučajeva” iz BiH i indukovanja zaključaka o srpskoj intelektualnoj nepoćudnosti u toj republici, predstavlja intervju Zorana Sekulića s Vojislavom Lubardom, objavljen u časopisu *Ideje* (br. 2 /1982), pod nazivom “Svilen gajtan”. U tom intervjuu Lubarda, kao veteran u borbi protiv panislamističkih tendencija u BiH, objašnjava koherenciju njegovog i Šešeljevog slučaja “konvencijom”

⁷⁵ *Isto*, 4–48.

⁷⁶ *Isto*, 5.

⁷⁷ *Isto*, 49–51.

⁷⁸ U jednoj analizi Predsjedništva CKSKBiH o “kleronacionalističkoj djelatnosti” u BiH iz septembra 1982. navodi se da se aktivnosti Srpske pravoslavne crkve za “spas srpstva i pravoslavlja” na Kosovu reflektuju i u “našoj republici, što se najočitije potvrđuje u pokušaju prikupljanja podataka o iseljavanju Srba iz SRBiH”. U istoj analizi se dalje navodi: “Po nekim istupima visokih predstavnika Srpske pravoslavne crkve u SRBiH ispada da je ova vjerska zajednica neravnopravna, posebno u odnosu na Katoličku crkvu i Islamsku zajednicu za što se raznim insinucijama otvoreno osuđuje društvo i poziva u pomoć srpska nacija, tradicija i uspjesi Srpske pravoslavne crkve iz ranijih perioda.” ABiH, CKSKBiH, kut. Kongresni materijal 1981, 1982, 1983, 1984, Informacija o nekim aspektima klerikalističkih i kleronacionalističkih ponašanja i pojava na području SRBiH, Sarajevo, septembar 1982.

– prešutnim sporazumom – bošnjačkih političkih elita s muslimanskim fundamentalizmom:

“Radi se o praksi koja ima dublje korijene. Riječ je o nasrtaju ideologije velikomuslimanstva koja ima dva smjera: prvi ide za tim da se (...) dokaže pravo takozvanih ‘starinaca’ da kao isključivi nosioci ‘autohtonosti’ upravljaju društvenim životom, kulturom i stvaralaštvom, da budu mjera i kapa svega što se stvara u BiH. To je ‘Duh’ Muhameda Filipovića o kojem sam, takođe, već govorio, duh koji javno ili prikriveno prihvataju i neki drugi ‘marksisti’. Drugi, zaka-muflirani, ali dovoljno prepoznatljiv smjer ove nacionalističke družbe ide za tim da polako i tiho proturi panislamske ideje i ajatolizam, da zapravo stvori neku našu smještu marksizma i islamske ideologije. Šešelj je u više tekstova razobličio neke od nosilaca takvih stremljenja. Pominjem samo dr Atifa Purivatru. Uz njega, ima puno imena i, treba li se čuditi, sve su to, kao i Filipović, istaknuta imena javnog i političkog života, ličnosti koje zauzimaju značajne društvene položaje, mjesta sa kojih mogu nesmetano djelovati.”⁷⁹

Intervju Lubarda završava s tobože zabrinutim pogledom na budućnost međunacionalnih odnosa u BiH i s pozicije zagovornika socijalističkih demokratskih vrijednosti propituje ispravnost kursa nacionalne politike koja se vodi u središnjoj jugoslavenskoj republici te odnos Partije prema “ajatolaštvu” u njoj: “Islamski fundamentalisti su opet, po ko zna koji put, pobijedili, ali da li je to pobjeda i SKJ u ime koga se to radi, pobjeda zajedništva, socijalističke etike, građanskih prava, ravnopravnosti naroda?” Novinar Sekulić u zaključku potcrtava gore spomenutu paralelu kroz paradigmaticnu sudbu pravdoljubivih: “Šešelj je postao žrtveni jarac na isti način kao što je, svojevremeno, žrtvovan (i anatemisan) Lubarda.”⁸⁰

⁷⁹ AFBiH, MB, kut. 28, sign. 50/VI/1982, 63–65.

⁸⁰ *Isto*.

Članak Fuada Muhića “Glavni junak tužne priče”, objavljen u *Svijetu* od 31. maja 1982, kao odgovor na intervju Lubarde, više je obračun s “beogradskom čaršijom”, tj. onima čije stavove Lubarda i iznosi. Lubarda je tu referentna tačka, kao i Šešelj, u onoj mjeri koliko su za Muhića indikativni njihovi nastupi i upotreba njih, kao “slučajeva iz BiH”, u službi “beogradskog političkog podzemlja”. Pod terminom “beogradska čaršija” Muhić prvenstveno podrazumijeva beogradsku kritičku inteligenciju čiji politički profil daje kroz tada uobičajene sintagme kojim je režim prokazivao opoziciju – “savez naše ‘nove ljevice’ i njoj srodne ali zakulisno djelujuće beogradske desnice”. No, sintagma “beogradska čaršija” u svom konotativnom značenju podrazumijeva više toga,⁸¹ između ostalog i tradiciju političke malograđanštine s korijenima u “svetoandrejskom liberalizmu” Srbije XIX stoljeća.⁸² Iza konzervativizma političke misli beogradske čaršije i njene tradicionalističke ušančenosti u arhaične meganacionalne ideje, skrivene iza pseudomondijalizma i demagoških parola humanizma i prosvjetiteljstva, po Muhiću, stajao je, kao cilj:

⁸¹ Tomislav Ognjanović u kritičkim esejističkim prikazima destruktivne uloge beogradske opozicione inteligencije obrazlaže sintagmu “beogradske čaršije”. Po njemu ona podrazumijeva paralelni i skriveni centar moći izgrađen od uticajnih intelektualnih ličnosti i krugova koji se nalazio u postojanim i tajnovitim spregama s nosiocima političke moći i u republici i na federalnom nivou institucionalizovan “do te mere da pri njegovom kraju nastupa kao paradržavni politički subjekt koji preuzima inicijativu i pokriva političku elitu u situacijama probnog, ‘preuranjenog’ istrčavanja i usmeravanja procesa”. U jednopartijskom zatvorenom sistemu ovaj “čaršijski subjekt se javnosti predstavljao sa uzvišenim ciljevima, humanizmom, političkim slobodama, zalagao se za protok ideja i prožimanje kultura i vera” i tako ostavljao utisak opozicionog jezgra, no u biti “moć i metod kojima se koristio i koristi nisu bili ni demokratski, ni bezbolni”. Za nas je interesantna Ognjanovićeva tvrdnja da se iz dešavanja i strujanja u “beogradskoj čaršiji”, s obzirom na tradiciju zavjereničkih sprega političke elite i intelektualaca znanu iz srpske historije, uvijek dala izvući slika “političkog raspoloženja u Srbiji i pravac budućih političkih namera”. Tomislav Ognjanović, *Čaršija. Utrina ili Srbija. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji*, 2008, 54–57.

⁸² O tzv. “svetoandrejskim liberalima”, tj. srpskoj nacionalnoj inteligenciji iz vremena romantičarskog nacionalizma 19. stoljeća (i njihovom doprinosu srpskoj političkoj mitologiji kroz liberalizam pod okriljem nacionalizma), kao historijskoj prethodnici srpskim neoromantičarima s kraja XX stoljeća u smislu anahronosti, vidi kod Ljubiša Despotović, “Politički mitovi, nacionalizam, antinacionalizam i demokratija na prostoru bivše Jugoslavije”, u: Darko Gavrilović i dr.: *Mitovi nacionalizma i demokratija*. Novi Sad – Sremska kamenica: Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje – Fakultet za evropske pravno-političke studije, 2009, 56–60.

“(…)destrukcija Bosne i Hercegovine kakva danas jeste, razdiranje njenog nacionalnog zajedništva, unošenje opakih smutnji u historijsku misiju SK BiH u njenom povijesnom prostoru i najzad, otvoren poziv intelektualcima srpske nacionalnosti da se, dok je još vremena, uklone iz tog turciziranog ambijenta i potraže spas u matičnoj nacionalnoj jezgri.”⁸³

Lubardin intervju, smatrao je Muhić, ogolio je ružno lice nacionalizma beogradske kritičke inteligencije koje se najjasnije manifestovalo u stavu prema “Muslimanima”:

“Na ovom mjestu Lubarda, zapravo, otkriva lice čaršije u koju je utekao. Ona respektuje Muslimane – intelektualce samo do one tačke u kojoj se oni pojavljuju kao kritičari Muslimanskog nacionalizma. Ali, usudi li se neko od njih progovoriti, makar i uzgredno, o nacionalnom identitetu Muslimana i vlastitom nacionalnom opredjeljenju, on za nju istog trenutka postaje ajatolah, kako je to autoru ovih redova na stranicama ‘Književnih reči’ prije godinu dana spočitao Božidar Jakšić (...) Prezriv stav prema nacionalnom identitetu Muslimana, zavijen plaštom integralističkog ‘jugoslovenstva’, koga se oni nikad nisu ustručavali i koji je na eksplicitan način prošle godine došao do izraza i na stranicama ‘Književne reči’ plastičan je dokaz himbenosti jedne platforme koju su zaogrnuili visokim parolama humanizma, a zapravo nije otišla dalje od obične čaršijske pokvarenosti i njenih politikantskih kalkulacija (...) Šta li bi tek bilo kada bi Lubarda i bulumenta njegovih istomišljenika došli do institucionalne mogućnosti da tu ‘demokratiju’ i ‘humanizam’ doista i provode?”⁸⁴

⁸³ AFBiH, MB, kut. 28, sign. 50/VI/1982, 66.

⁸⁴ *Isto*, 66–76.

Uloga “disidenata” iz Bosne i Hercegovine, Lubarde i Šešelja, za Muhića je paradigmatičan primjer metoda djelovanja beogradske kritičke inteligencije koja takve “slučajeve” stvara i održava živim kako bi ih eksploitala, odnosno instrumentalizirala u političke svrhe:

“Lubarda je uletio u njene ralje, dobro svjestan da će one oko njega još zlokobnije škljocnuti ako se usudi da o njoj progovori pa i jednu kritičku riječ. Pošto mu to, naravno, ni ne pada na pamet, on se u odnosu na nju morao odreći bilo kakve slobode i odmah pristupiti ispunjavanju svih njenih naloga. Prvi se odnosio na prikaz današnje BiH kao povampirenog ‘turskog’ i ‘panislamističkog’ vilajeta u kome intelektualac srpske narodnosti nema više šta da traži već mora da što prije, kao i Lubarda, prebjegne u ‘matično nacionalno jezgro’ ili pak da pogne glavu i zašuti za sva vremena. Lubarda je taj nalog ispunio a da okom nije trepnuo. I u ovom intervjuu, kao i u ‘Anatemi’ Muslimani su za njega bili i ostali ‘Turci’, sa svim onim mračnim asocijacijama što ih u naše savremene prilike želi prizvati ovaj pejorizirani i arhaizirani termin. SK BiH je također ‘turski’. (...) Lansiranjem Lubarde, kao ‘bosanskog velikomučenika’ čaršija u kojoj je našao pribježište također je željela da stvori psihozu u kojoj će svaka kritika njegovog načina mišljenja biti automatski proglašena kao ‘muslimansko-nacionalistička.’”⁸⁵

Po Muhiću, bosanski “disidenti” “beogradsku čaršiju ne zanimaju kao intelektualci ili kao intelektualni ‘vunderkindi’, nego samo u onoj mjeri u kojoj mogu biti njena filijala u bosanskohercegovačkoj sredini.”⁸⁶ A kao nagrada im je, čim srede stvari u Sarajevu, obećan prelazak u Beograd gdje žele “u njihovim uzavrelim ambicijama da budu lideri po svaku cijenu”.

Dakle, u reakcijama iz Bosne i Hercegovine na fenomen negativnog tretmana te republike u beogradskoj informativno-izdavačkoj djelatnosti

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ Isto.

upravo se potencirala neprincipijelna i manipulatorska kritika nacionalnih odnosa u njoj i na taj način se ovaj segment djelovanja beogradske kritičke inteligencije izdvajao od njihovog ukupnog opozicionog političkog aktivizma. Sa stanovišta CK SKBiH – pojava “knjiga svađalica” – kao što su bile *Nož* i *Politika kao sudbina*, novih “slučajeva iz BiH”, kao i rasprava i polemika o panislamizmu, dogmatizmu u rukovodećim strukturama BiH i uopće nametanje vizije *tamnovilajetske BiH* u beogradsko-izdavačkoj djelatnosti, bili su eklatantni primjeri ponovno oživljenih tendencija ekstremnog srpskog nacionalizma čiji su nosioci nastojali osporiti ravnopravni položaj Bosne i Hercegovine u Federaciji.⁸⁷

Napadi na promociju Bošnjaka u kulturnoj sferi

Kampanja, povedena u beogradskoj štampi, radi “razotkrivanja” sprege bošnjačke inteligencije i političke elite u promovisanju “ajatolaštva u BiH”, nastavila se nesmanjenom žestinom i u drugoj polovini 1982. Ovaj put su na meti napada bila djela bošnjačke kulturne inteligencije, nastala u procesu

⁸⁷ Hamdija Pozderac, na 9. sjednici CK SKBiH, od 25. februara 1983, o tome kaže sljedeće: “Ponovo su oživjele i rasprave o etnogenezi nekih jugoslovenskih naroda, o formiranju posebnih nacionalnih institucija za pripadnike pojedinih naroda u sklopu višenacionalnih sredina i republika. Evidentno je da su prisutne i neke druge teze o pitanjima položaja naroda i narodnosti socijalističkih republika i pokrajina u Jugoslaviji koji su istovetni onima iz vremena tzv. liberalizma i maspoka.” “Sjednica Centralnog komiteta SK BiH. Neprijatelje na vidjelo”, *Borba*, Beograd, 26–27. februar 1983, 4. Iste konstatacije izvlače se iz govora Hamdije Pozderca na V sjednici CK SKJ: “Govoreći zatim o širim aspektima te pojave, posebno o dušebrižništvu za pojedine naše narode i njihove kulture, Pozderac je naglasio da se i danas, često po kriterijima posebnih interesa i istorijskih prava pojedini naši narodi tretiraju za nedržavotvorne, neistorijske skupine koje, kao takve, treba da nestanu, da se iseše ili asimiliraju u druge priznate nacije. Negiranje ili svojatanje tradicije i kulturne sadašnjice pojedinih naroda i narodnosti, naglasio je Pozderac, ide na ruku upravo na ruku onima koji se protive socijalističkom samoupravnom kursu. Onima koji insistiraju na provincijalnosti – i kulturnoj i političkoj – nekih republika i pokrajina i onima koji bi danas te dijelove zemlje željeli vidjeti pod nečijim pokroviteljstvom. A kuda i čemu vodi takvo pokroviteljstvo i slična starateljstva – dobro je poznato iz naše bliže i dalje prošlosti. Jer potpuno je jasno da dezintegracija i svojatanje kulture, kao kulturnog naslijeđa nekih naših naroda i narodnosti, vodi postepenoj društveno-političkoj dezintegraciji samostalnosti i nesmetanog i slobodnog njegovog razvoja u socijalističkoj zajednici ravnopravnih naroda i narodnosti.” “Peta sednica Centralnog komiteta SKJ. I vreme i snaga – za ofanzivu”, *Borba*, Beograd, 1. mart 1983, 3.

nacionalno-kulturnog preporoda Bošnjaka, pod pokroviteljstvom SK BiH. Predmetom osporavanja od strane Vojislava Šešelja i Pere Šimunovića, na liniji kritike sprege “crveno-zelene koalicije”, postala je knjiga Muhsina Rizvića *Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata*, Svjetlost, Sarajevo, 1981.

U tekstu “U cara Trojana kozje uši”, objavljenom u *Danasu* (br. 26 od 17. augusta 1982), Vojislav Šešelj, u okviru jedne od niza polemika koje je vodio s Fuadom Muhićem, proširuje krug prozvanih za muslimanski nacionalizam, navodeći da bi se “slika još mogla upotpuniti primjerima veličanja pojedinih minornih muslimanskih pisaca koji su nedostatak vlastitog talenta obimno ‘nadoknađivali’ potpirivanjem šovinističkih strasti, što moderni interpretatori (i istomišljenici) nazivaju ‘patriotskim osjećanjima.’” Šešeljeve zamjerke impliciraju da Rizvić svjesno zataškava neke činjenice i da prećutkuje podatke o kolaboraciji i aktivnoj saradnji pojedinih muslimanskih književnika sa okupatorom i NDH-ovskim strukturama u toku Drugog svjetskog rata:

“Čak se slavi i književno djelo najvećih ratnih zločinaca kao što su npr. Fehim Spaho, Ademaga Mešić, Mehmed Handžić, Hakija Hadžić, Mustafa Grabčanović, Hamid Dizdar, a to čini (kamo sreće da je izuzetak) ugledni profesor sarajevskog Filozofskog fakulteta dr Muhsin Rizvić. I sam Rizvić je u toku rata intenzivno surađivao u ustaškim listovima i časopisima, pripadao ‘mlado muslimanima’ da bi mu knjiga u izdanju ‘Svjetlosti’ u kojoj upravo falsifikuje istorijske činjenice, prošle godine bila nagrađena.”⁸⁸

Na Šešeljevu kritiku Rizvićeve knjige nadovezao se Pero Šimunović, profesor na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, najprije tekstem “Stare zablude i novi zanosi” (*Književnost*, br. 9/82), a potom i prilogom “Da li su u pitanju samo zanosi ili kako se postaje slučaj” (*Književnost* 3–4/83).

⁸⁸ ABiH, CKSKBiH, kut. Idejni i teorijski rad 1983, Reagovanje na knjigu dr. Muhsina Rizvića “Književnost Bosne i Hercegovine između dva rata” (“Svjetlost”, Sarajevo 1981), Sarajevo, 28. oktobar 1982.

Šimunović, zapravo, slijedi obrazac koji je svojim tekstovima o panislamizmu u Bosni i Hercegovini postavio Vojislav Šešelj.⁸⁹ Za Šimunovića, Rizvić gaji nekritički odnos prema književnom naslijeđu muslimanskih pisaca, baštineći ideje *bošnjaštva* i panislamizma, integrirane u koncepciju *Beharra*. Te reakcionarne, nacionalističke ideologije za Drugog svjetskog rata po Šimunoviću su predstavljale platformu za političku viziju autonomne Bosne i Hercegovine u panislamskoj državi. Viziju koja će, nakon Homeinijeve revolucije, ponovo oživjeti u BiH, u vidu rasprave o “islamskom socijalizmu”. Stoga su Rizvić, kao i Enes Duraković, po Šimunoviću, patili od “sindroma” poznatog kao muslimanski nacionalizam. U svom drugom tekstu “Da li su u pitanju samo zanosi ili kako se postaje slučaj” Šimunović pojašnjava svoju kritiku i genezu ideje muslimanskog panislamizma u BiH, od Bašagića do Filipovića i Rizvića te njegovog “možda još agresivnijeg sljedbenika Enesa Durakovića”, za koje smatra da su nedodirljivi na Filozofskom fakultetu jer iza njih stoji “država”, odnosno CK SKBiH koji namjerno kamuflira izvorišta muslimanskog nacionalizma, samo se verbalno izjašnjavajući za tezu o manje ili više opasnim nacionalizmima, a stvarno prenebregavajući pošast muslimanskog nacionalizma.⁹⁰ Šimunović je navedenom kritikom zapravo htio uputiti na neprincipijelnost politike SK BiH u nacionalnim odnosima i tobožnju pristrasnost u tretiranju pojedinih nacionalizama, tačnije zataškavanje muslimanskog i naglašavanje srpskog nacionalizma. Potonje se naročito potenciralo u beogradskoj štampi.

Već po samom izlasku Šešeljevog teksta uslijedile su žestoke reakcije iz BiH, no polemika se zapravo intenzivira tek poslije objavljivanja prvog navedenog teksta Pere Šimunovića. Iz BiH se ukazivalo na neprincipijelnost očitovanu u kritici samo jednog nacionalizma u nacionalno izmiješanoj

⁸⁹ Š. Filandra uzima Šimunićev tekst kao «obrazac svih budućih osuda navodnog ‘muslimanskog nacionalizma’ i ‘islamskog fundamentalizma’». No, ipak stvarne zasluge, kako ovdje i pokazujemo, pripadaju Vojislavu Šešelju. Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998, 289 i 298.

⁹⁰ ABiH, CKSKBiH, kut. Idejni i teorijski rad 1983, Reagovanje na knjigu dr. Muhsina Rizvića “Književnost Bosne i Hercegovine između dva rata” (“Svjetlost”, Sarajevo 1981), Sarajevo, 28. oktobar 1982.

sredini, politizaciju književne kritike, nacionalističke motive dvojice autora te na “prave poruke i ciljeve ovakve jedne pisanije koja traje i čak eskalira”, a koja “na koncu ulazi i u ocjenu političkog stanja SR BiH simplificirajući činjenice i izvodeći zaključke o privilegiranim nacionalizmima i povlaštenim nacionalnostima”.⁹¹ U beogradskoj štampi, po istom šablonu kao i u “slučaju” Šešelj, Šimunović se prikazivao kao mučenik koji se bori za književnohistorijsku istinu. Gotovo sinhrono, odmah poslije Šešeljevog napisa u listu *Danas*, *Politika* i *NIN* prenijeli su dijelove njegovog teksta bez komentara, kritičke analize ili osvrtu, što se u BiH tumačilo kao “svojevrsan doprinos publicitetu takvih neprihvatljivih stavova koje u ovom slučaju Šešelj zastupa”.⁹² Osvrti su nastavljeni u časopisima *NIN* (od 5. septembra 1982) i *Politika* (od 6. septembra 1982), koja u članku “Šta je istina” objavljuje dijelove Šimunićevog teksta “Stare zablude i novi zanos”. *Politika* od 10. septembra 1982. pod naslovom “Šta nudi nagrađena knjiga” objavljuje pismo čitaoca koji je iznenađen što knjiga, kao Rizvićeva, dobija nagradu “Svjetlosti”.⁹³ Naročito agilni u zauzimanju za Šešelja i Šimunovića i pružanju podrške njihovoj intelektualnoj borbi protiv “verske zatucanosti”, kao općeg “stanja duha i kulture” u Bosni i Hercegovini, javljaju se beogradski novinari Vuk Drašković i Zoran Sekulić napisima u *Studentu*, *Književnim novinama* i *Dugi*, izvlačeći zaključke o ukotvljenosti muslimanskog nacionalizma u kulturno-političkim strukturama BiH.⁹⁴

⁹¹ U nizu reagovanja nalazimo na istupe Branka Mikulića, Ivana Lovrenovića, Branka Tomića i Mile Stojića. ABiH, CKSKBiH, kut. 42, Publikacije Odjeljenja za informiranje, 1982–1985, Polemike, reagovanja, tendencije u štampi – mart 1983. ABiH, CKSKBiH, kut. Idejni i teorijski rad 1983, Reagovanje na knjigu dr. Muhsina Rizvića “Književnost Bosne i Hercegovine između dva rata” (“Svjetlost”, Sarajevo 1981), Sarajevo, 28. oktobar 1982.

⁹² ABiH, CKSKBiH, kut. Idejni i teorijski rad 1983, Reagovanje na knjigu dr. Muhsina Rizvića “Književnost Bosne i Hercegovine između dva rata” (“Svjetlost”, Sarajevo 1981), Sarajevo, 28. oktobar 1982.

⁹³ *Isto*.

⁹⁴ ABiH, CKSKBiH, kut. 42, Publikacije Odjeljenja za informiranje 1982–1985, Polemike, reagovanja, tendencije u štampi – mart 1983.

Epilog

Tokom 1983. i 1984. partijske strukture povele su organizovanu kampanju za dokidanje “idejno neprihvatljivih tendencija”, usljed čega je tokom druge polovine 1984. došlo do pada intenziteta negativnih napisa o BiH u beogradskoj informativno-izdavačkoj djelatnosti do mjere da taj fenomen skoro u potpunosti iščezava s medijske scene.

Tzv. “idejna ofanziva” SKJ, formulisana na V i VI sjednici CKSKJ, početkom 1983, trebala je biti sveobuhvatni i jedinstveni partijski odgovor izazovu opozicije, narastanju nacionalizama i podjelama u medijskom prostoru. U BiH, tokom sprovođenja “idejne ofanzive” 1983. godine, došlo je do niza hapšenja i suđenja pojedincima i grupama proskribovanim za “anarholiberalističko”, “nacionalističko” i “kleronacionalističko” djelovanje, u Sarajevu, Tuzli, Zenici, Banja Luci, Duvnu, Ljubuškom, Čapljini, Prozoru, Kladrju, Bihaću, Cazinu, Velikoj Kladaši, Odžaku, Zvorniku, Tesliću, Gradačcu, Bijeljini. Od navedenih, najpoznatiji je sudski proces Aliji Izetbegoviću i grupi “mladomuslimana” optuženim za islamski fundamentalizam.

Zbog nastojanja da se dokaže idejna pravovjernost bošnjačkih kadrova, unutar SK BiH, socijalizmu, najoštriji obračun u toj republici bio je s “islamskim fundamentalistima” kojima su razrezane drakonske zatvorske kazne. Ovaj demonstrativni čin lojalnosti i privrženosti politici i ideologiji *titoizma*, koji je trebao pokazati kako se “pravovjerni” obračunavaju s nacionalizmom u “svom ataru”, neposredno je ukazivao i na kurs koji treba slijediti srbijansko rukovodstvo u obračunu sa “svojim”, srpskim nacionalizmom. Ipak, takva politika razotkrivala je političku slabost bh. rukovodstva i neprincipijelnost koja je zapravo nalijegala na beogradske optužbe i davala legitimitet fantazmagorijama o islamskog fundamentalizmu.

Srbijansko rukovodstvo je svoju “idejnu ofanzivu” ograničilo na sredstva informiranja i izdavačke kuće s ciljem ponovnog uspostavljanja partijskog idejno-političkog primata unutar njih. U nizu časopisa i novina režimske provenijencije došlo je do promjena uređivačke politike i programske rekonceptije listova, npr. u skoro svim *Politikinim* izdanjima, pa i

smjene urednika. U onim listovima koji su s partijskog stanovišta bili proskribirani kao uporišta opozicionih tendencija došlo je i do ukidanja ili zaustavljanja izlaza samih glasila. Tako su npr. *Književne novine*, glasilo Udruženja pisaca Srbije, ugašene na skoro godinu dana.⁹⁵ Pritisци su vršeni i na *Književnu reč* te je, nakon što je smijenjen glavni urednik, ubrzo došlo i do gašenja izdavačke kuće “Zapis”,⁹⁶ koja se našla pod udarom jer je štampala kontroverzne knjige kao što su *Sudija, Nož, Slučaj Gojko Đogo – Dokumenti, Anatema, Društvo na planeti zemlji*. U sklopu “idejne diferencijacije” u izdavačkoj kući “Rad”, novinar Vuk Drašković raspoređen je na druge poslove koji “nemaju karakter javnog djelovanja” te potom i isključen iz SK.⁹⁷ No, sami nosioci opozicionih aktivnosti i institucije u kojima su djelovali, kao što su Udruženje filozofa Srbije ili Udruženje književnika Srbije, u kojima su komunisti davno izgubili oslonac, a glavnu riječ imali nacionalistički gurui poput Dobrice Ćosića i Ljubomira Tadića su zaobiđeni. Stoga je i zaustavljanje produciranja slike *tamnovilajetske BiH* u 1984. godini bilo samo privremeno i prividno.

Zaključak

Slika *tamnovilajetske BiH* ideološki je konstrukt osmišljen i svrsishodan sa stanovišta ciljeva beogradske opozicione inteligencije, konstrukt koji je proizilazio iz njene ideološke uronjenosti u stereotipne nacional-romantičarske, unitarističke i mitske predstave “davne Bosne” i nastojanja apliciranja takvih stereotipnih predstava na bosanskohercegovačku društvenu zbilju. Snažan nacionalistički naboj ovih predstava najjasnije je ispoljen kroz fiksacije njihovih osnovnih gradivnih teza o sintetičkoj naciji Musli-

⁹⁵ “Ostavka ili gašenje”, NIN, 3. jul 1983, 31.

⁹⁶ ABiH, CKSKBiH, kut. Polemike i reagovanja, Polemike, reagovanja, tendencije u štampi, april 1983; “Konačna odluka”, NIN, 3. jul 1983, 32.

⁹⁷ ABiH, CKSKBiH, kut. Kongresni materijal 1981, 1982, 1983, 1984, Magnetofonski snimak (autorizovane diskusije) sa zajedničke sjednice Predsjedništva Centralnog komiteta SK BiH i Predsjedništva SRBiH, Sarajevo, 22. 1. 1983; ABiH, CKSKBiH, kut. Polemike i reagovanja, Polemike, reagovanja, tendencije u štampi, april 1983; “Umesto ujedinjenja – podjeljenost”, Borba, 20. april 1983, 3.

mana, izmišljotini komunista, o historijski nelojalnom narodu, od *poturica* do *kvislinga* i ustaša, puzećoj opasnosti od muslimanskog nacionalizma, panislamizma u BiH te njegovom protežiranju i instruiranju od strane samih bošnjačkih kadrova u SK BiH. Pritom su poricanje, dehumanizacija i prokazivanje bile česte tehnike difamacije kojima se osporavao nacionalni identitet Bošnjaka ili dovodio u pitanje legitimitet politike koja je nosila njihovu nacionalnu afirmaciju. Neodvojiv dio fantastičnih optužbi na račun SK BiH bile su i teze o izgonu srpskih intelektualaca iz “turciziranog ambijenta”. Bit ove kritike je bila da se dokaže neprincipijelnost u vođenju politike nacionalnih odnosa u BiH, njena cjelokupna naučna i historijska neutemeljenost i, shodno toj liniji kompromitacije, ukaže na nužnost preispitivanja njenog kursa. Pokretanje pitanja etnogeneze Bošnjaka na kulturološkom i empirijskom planu govori o pravcu željenog kursa takve revizije nacionalnih odnosa. Ova težnja za revizijom politike nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini neodvojiva je od težnje beogradske kritičke inteligencije za preispitivanjem cjelokupne nacionalne srpske politike. Navedeno nastojanje izraženo je najprije kroz propitivanje i, naposljetku, odbacivanje *jugoslovenstva, zajedništva, jedinstva* te kroz usvajanje srpskog ekskluzivističkog nacionalizma kao nove paradigme. Neprincipijelna kritika nacionalne politike i nacionalnih odnosa u BiH, kao indikator kataklizmičnog zaokreta dijela srpske kulturne inteligencije *udesno*, ukazuje na etnokratizam pod okriljem liberalizma kao ne jedinu, ali itekako prisutnu konstantu političkog aktivizma beogradske kritičke inteligencije s početka 1980-ih.

Reagovanja iz BiH na analizirane napise beogradskih medija i beogradske kritičke inteligencije identifikuju tendenciozno i politikantsko tretiranje nacionalnog pitanja kao “neurološku tačku” oko koje se gradi narativ o disfunkcionalnosti bosanskohercegovačkog društva. U isto vrijeme, prokazivanjem nacionalizma beogradske kritičke inteligencije kao “sive eminencije” i “političkog podzemlja”, osluškivalo se šire stanje duhova u “beogradskoj čaršiji”, tj. nastojale razaznati nakane srbijanskog rukovodstva, koje u ovom periodu zagovara reformatorski kurs u društveno-političkom sistemu te se javlja kao glavni propagator dalje “socijalističke” demokratizacije društva.

Izvori i literatura

Izvori

Arhiv

- Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond: Centralnog komiteta Saveza komunističke Bosne i Hercegovine – 1981–1983.
- Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine, Fond: Mikulić Branko – 1982.

Novine

- *Borba*, Beograd – 1981–1983.
- *Književna reč*, Beograd – 1980.
- *Komunist*, Beograd – 1980.
- *NIN*, Beograd – 1982–1983.
- *Oslobođenje*, Sarajevo – 1983.

Literatura

Knjige

- Anđelić, Neven: *Bosna i Hercegovina između Tita i rata*. Beograd: Samizdat B92, 2005.
- Biserko, Sonja: *Kovanje antijugoslovenske zavere (I)*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
- Biserko, Sonja: *Yugoslavia's Implosion. The Fatal Attraction of Serbian Nationalism*. Belgrade: The Norwegian Helsinki Committee, 2012.
- Cigar, Norman: *Genocid u Bosni. Politika "etničkog čišćenja"*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1998.
- Ćimić, Esad: *Politika kao sudbina. Prilog fenomenologiji političkog stradanja*. Beograd: NIRO "Mladost", 1982.

- Dizdarević, Raif: *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije – Svjedočenja*. Sarajevo: Svjetlost, 2000.
- Donia, Robert J.: *Sarajevo: biografija grada*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2006.
- Dragović-Soso, Jasna: "Spasioci nacije". *Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*. Beograd: Edicija Reč, 2004.
- Džaja, Srećko M.: *Politička realnost jugoslavenstva*. Sarajevo – Zagreb: Svjetlo riječi, 2004.
- Filandra, Šaćir: *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998.
- Inić, Slobodan: *Portreti*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2001.
- Kamberović, Husnija: *Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*. Sarajevo: Institut za historiju, 2011.
- Kuljić, Todor: *Prevladavanje prošlosti, uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.
- Lubarda, Vojislav: *Preobraženje*. Zagreb: Naprijed, 1979.
- Lubarda, Vojislav: *Anatema*. Beograd: Zapis, 1982.
- Milosavljević, Olivera: *U tradiciji nacionalizma, ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima"*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.
- Ognjanović, Tomislav: *Čaršija. Utrina ili Srbija*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2008.
- Popović, Srđa M.: *Posljednja instanca, Knjiga 1*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2003.
- Sarač-Rujanac, Dženita: *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2012.
- Sells, Michael Anthony: *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*. University of California Press, 1998.
- Uzelac, Milan: *Ono malo istine*. London – Sarajevo: Bosanska pošta AS, 2005.

Članci

- Bajić, Vojislav: “Karakteristike robne razmjene sa inostranstvom”, u: *Tito i Bosna i Hercegovina. Regionalni naučni skup, Sarajevo, 18. novembar 2006. Zbornik radova*. Sarajevo: Savez društva Tito u Bosni i Hercegovini, 2006, 303–320.
- Bošnjović, Ilija: “Etnička stabilnost i razvoj stanovništva BiH (1948–1991)”, u: *Tito i Bosna i Hercegovina. Regionalni naučni skup, Sarajevo, 18. novembar 2006. Zbornik radova*. Sarajevo: Savez društva Tito u Bosni i Hercegovini, 2006, 277–288.
- Budding, Audry Helfant: “Srpski nacionalizam u XX veku”, u: *Milošević vs Jugoslavija*. (ur. Sonja Biserko), Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2004, 41–127.
- Čećež, Momir: “Razvoj BiH 1945–1980.”, u: *Tito i Bosna i Hercegovina. Regionalni naučni skup, Sarajevo, 18. novembar 2006. Zbornik radova*. Sarajevo: Savez društva Tito u Bosni i Hercegovini, 2006, 235–272.
- Despotović, Ljubiša: “Politički mitovi, nacionalizam, antinacionalizam i demokratija na prostoru bivše Jugoslavije”, u: Darko Gavrilović i dr.: *Mitovi nacionalizma i demokratija*. Novi Sad – Sremska kamenica: Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje – Fakultet za evropske pravno-političke studije, 2009, 49–78.
- Duraković, Nijaz: “Križa u SKJ kao uvod u raspad Jugoslavije”, u: *Naučni skup Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a, Sarajevo 23. i 24. novembar 2007*. (ur. Muhamed Filipović), Posebna izdanja, knj. 124, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 37, Sarajevo: ANUBiH, 2007, 109–124.
- Goldstein, Ivo: “Jugoslavija u šezdesetim godinama 20. stoljeća – dileme i rješenja (s posebnim osvrtom na Hrvatsku)”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*. (ur. Husnija Kamberović), Sarajevo: Institut za istoriju 2009, 39–58.
- Grandits, Hannes: “Ambivalentnosti u socijalističkoj nacionalnoj politici Bosne i Hercegovine u kasnim 1960-im i u 1970-im: perspektive odozgo i

- odozdo”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*. (ur. Husnija Kamberović), Sarajevo: Institut za istoriju 2009, 15–38.
- Kamberović, Husnija: “Josip Broz Tito i političko rukovodstvo Bosne i Hercegovine od sredine šezdesetih do sredine sedamdesetih godina 20. stoljeća”, u: *Tito i Bosna i Hercegovina. Regionalni naučni skup, Sarajevo, 18. novembar 2006. Zbornik radova*. Sarajevo: Savez društva Tito u Bosni i Hercegovini, 2006, 201–223.
- Kamberović, Husnija: “Bošnjaci 1968: politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*. (ur. Husnija Kamberović), Sarajevo: Institut za istoriju 2009, 59–81.
- Kamberović, Husnija: “Povodom sedamdeset godina od Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a”, *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2013, 12: 11–16.
- Lučić, Iva: “Stavovi Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije o nacionalnom identitetu bosanskih Muslimana/Bošnjaka. Između afirmacije, negacije i konfesionalne artikulacije”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*. (ur. Husnija Kamberović), Sarajevo: Institut za istoriju 2009, 97–115.
- Malešević, Siniša: “Od organskih zakonodavaca do organicističkih tumača: intelektualci u Jugoslaviji i postjugoslovenskim državama”, *Reč. Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, Beograd, 2003, 70/16: 33–51.
- Matić, Božidar: “Konkurentna sposobnost privrede BiH u 80-im godinama”, u: *Tito i Bosna i Hercegovina. Regionalni naučni skup, Sarajevo, 18. novembar 2006. Zbornik radova*. Sarajevo: Savez društva Tito u Bosni i Hercegovini, 2006, 289–302.
- Milišić, Senija: “Nastanak i razvoj visokoškolskih i naučnih ustanova u Bosni i Hercegovini nakon Drugog svjetskog rata”, u: *Tito i Bosna i Hercegovina. Regionalni naučni skup, Sarajevo, 18. novembar 2006. Zbornik radova*. Sarajevo: Savez društva Tito u Bosni i Hercegovini, 2006, 325–334.

- Pejanović, Mirko: “Bosna i Hercegovina od ZAVNOBiH-a do Daytonskog sporazuma – kontinuitet izgradnje državnosti u XX stoljeću”, *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2013, 12: 27–48.
- Pelesić, Muhidin: “Manipulacije srpske historiografije o Bosni i Hercegovini”, *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2000, 29: 367–404.
- Perović, Latinka: *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI)*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
- Petrović, Vladimir: “(Ne)legitimni revizionizam: Pravo i (pseudo)istoriografske revizije na Zapadu i Istoku”, u: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije. Zbornik radova*. (ur. Husnija Kamberović), Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2007, 21–42.
- Veladžić, Sabina: “Destabilizacija Bosne i Hercegovine krajem osamdesetih godina 20. stoljeća. ‘Stvaranje preduslova’ za tronacionalnu dezintegraciju”, *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, 7: 201–229.

Internetski izvori

- Dimitrijević, Nenad: “Reči i smrt: nacionalistička konstrukcija stvarnosti”, *Peščanik*, 29. 7. 2009. <https://pescanik.net/reci-i-smrt/>. (23. oktobra 2013)

DISSEMINATION OF THE IMAGE OF DARK-PROVINCE OF BIH IN BELGRADE PUBLISHING AND NEWSPAPERS INDUSTRY IN THE EARLY 1980S.

Summary

The image of the dark province of BiH was a nationalist construct, conceived by Belgrade's opposition intelligentsia, derived from ideological immersion in stereotypical national-romanticism, unitarism, the mythical description of “ancient Bosnia” and was used as a very useful tool in achieving their goals by applying such stereotypical images to reality BiH at that time. The strong nationalistic charge of these images, in its basic constructive theses, was most clearly expressed through the obsession on the nationality of Bosniaks (Muslims), as the fabrication of the Communists, the historically disloyal nation, from converts to Quisling and Ustashas, the dormant danger of Muslim nationalism, pan-Islamism in BiH, and the protection and instruction of such nationalism by the Bosniak communist cadres themselves in BiH Communist Party. In doing so, denial, dehumanization, and denunciation were common defamation techniques that challenged the national identity of Bosniaks or questioned the legitimacy of the policies that stand for their national affirmation. Integral parts of the fantastic allegations against BiH Communist Party were the theses on the expulsion of Serbian intellectuals from the “Turkish environment”. The point of this critique was to prove the unprincipled conduct of national relations policy in BiH, its entire scientific and historical unfoundedness, and further down to this line of discredit, to emphasize the need to review such policy. Questioning of the ethno-genesis of Bosniaks at cultural and empirical level voices the direction of the desired course of such revision of national relations policy. This tendency (to revise the politics of national relations in Bosnia and Herzegovina) is inseparable from the aspiration of Belgrade's critical intelligentsia to re-examine the entire national Serbian

policy. This endeavor was first expressed through questioning and finally rejecting Yugoslavism, communion, unity, and finally through the adoption of Serbian exclusivist nationalism as a new paradigm. Corrupt critique of national politics and national relations in BiH is an indicator of the cataclysmic turn of Serbian cultural intelligence to the right and points to ethnocratism under the guise of liberalism as a constant in political activism of Belgrade's critical intelligence since the early 1980s.

Responses from BiH to the analyzed inscriptions of Belgrade media and Belgrade's critical intelligentsia recognised tendentious and politicized treatment of the national issue as a "neurological point" around which a narrative about the dysfunctionality of BiH society was being built. At the same time, by declaring the nationalism of Belgrade's critical intelligentsia as a "gray eminence" and "political underworld," the broader state of the minds in Belgrade was listened, i.e. efforts were made to discern the intentions of the Serbian leadership which in this period advocated a reform course in the socio-political system and emerged as the main propagator of further "socialist" democratization of society.

TRANSLATIONS

Fabio Giomi

École des Hautes Études en Sciences Sociales
Paris, France

UDOMLJAVANJE KEMALIZMA: SUKOBLJENI MUSLIMANSKI NARATIVI O TURSKOJ U MEĐURATNOJ JUGOSLAVIJI*

Apstrakt: U članku se pokušava istražiti stav jugoslavenskih muslimana o Turskoj u međuratnom periodu. Tačnije, cilj je pokazati kako doživljaj Turske predstavlja istinski transnacionalni poduhvat - to jest, konfliktni diskursi o Turskoj i njenim stanovnicima nastali su kroz interakcije među ljudima, dobrima i idejama koje se u velikoj mjeri dešavaju preko i izvan državnih granica. Tekst pokazuje kako su oblikovanje i preoblikovanje diskursa o Turskoj bili pod utjecajem pomjeranja u odnosima moći na više nivoa, posebno unutar muslimanske zajednice, na nivou Jugoslavije i na međunarodnom nivou. Na kraju, u članku se ističe kako su muslimanski uglednici proizveli predstaveo kemalističkoj Turskoj koje su u suštini bile dizajnirane za lokalne političke prilike, i na nivou jugoslavenske države i na nivou muslimanske zajednice. Trans/internacionalni i lokalni u isto vrijeme, čin predstavljanja Turske je tako postao praksa razmišljanja o nekoliko problematičnih pitanja koja utiču na muslimanske individualne i kolektivne putanje, kao i izražavanja zabrinutosti i očekivanja vezanih za mjesto muslimana u postosmanskom svijetu.

---

* Istraživanje za ovaj članak omogućeno je zahvaljujući podršci *Transfaire - Matières à transfaire. Espaces-temps d'une globalisation (post-)ottomane*, istraživačkom programu koji finansira Francuska nacionalna agencija za istraživanje (ANR-12-GLOB-003). Rad prvobitno objavljen na engleskom jeziku: Giomi Fabio (2018) Domesticating Kemalism: Conflicting Muslim Narratives About Turkey in Interwar Yugoslavia. U zborniku radova: Raudvere C. (urednik) *Nostalgia, Loss and Creativity in South-East Europe. Modernity, Memory and Identity in South-East Europe*. Palgrave Macmillan, Cham (str. 151-187)

Ključne riječi: kemalizam, Jugoslavija, Turska, bosanski muslimani, nacionalizam, islamski modernizam, tradicionalizam, Osmansko carstvo

Abstract: The article seeks to explore Yugoslav Muslims' view of Turkey in the interwar period. More precisely, the aim is to show how imagining Turkey was a truly transnational venture - that is to say, conflicting discourses on Turkey and its inhabitants were fashioned through interactions among people, goods, and ideas largely happening across, and beyond, state borders. The text shows how shaping and reshaping discourses on Turkey were affected by shifts in power relations at multiple levels, in particular inside the Muslim community, at Yugoslav level, and at international level. Lastly, the article highlights how Muslim notables produced representations of Kemalist Turkey that were essentially designed for local political circumstances, both at Yugoslav-state and Muslim-communal levels. Trans/inter-national and local at the same time, the act of imagining Turkey thus became a practice of reflection on several thorny issues affecting Muslim individual and collective trajectories, and of expressing anxieties and expectations concerning the place of Muslims in a post-Ottoman world.

Keywords: Kemalism, Yugoslavia, Turkey, Bosnian Muslims, nationalism, Islamic modernism, traditionalism, Ottoman Empire

Godine 1936. u Beogradu, glavnom gradu Kraljevine Jugoslavije, objavljena je knjiga intrigantno nazvana *Orijent na Zapadu: savremeni kulturni i socijalni problemi muslimana Jugoslovena*.¹ Autor ovog izdanja, finog uveza, koji se proteže na skoro 500 stranica, bio je Mustafa Mulalić (1896-1983), musliman iz Livna, gradića u zapadnoj Bosni.

Prije nego što ga je socijalistička historiografija osudila na zaborav, zbog toga što je bio jedan od rijetkih muslimanskih pristaša četničkog pokreta za vrijeme Drugog svjetskog rata,² Mulalić je bio tipičan predstavnik

1 Mustafa Mulalić, *Orijent na zapadu: savremeni kulturni i socijalni problemi muslimana Jugoslovena*, Štamparija Grafički institut knjižare Skerlić, Beograd, 1936.

2 Četnički pokret bio je srpski protuosovinski i protukomunistički pokret pod vodstvom Draže Mihailovića, aktivan u jugoslavenskom prostoru za vrijeme Drugog svjetskog rata. Bili su uključeni u aktivnosti otpora u ograničenim vremenskim razdobljima i, da bi se suprotstavili komunističkim partizanima, učestvovalisu u taktičkoj ili selektivnoj saradnji sa okupacionim snagama tokom cijelog rata.

postosmanlijskog, bosanskomuslimanskog kulturnog poduzetništva. Osnovnu i srednju školu je završio u bosanskim školama dok je pokrajina bila u sastavu Habsburške monarhije; nakon 1918. učestvovao je u jugoslavenskom javnom prostoru kroz pisanje, volontiranje u udruženjima te je čak postao i članom parlamenta 1931. i 1935. godine.³ Njegova obimna knjiga pripada žanru koji je nedvojbeno bio uspješan među muslimanskim učenicima njegovog vremena; ona osuđuje društvenu i kulturalnu “zaostalost” u međuratnom periodu, koja je navodno uticala na jugoslavenske muslimane, kao i na muslimane općenito; identifikuje uzroke takvog stanja stvari u smanjenoj stopi pismenosti i ekonomskoj marginalnosti, ali i u “fatalizmu” i “bigotizmu”;⁴ predlaže niz reformi koje bi omogućile muslimanima, duž Darwinove linije, da se “prilagode” i “opstanu” u trenutnim okolnostima, kao što su reforma Islamske zajednice, povećanje broja djece u srednjim školama i univerzitetima te napuštanje prakse kao što su nošenje ženskog vela i muškog fesa. Što je najvažnije, muslimani su morali da odbace identifikaciju samo po vjerskoj pripadnosti te su trebali da usvoje jasnu nacionalnu pripadnost – kao što su to već učinili “civilizovani narodi” širom svijeta. Kao i ostali obrazovani muslimanski uglednici, čini se da je Mulalić udomaćio osnovne pretpostavke zapadnog orijentalističkog diskursa, koji dijeli svijet na hijerarhijski binarni: civilizovani Zapad, sa jedne strane, i sa druge Orijent, koji nije u stanju ozbiljno napredovati.⁵

Posljednje poglavlje Mulalićeve knjige fokusira se na temu koja naočigled nema mnogo veze sa jugoslavenskim muslimanima: naslovljen “Kemalizam”, ovaj dio daje čitaocu entuzijazmom ispunjen “historijski pregled kulturnog preporoda u Turskoj”⁶ od njenog osnivanja 1923. godine. No, Mulalić nije jedini koji je posvetio svoju pažnju ovoj postosmanlijskoj državi i njenom

3 Alija Nametak, *Sarajevski nekrologij*, Biblioteka Dani, Sarajevo, 2004, 311-312.

4 M. Mulalić, *Orijent na zapadu*, 115-131.

5 O muslimanskim intelektualnim debatama u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji vidjeti: Fikret Karčić, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma*, Islamski teološki fakultet, Sarajevo, 1990; Fikret Karčić, *The Bosniaks and the Challenges of Modernity*, El-Kalem, Sarajevo, 1999; Enes Karić, *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX stoljeća*, El-Kalem, Sarajevo, 2004.

6 Ove riječi upotpunjuju naslov istog poglavlja. Vidjeti: M. Mulalić, *Orijent na zapadu*, 431.

karizmatičnom lideru Mustafi Kemal (1881-1938). Muslimani, kako u Jugoslaviji, tako i u mnogim drugim dijelovima svijeta, pokazali su najviše interesovanja za ovu zemlju i njen specifičan put ka društvenoj, političkoj i kulturnoj transformaciji.⁷ Mulalićev izbor terminologije dobro opisuje posebno mjesto koje kemalistička Turska zauzima u kolektivnoj svijesti jugoslavenskih muslimana: dok se jugoslavenski muslimani, s obzirom na stanje brojčane manjine u evropskoj državi, u tekstu nazivaju “Orijent na Zapadu”, Turska, s obzirom na impresivne napore u reformi koju provodi njeno političko rukovodstvo, naziva se “Zapad na Orijentu”.⁸ Naravno, pribjegavanje ovakvoj terminologiji ne opravdava Mulalićevo potcjenjivanje bitnih asimetrija koje postoje između ove dvije civilizacijske enklave. Nakon 1923. Turci su stekli i učvrstili svoju nacionalnu državu, dok su muslimani u Jugoslaviji živili kao brojčana manjina u većinski kršćanskoj državi. Uprkos njihovim razlikama, čini se da su oba entiteta imala moć da destabilizuju svijet koji je stvoren na strogim dihotomijama, tj. Zapad nasuprot Orijenta, Evropu nasuprot Azije, civilizacije nasuprot zaostalosti.

Mulalić nije jedini muslimanski kulturni poduzetnik koji Turskoj daje posebno mjesto u svojoj političkoj imaginaciji: čak i brzi pregled glavnih muslimanskih časopisa iz međuratnog perioda pokazuje kako je ova bliskoistočna zemlja postala najviše puta spominjana, slavljena i osporavana spoljopolitička referenca među jugoslavenskim muslimanima. Uzimajući za podloguštampane izvore, kao što su časopisi, knjige i pamfleti na srpskohrvatskom jeziku, ovaj članak želi da istraži stav jugoslavenskih

⁷ O naslijeđu kemalizma u muslimanskom svijetu vidjeti temeljno djelo François Georgeona *Kémalisme et monde musulman: quelques points de repère* (Georgeon, 1987, 1-39), te Nathalie Clayer, Fabio Giomi, Emmanuel Szurek (ur.) *Kemalism. Transnational Politics in the Post-Ottoman World*, I.B. Tauris, London & New York, 2019. Kao što pokazuju nedavna naučna istraživanja, zanimanje za kemalističku Tursku prešlo je i granice muslimanskog svijeta. Za pregled njemačke fascinacije turskim modelom u tridesetim godinama vidjeti: Stefan Ihrig, *Atatürk in the Nazi Imagination*, Harvard University Press, Cambridge, 2014. O Muslimanima Bosne i Hercegovine i kemalizmu vidjeti: Šaćir Filandra, “Bošnjaci između kemalizma i panislamizma”, *Odjek*, Udruženje za očuvanje kulturne tradicije “Odjek”, Sarajevo, 2007, br. 1, 17-21.

⁸ M. Mulalić, *Orijent na zapadu*, 440.

muslimana o Turskoj u međuratnom periodu.⁹ Preciznije, članak nastoji da pokaže kako je predstava o Turskoj zaista bila transnacionalni poduhvat – u smislu da su sukobljavajući diskursi o Turskoj i njenim stanovnicima bili oblikovani kroz interakcije među ljudima, dobrima i idejama koje su se u velikoj mjeri odvijale i izvan državnih granica. Drugo, tekst pokazuje kako su oblikovanje i preoblikovanje diskursa o Turskoj bili uzrokovani pomacima u odnosima moći na više nivoa, posebno unutar muslimanske zajednice, na nivou Jugoslavije i na međunarodnom nivou. Treće, ovaj članak nastoji da naglasi kako su muslimanski uglednici stvorili predstave o kemalističkoj Turskoj koje su u suštini bile osmišljene za lokalne političke prilike, kako na jugoslavenskom državnom, tako i na muslimanskom komunalnom nivou. Internacionalni i lokalni istovremeno, aktstvaranja predstave o Turskoj postao je tako praksa razmišljanja o nekoliko problematičnih pitanja koja su uticala na muslimanske individualne i kolektivne putanje, kao i izražavanja zabrinutosti i očekivanja vezanih za mjesto muslimana u postosmanlijskom svijetu.

Ovaj rad je sastavljen od četiri dijela, sa zaključkom. Prvi dio se bavi diskursima koje su muslimani Jugoslavije razradili o Osmanlijskom carstvu/Turskoj nakon Prvog svjetskog rata, tačnije u periodu od 1918. do osnivanja Republike Turske 1923. godine. Dva naredna dijela govore o usponu “kemalofilnog” diskursa u jugoslavenskom javnom prostoru, oprezno razvijanog u drugoj polovini 1920-ih i značajno proširenog 1930-ih, fokusirajući se na njegov razvoj među jugoslavenskim nemuslimanskim piscima općenito (drugi dio), a konkretnije na njegov razvoj među muslimanima (treći dio). Počevši od kraja dvadesetih godina prošlog vijeka, četvrti dio se bavi razvojem antikemalističke naracije, koju su razvili islamski vjerski službenici.

⁹ U članku se ne uzimaju u obzir bilo kakvi izvori koje su muslimani Jugoslavije napisali na turskom i albanskom jeziku, a koji bi mogli postojati.

Zbunjujuće porijeklo

Prva jugoslovenska država, prvobitno nazvana Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, osnovana je 1918. godine pod srpskom kraljevskom dinastijom Karađorđevića. Novo kraljevstvo je obuhvatalo ranije nezavisne kraljevine Srbije i Crne Gore, kao i nekoliko teritorija koje su nekada pripadale Habsburškom carstvu, tj. Dalmaciju, Hrvatsku-Slavoniju, Sloveniju, Vojvodinu i Bosnu i Hercegovinu. Kao i ostatak država osnovanih i dizajniranih na Pariškoj mirovnoj konferenciji nakon Prvog svjetskog rata, Jugoslavija je bila organizovana na nacionalnom principu. Zvanična nacionalna teorija koju su vlasti u Beogradu usvojile i emitovale u dvadesetim godinama bila je prilično neobična na prostoru Balkana: Jugoslavija je država Južnih Slavena, jedinstvenog naroda podijeljenog na "tri plemena" (tzv. *tropolemeni narod*), ili, alternativno, naroda sa "tri imena" (tzv. *troimeni narod*), Srbe, Hrvate i Slovence. Nakon što su ih vijekovima ugnjetavala dva antinacionalna carstva, naime Osmanlijsko i Habsburško, jugoslavenska plemena, ujedinjena istom drevnom slavenskom prošlošću, bila su konačno spremna da dijele istu budućnost.¹⁰ Izgradnja ujedinjene jugoslavenske nacije je stoga bila eksplicitnosmatrana radom u progresu. U trenutku stvaranja države, političko vodstvo nije pridavalo nikakvu pažnju problemu prevazilaženja razlika između etničkih i vjerskih komponenti nastajućeg jugoslavenskog društva.¹¹

Vjerski mozaik prve jugoslovenske države bio je prilično složen: dvije dominantne vjerske skupine bili su pravoslavci i katolici; pravoslavci su se uglavnom identifikovali kao Srbi, dok su se katolici uglavnom smatrali Hrvatima i Slovencima. U Jugoslaviji, muslimana je bilo manje od 10% te su bili smatrani manjinom. Uglavnom su naseljavali središnje i južne oblasti zemlje, danas Bosnu i Hercegovinu, Kosovo i Makedoniju; njihovoprilstvo jednoglasno je smatranorezultatomiševijekovne osmanlijske vladavi-

¹⁰ Dejan Đokić, *Elusive Compromise: A History of Interwar Yugoslavia*, Columbia University Press, 2007.

¹¹ Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918-1941*, Stubovi Kulture, Beograd, 1996, 213-246.

ne nad ovim zemljama.¹² Položaj slavenskih muslimana, koji su uglavnom naseljavali Bosnu i Hercegovinu, bio je nejasan. U onoj mjeri u kojoj su govorili srpskohrvatskiopćenito su bili smatrani i smatrali su se Južnim Slavenima. Istovremeno, Sanžermenskiugovor (1919.) svim je muslimanima u državi dao pravni status "manjine u pogledu rase, jezika i vjere". Pored toga, Ugovor je dodijelio i međunarodnu zaštitu nizu javnih institucija kao što su vjerske škole (*mektebi* i *medrese*), šerijatski sudovi i pobožne zadužbine (*vakufi*).¹³ Položaj slavenskih muslimana u novoj državi bio je stoga neka vrsta paradoksa: kao stanovništvo koje govori slavenskim jezikom, smatrani su (i smatrali su se) legitimnim članovima nacionalnog korpusa; kao muslimani, smatrani su (i smatrali su se) međunarodno zaštićenom manjinom.

Nakon Prvog svjetskog rata, muslimanski uglednici su istraživali različite strategije političke reorganizacije. Većina bosanskohercegovačkih muslimanskih uglednika – zemljoposjednika i vjerskih službenika, ali također i rastući sloj gradskih činovnika – okupila se 1919. godine oko Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO), novoosnovane stranke kojoj je polazilo za rukom prikupiti veliku većinu glasova slavenskih muslimana u međuratnom razdoblju. U kontinuitetu sa političkim iskustvima iz perioda prije Prvog svjetskog rata, stranka je imalavjerski predznak: predstavljala se kao branitelj interesa muslimana i promovisala prisutnost islama u javnom prostoru. Uprkos prvom pridjevu u svom imenu, koji je bio nacionalan, JMO je odbila da usvoji jasnu nacionalnu identifikaciju: njeni članovi su se u različitim okolnostima i periodima izjašnjavali kao "Hrvati" ili "Jugoslaveni" ili su jednostavno odbijali prihvatiti bilo kakvu nacionalnu pripadnost.¹⁴

¹² O različitim teorijama o islamizaciji jugoistočne Evrope od 19. vijeka vidjeti: Nathalie Clayer i Xavier Bougarel, *Les musulmans de l'Europe du Sud-Est. Des Empires aux Etats balkaniques*, Karthala et IISMM, Paris, 2013.

¹³ Alexandre Popović, *L'Islam balkanique: les musulmans du sud-est européen dans le période post-ottoman*, Osteuropa-Institut an der freien Universität Berlin: Balkanologische Veröffentlichungen, Berlin, 1986.

¹⁴ Za prvih deset godina rada JMO-a vidjeti Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Svjetlost, Sarajevo, 1977. O aktivnostima rukovođenja JMO-om u tridesetim godinama prošlog vijeka i tokom Drugog svjetskog rata vidje-

Istovremeno, manjina muslimanskih uglednika obilježen srednjoškolskim ili univerzitetskim obrazovanjem i snažnim nacionalnim osjećajem odbila je da se organizuje po konfesionalnim linijama, što su smatrali nepopravljivo “nazadnom” opcijom povezanom sa imperijalnom historijom. Zbog toga su se te osobe uglavnom angažovale u aktivnostima postojećih partija koje su imale nemuslimansko vodstvo i koje su promovisale srpske i jugoslavenske nacionalne ideje, poput Narodne radikalne stranke i Demokratske stranke. Budući da je JMO pobjeđivala na opštim izborima, ovi ljudi su pronašli utočište u glavnom muslimanskom kulturnom udruženju-Gajretu, čiji je primarni cilj još od osnivanja 1903. bio podržati srednjoškolsko i visoko obrazovanje muslimanskih učenika. U međuratnom periodu Gajret je pridavao sve veću važnost “buđenju” nacionalne svijesti među muslimanima u državi, kako u srpskom, tako i u jugoslavenskom smislu.¹⁵ Nekoliko godina kasnije, 1924. godine, drugi muslimanski uglednici bliski JMO-u okupili su se u suparničkom udruženju Narodnoj uzdanici; za razliku od njihovog suparnika Gajreta, ova druga muslimanska kulturna asocijacija pokušala je promovisati hrvatsku nacionalnu ideju među muslimanima, no bez znatnijih rezultata.¹⁶ U svakom slučaju, uspostavljanje ove druge kulturne asocijacije potvrdilo je dugotrajno obilježje političkog života muslimana u Jugoslaviji: raskol između intelektualaca, koji su nacionalizaciji dali ključnu ulogu u njihovoj integraciji u jugoslavensko društvo, i većine muslimanskih uglednika, koji su koristili komunitarnu strategiju za uticaj na donošenje odluka u državi.¹⁷

ti: Zlatko Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929. - 1941. (u ratu i revoluciji 1941. - 1945.)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Medžlis Islamske zajednice Zagreb, Zagreb, 2012.

¹⁵ O udruženju Gajret vidjeti posebno: Ibrahim Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine 1903-1941*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1986.

¹⁶ Ibrahim Kemura, *Značaj i uloga “Narodne Uzdanice” u društvenom životu Bošnjaka*, Bošnjački institut - Fondacija Adila Zulfikarpašića i Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2002.

¹⁷ Za pregled političkog života bosanskih muslimana vidjeti: Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Izdavačko preduzeće “Sejtarija”, Sarajevo, 1998. O bosanskim muslimanima i nacionalnom pitanju vidjeti: X. Bougarel, “Bosnian Muslims and the Yugoslav Idea” u: *Yugoslavism: History of a Failed Idea, 1918-1992*, ed. D. Djokić, University of Wisconsin Press, Madison, 2003, 100-114.

U ovoj fazi reorganizacije političkog djelovanja novine u Jugoslaviji su davale veoma malo pažnje vojnoj i političkoj transformaciji u regionu istočnog Mediterana. Glavni fokus listova i časopisa bio je na raspravi o ustavnoj strukturi prve jugoslavenske države i prijetnjama njenoj teritorijalnoj cjelovitosti koje su dolazile iz susjednih država, dok su veoma malo pažnje posvećivali borbi turskog nacionalnog pokreta protiv savezničkih sila na tri fronta. Čini se da su časopisi objavljeni u Srbiji bili suzdržani od komentarisanja, ili, u najmanju ruku, nisu pokazivali empatiju sa obnovljenom sposobnošću Osmanlija da se uspješno nose sa evropskim snagama na bojnopolju i da konačno preokrenu ponižavajuće uslove Sporazuma u Sevru.¹⁸ Časopisi u Hrvatskoj izrazili su određenu naklonost prema Mustafi Kemalima, ali tek rijetko i samo kao protivniku italijanskih zahtjeva u istočnom Mediteranu.¹⁹ Takvo pomanjkanje simpatije daleko je od iznenađujućeg: čak i ako se izuzmu dugotrajni protuosmanlijski osjećaji koji su se razvili u Srbiji, posebno u 19. vijeku, Srbi su se u prethodnoj deceniji dvaputa suprotstavili Osmanlijama na bojnopolju, u Prvom balkanskom i u Prvom svjetskom ratu. Neočekivani uspjesi dijelova osmanlijskih snaga bili su, u konačnici, uspjesi bivšeg vojnog neprijatelja.

Kako su se bosanski muslimani ponijeli prema usponu Mustafe Kemala kao pobjedničkog komandanta? Nauka je pokazala kako su mu vojne pobjede donijele novi talas simpatije iz cijelog muslimanskog svijeta. Ulazak turske vojske u Izmir u septembru 1922. bio je praćen skupovima i mitinzima u Palestini, Damasku, Tunisu, kao i među muslimanima Indije, Jemena i Adis-Abebe.²⁰ Nakon vijeka poraza, muslimansko stanovništvo je smatralo Osmanlijsko carstvo “posljednjom muslimanskom nezavisnom državom, sposobnom da se nosi sa evropskim imperijalizmom”,²¹ u periodu u kojem

¹⁸ Mirjana Teodosijević, *Kemal Atatürk u jugoslovenskoj javnosti*, NEA, Beograd, 1998, 10.

¹⁹ Anđelko Vlašić, “The Perception of the Republic of Turkey in the Croatian Press (1923-1945)”, *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, Mehmet Hacısalihoglu, Istanbul, 2018, br. 1, 151-176.

²⁰ “Ripercussione delle vittorie kemaliste nei paesi di lingua araba”, *Oriente Moderno*, Istituto per l’Oriente, Roma, 1922-1923, br. 2, 290-291.

²¹ F. Georgeon, “Kémalisme et monde musulman: quelques points de repère”, *Cahiers du GETC*, Fondation de la Maison des sciences de l’homme, Paris, 1987, br. 3, 4-5.

je gotovo svo muslimansko stanovništvo bilo kolonizirano. Neki izvori ističu kako je osjećaj simpatije bio opipljiv i među muslimanskim uglednicima u Bosni: kako je nekoliko godina kasnije primijetio Maksim Svara, nemuslimanski novinar iz Sarajeva i bliski posmatrač svojih muslimanskih sugrađana, u periodu između 1919. i 1923. “nije bilo muslimana na kugli zemaljskoj, koji nije s najvećim oduševljenjem pratio ogromna nastojanja malog i izmučenog turskog naroda da dođe do političke slobode”. Kao što je Svara naveo, “Gazi Mustafa Kemal-paša, genijalni vođa i pokretač nadčovječanskih napora, postao je ljubimac svakog muslimana i iz cijelog islamskog svijeta stizali su mu izrazi ljubavi, poštovanja, uvjerenja solidarnosti, i, često puta, vrlo uspješna pomoć. I naši muslimani govorili su s oduševljenjem o ovom velikom čovjeku, ne možda što su za njegov uspjeh vezivali kakve političke ili druge nade, nego iz čiste vjerske solidarnosti”.²² Međutim, čini se da je entuzijazam koji je Svara zabilježio za vojna postignuća Mustafe Kemala i turski nacionalni pokret općenito, uglavnom, ostao u domenu neformalnih razgovora, zauzimajući vrlo ograničen prostor u onovremenoj muslimanskoj štampi. Kako objasniti takvu javnu šutnju?

Odgovor na ovo pitanje vjerovatno proizlazi iz specifičnosti muslimanskog položaja unutar arhitekture formirajuće jugoslavenske političke scene. U prvim godinama djelovanja, JMO kao glavna muslimanska stranka često je bila u opoziciji prema najznačajnijim srpskim strankama i zbog toga je redovito napadana u štampi i parlamentarnim debatama. Zanimljivo je da su konkurenti JMO-a stalno koristili odnos prema Turskoj u cilju dovodenja u pitanje lojalnosti muslimana jugoslavenskoj državi. Kad su poslanici JMO-a ušli u Ustavotvornu skupštinu 1920. godine, srpske kolege su im se obraćale kao “pristašama Lenjina i Kemal-paše”,²³ čime su naglašavali njihovu navodnu odanost stranim silama. Godine 1923., kada je JMO bio u savezu sa hrvatskom opozicijom, list *Srpska riječ* nije oklijevao da musli-

manske poslanike u parlamentu proglasi “kemalističkim i panislamskim”.²⁴ Takve optužbe u novinama praćene su obilnim protumuslimanskim nasiljem širom zemlje, koje je rezultiralo sa oko 2.000 smrtnih slučajeva samo između 1919. i 1922. godine.²⁵ Iako su posmatrači povremeno spominjali muslimane i njihovo javno iskazivanje simpatija prema muslimanskom oružanom pokretu kao reakcije na decenije vojnih poniženja, ova manifestacija simpatije jedva da je bila vidljiva u novinama: najviše razloga za to nosila je opasnost da budu optuženi i proganjani zbog protujugoslavenskih osjećaja. Pristaše JMO-a su radije izbjegavali izražavanje suosjećanja prema stranom nacionalnom pokretu, jer su tražili svoje mjesto u jugoslavenskom društvenom tkivu, suočavajući se sa protumuslimanskim nasiljem i optužbama da su strani i neloyalni element.

Nedavni vojni uspjeh Mustafe Kemala bio je još manje dobrodošao među muslimanskim kulturnim uglednicima, osobito među pristašama Gajreta. Već u novembru 1923. godine Edhem Miralem, muslimanski politički aktivista i pisac prohrvatske orijentacije, izrazio je žarki entuzijazam za hrabrog Mustafu Kemala, koji je uspio osloboditi svoj narod od stranih sila i steći reputaciju diljem svijeta.²⁶ Međutim, bilo je vrlo malo ovakvih vrsta pohvalnih izjava. Sa obzirom na važnost koju su pridavali nacionalnom buđenju muslimanskog stanovništva u Jugoslaviji, odnosno asimilaciji muslimanskog stanovništva u srpski/jugoslavenski narod, pristaše Gajreta su u svojim spisima naglašavali izraženo neprijateljstvo prema Osmanlijama. Takvo neprijateljstvo je bilo smatrano općenito protuimperijalnim, a posebice protuosmanlijskim. Bilo je smatrano općenito protuimperijalnim, jer se odnosilo na sva carstva koja su vladala jugoslavenskim prostorom tokom posljednjih nekoliko vijekova (npr. Bizantsko, Osmanlijsko i Habsburško) kao različite manifestacije iste represivne sile protiv

²⁴ A. Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 141.

²⁵ Mustafa Imamović, *Bosnia and Herzegovina. Evolution of Its Political and Legal Institutions*, Magistrat, Sarajevo, 2006, 275-276.

²⁶ Edhem Miralem, “Turska republika”, *Slobodni dom*, Glavne novine hrvatske republikanske seljačke stranke, 1923, br. 17, 3.

autohtonih slavenskih naroda.²⁷ U kontekstu tog protuimperijalnog stava, najčešće napadane zemlje bile su, po svemu sudeći, “bolesna Turska pa Austrija”, tj. one zemlje koje su najizravnije i posljednje dijelile svoje vladavine nad regijom. Istovremeno, Osmanlijsko carstvo je bilo predmetom posebnog neprijateljstva: u časopisima bliskim ovom društvu redovito se opisivalo kao bastion “konzervativizma” i pristaša najreakcionarnijih elemenata muslimanskog društva, tj. vjerskih službenika (ilmije) i zemljoposjedničkih obitelji (begovata).²⁸ Pokrećući argumente koji su uglavnom cirkulisali u zapadnom i srpskom javnom diskursu,²⁹ ovi časopisi su redovno predstavljali Osmanlijsko carstvo u stanju slabosti, bez mogućnosti za reformu. Okrećući se popularnim darvinističkim retoričkim repertoarima, neki nacionalistički muslimani opisivali su Osmanlije kao nesposobne da prežive u “nacionalnoj selekciji” i tako ih osudili na brzo izumiranje.³⁰ U takvoj dihotomnoj reprezentaciji, suprotnost između nacionalnih (naprednjačkih) i anacionalnih (konzervativnih) snaga redovno je korištena kako bi se odrazio Gajretov sukobsa JMO u pogledu izbora za Ustavotvornu skupštinu.

Držanje “bolesnih” i “ugnjetačkih” Osmanlija na distanci nije bila jedina svrha Gajretovih pristaša. Kao žestoki nacionalisti oni su također, i uglavnom, osjećali potrebu za popularizacijom srpskog nacionalnog narativa među muslimanima. U tu svrhu, pristaše Gajreta počeli su da objavljuju tekstove u kojima slave herojstvo i žrtvu srpskih ratnika u balkanskim ratovima 1912.-1913. i u Prvom svjetskom ratu. Primjerice, između 1924. i 1925. godine službeni časopis *Gajret* objavio je feljton rječito nazvan “Srpska epopeja”,³¹ anonimni tekst objavljen u Beogradu 1915. godine, koji

²⁷ Tanović, Jusuf, “Očevi i deca.”, *Budućnost*, Organ naprednih nacionalista za rad među muslimanima, Sarajevo, 1920, sv. 57-58.

²⁸ Velija [Sadović], “Konzervativnost i naprednjaštvo”, *Budućnost*, Organ naprednih nacionalista za rad među muslimanima, Sarajevo, 1919, sv. 6, 73-74.

²⁹ Thierry Hentsch, *L'Orient imaginaire. La vision politique occidentale de l'Est méditerranéen*, Éditions de Minuit, Pariz, 1987, 196-208.

³⁰ V. P., “Nacionalna selekcija”, *Budućnost*, Organ naprednih nacionalista za rad među muslimanima, Sarajevo, 1919, sv. 5, 57-58.

³¹ Za prvu epizodu u serijalu pogledati: “Srpska epopeja”, *Gajret*, Sarajevo, 1924, br. 9, 151-159.

slavi – kako to piše u podnaslovu – srpske “heroje i mučenike” protiv Osmanlija.³² Ispostavilo se da su pristaše Gajreta bile još ambicioznije: pokušale su da u srpski nacionalni narativ upišu muslimane kao hvale vrijedne likove. Glavna prepreka ovom ambicioznom intelektualnom projektu proizašla je iz ustaljenog kreda srpske nacionalne naracije, koja nije bila samo protuoosmanlijska, nego i živopisno protuislamska. Kao što je pokazala obimna historiografija, u srpskom hegemonijalnom nacionalnom narativu Slaveni koji su prešli na islam u osmanlijskom periodu učinili su to radi osobne koristi, npr. radi održavanja ili sticanja prava na zemljište, izgradnje uspješne karijere u osmanlijskoj administraciji, plaćanja manjeg poreza, itd. Zbog ovakvih materijalnih razloga, nisu oklijevali da sarađuju sa ugnjetačem i da se odreknu kršćanske vjere. Tako su slavenski muslimani odigrali ulogu unutarnjih neprijatelja, koji se nisu libili izdati naciju i okrenuti leđa otadžbini.³³ Kako je onda bilo moguće preobraziti izdajnike u nacionalne heroje?

U prvoj polovini dvadesetih dva muslimanska kulturna radnika pokušala su riješiti ovaj narativni zastoje. Prvi je bio Šukrija Kurtović, musliman porijeklom iz Sarajeva, koji je dobrovoljno služio u srpskoj vojsci u Odesi za vrijeme Prvog svjetskog rata.³⁴ Bio je blizak Demokratskoj stranci i postao je jedna od vodećih ličnosti Gajreta nakon Prvog svjetskog rata. U tekstu objavljenom 1919. godine u časopisu *Budućnost* Kurtović je izjavio da Slaveni koji su prešli na islam nisu izdali naciju; naprotiv – oni su je spasili. Prema Kurtovićevim riječima,

“I muslimanski deo našega naroda, koji je u Bosni i Hercegovini bio važan socijalni i politički činilac, imao je u historiji svoju ulogu i sigurno je, da nije bez zasluga naših dedova Bosna ostala nacionalno

³² Feljton je vjerovatno preuzet od Georgesa A. Ghentchitcha, *L'Épopée serbe. Héros et martyrs*, Beograd, 1915, 12-13.

³³ Edin Hajdarpašić, *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans*, Cornell University Press, Ithaca, 2015.

³⁴ I. Kemura, *Uloga Gajreta*, 76.

čistom zemljom i doživela sudbinu Trakije i Makedonije u nacionalnom pogledu od invazije Turaka”³⁵

Kurtovićeva teorija – njegov pogled imao je malo veze sa historijskom stvarnošću – imala je eksplicitan cilj da se u srpski nacionalni narativ upiše prelazak lokalnih Slavena na islam. Prema njegovim riječima, prelaskom na islam Slaveni su spriječili Osmanlijsko carstvo da dovede turske (a time i strane) ljude iz Anadolije na područje koje su uglavnom naseljavali Slaveni. Ovdje je prelazak na islam, koji se obično smatra izdajom “srpstva”, pretvoren u službu nacionalnoj svrsi. Kurtovićev kolega i pristaša Gajreta Hasan Rebačoš dublje je razvio ovaj argument. Biografske i političke putanje ove dvojice ljudi slične su u nekim aspektima. Nakon što je završio studije u Beogradu, Beču i Parizu, Rebac je volontirao u srpskoj vojsci tokom Prvog svjetskog rata. Zahvaljujući političkim vezama sa Nikolom Pašićem, dobio je dužnost državnog službenika u Ministarstvu vera, a zatim i u Ministarstvu pravde. Godine 1921. oženio se Anicom Savić (1892-1953), istaknutom srpskom spisateljicom i prevodiocem, kćerkom urednika *Letopisa Matice Srpske*, jedne od najprestižnijih srpskih kulturnih institucija.³⁶ Na stranicama feminističkog časopisa *Ženski pokret* Rebac je 1920. dao rodnu dimenziju Kurtovićevoj tezi.³⁷ Tvrdio je da su, uprkos njihovom prelasku na islam, slavenski muslimani, a posebice žene, “ostali [...] uvek naši sinovi, mislili uvek na svoj narod i svoju otadžbinu”.³⁸ Njihova odanost nacionalnom porijeklu uglavnom je potvrđivana njihovim jezikom. Uprkos njihovom prelasku na islam – koji se naziva turskom vjerom – slavenski muslimani su ostali srpski sinovi. Prema Repcu, ako je nacionalni identitet bio održan među muslimanima u Bosni, zasluge za to ne mogu se pripisati nikome drugom osim “njihovim majkama, Srpkinjama muslimanske vere.”

³⁵ Šukrija Kurtović, “Prva reč”, *Budućnost, Organ naprednih nacionalista za rad među muslimanima*, Sarajevo, 1919, sv. 1, 1-2.

³⁶ Za biografiju Hasana Repca vidjeti: I. Kemura, *Uloga Gajreta*, 160-161.

³⁷ Hasan Rebac, “Naša muslimanka”, *Ženski pokret*, I; br. 8, Beograd, novembar 1920, 13-16.

³⁸ Isto, 14. Iste ideje su izražene i nekoliko godina kasnije u: Hasan Rebac, *Početak emancipovanja Srpkinje muslimanske vere*, Društvo Gajret, Beograd, 1925.

U privatnosti svojih domova, te žene su održavale srpske običaje živim kroz pjesme i poeziju. Prema Repčevim riječima,

“Naše muslimanke nisu se nikada mešale s tuđinkama, nisu nikada učile, niti htele da nauče tuđi jezik, a udavale su se redovno i samo za sinove svoga naroda. Ima i danas Jugoslovenki muslimanske vere, koje su provele dvadeset godina među Turcima u Turskoj sa svojom decom, pa ne znaju ni reči turski da progovore.”³⁹

Osmanlijska vjerska i rodna segregacija tako su postale oruđe za održavanje slavenskih nacionalnih kvaliteta, što je integraciju muslimana u osmanlijskoj državi učinilo samo površnom. Da bi potkrijepio svoju tvrdnju, Rebac je iznio priču o susretu srpskog popa i osmanlijskog valije (gubernera), muslimana hercegovačkog porijekla, u prvoj polovini XIX stoljeća u valijinoj kući u Prizrenu. Nakon prijateljskog razgovora, gospodar kuće časti svog gosta čitajući mu pjesmu srpske nacionalne epske tradicije.

“Kad je jednom valija čitao pesme iz III Vukove [Stefanović Karadžić] knjige, njegova majka, stara Hercegovka, čuje, pa sva radosna sa suzama u očima prekine sina u čitanju i nastavi sama da recituje tu pesmu onako kako je čula od svoje majke.”⁴⁰

Ukratko: nakon Prvog svjetskog rata, željni da pokažu svojim nemuslimanskim sugrađanima legitimnost njihovog prisustva u jugoslavenskom prostoru i da učestvuju u izgradnji jugoslavenskog društva, muslimanski uglednici svih političkih orijentacija javno su umanjivali svoju bliskost sa Osmanlijskim carstvom, Turskim nacionalnim pokretom i njegovim priznatim liderom Mustafom Kemalom. I pristaše JMO-a i muslimanske progresivne opozicije željele su da izbjegnu povezanost sa stranom političkom

³⁹ H. Rebac, “Naša muslimanka”, *Ženski pokret*, 14.

⁴⁰ Isto, 14.

silom i da pokažu svojim nemuslimanskim sugrađanima njihovu odanost novonastaloj jugoslavenskoj državi. Doksu prvi izabrali šutnju, drugi su napali Osmanlijsko carstvo kao državu osuđenu na historijsko izumiranje, zanemarujući značaj vojnih pobjeda Mustafe Kemala. Da bi se upisali u srpsku nacionalnu historiju, pristaše Gajreta supokušale i da izmisle novu historijsku priču u kojoj su se Slaveni koji su se preobratali na islam transformisali od izdajnika u heroja, od osmanlijskih lopova do bastiona protiv turcifikacije jugoslavenskog prostora.

Jugoslavija postaje kemalistička

Brzi slijed događaja koji se odvijao u jezgru osmanlijskog prostora u periodu od 1922. do 1924. godine progresivno je stvarao okolnosti za značajan pomak u spomenutim predstavama. Ukidanje dviju najvažnijih osmanlijskih institucija – sultanata (1. novembra 1922.) i halifata (3. marta 1924.) – i osnivanje Republike Turske (29. oktobra 1923.) trebalo je Mustafu Kemala i njegovu političku pratnju staviti u centar pažnje na globalnoj razini. Kako je izjavio François Georgeon, u muslimanskom svijetu kao i drugdje, nakon 1924. godine, Mustafa Kemal je progresivno prestao biti slavljn kao *gazija*, pobjedonosni borac za islam protiv kršćanskih sila, i progresivno postao prosvijetljeni otac turske nacije.⁴¹ Dakako, ovakav pomak u percepciji Turske i njenog političkog vođe postepeno se odigrao u jugoslavenskoj štampi. Nemuslimanski časopisi pružili su opsežan prikaz političkih i diplomatskih događaja koji su se odvijali u regionu istočnog Mediterana, povremeno izražavajući simpatije prema smionosti i težnji Mustafe Kemala da transformiše ostatke osmanlijskog teritorija u modernu, zapadnjačku državu. Uostalom, u nemuslimanskim jugoslavenskim novinama sve je do kraja dvadesetih godina prevladavalo stajalište “čekaj i vidi”.⁴²

⁴¹ F. Georgeon, “Kémalisme et monde musulman: quelques points de repère”, *Cahiers du GETC*, 17-25.

⁴² A. Vlašić, “The Perception of the Republic of Turkey in the Croatian Press (1923-1945)”, *Journal of Balkan and Black Sea Studies*.

Propast Osmanlijskog carstva i njegovih viševijekovnih institucija imala je velik uticaj na muslimansko stanovništvo Jugoslavije. Iako se odvojila od Osmanlijskog carstva 1878., i dalje je imalo veoma jake kulturne, političke i emocionalne veze sa ovim dijelom muslimanskog svijeta. U Bosni, kao i u većini muslimanskog svijeta, upravo je ukidanje halifata izazvalo naj-snažnije zaprepaštenje, ogorčenje i iznenađenje. Razlog je lako razumjeti, ako uzmemo u obzir da su muslimani u ovim dijelovima Evrope, još od Berlinskog kongresa, faktički živili kao vjerska manjina u kršćanskoj državi. Za bosanske muslimanske uglednike, čak i nakon habsburške aneksije pokrajine 1908. godine, halifat je još uvijek davao formalnu saglasnost za imenovanje bosanskog *reisul-uleme*, čime je, iako simbolično, garantovana veza između bosanskih muslimana i ostatka *ummata* – globalne zajednice vjernika.⁴³ Kao što je Svava primijetio, 1924. godine te narednim slijedom reformi slika Mustafe Kemala među bosanskim muslimanima bila je suštinski razbijena: za mnoge muslimanske uglednike “tada su se simpatije okrenule najprije u čuđenje, pa u razočaranje – i najzad u otvoreno odbijanje. Kod nas, u Bosni, među našim muslimanima, mogao se ovaj razvoj pratiti na oči. Od ljubimca najširih slojeva postao je Gazi-paša odjednom ‘Dönme’ [posprdno ime za Židove u Turskoj koji su samo prividno primili Islam] i ‘framason’”.⁴⁴

Ipak, institucionalne promjene od 1922. do 1924. nisu izazvale samo nesigurnost i zaprepaštenje. Posebice je među muslimanskim intelektualcima u Jugoslaviji bilo onih koji su počeli da mijenjaju svoj pogled na kemalističku epopeju. Šemsudin Sarajlić (1887-1960), poznati sarajevski

⁴³ Međutim, abolicijaove institucije nije potaknula muslimanske uglednike da se priključe skupu iz 1924. godine u Meki za obnovu halifata, pokrenutom četiri mjeseca nakon ukidanja. Vjerski i politički lideri bosanskih muslimana prisustvovali su dvjema od pet najznačajnijih panislamskih konvencija održanih u periodu između dva svjetska rata - onima u Jeruzalemu 1931. i Ženevi 1935. godine. Željeli su prisustvovati kongresu u Kairu 1926., ali su ih jugoslavenske vlasti spriječile. Vođe bosanskih muslimana nisu prisustvovali dvjema konvencijama održanim u Meki 1924. i 1926. godine. O ovoj temi vidjeti: Fikret Karčić, “The Bosnian Muslims and Islamic International Networks: The Age of Conventions”, *Bosnian Studies: Journal for research of Bosnian thought and culture*, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo, 2007, br. 1, 114-121.

⁴⁴ M. Svava, *Emancipacija muslimanke u svijetu i kod nas*, 7.

muslimanski pisac, objavio je 1926. *Novu Tursku*,⁴⁵ vjerovatno prvu knjigu u Jugoslaviji posvećenu novoosnovanoj turskoj državi. Aktivan još i prije Prvog svjetskog rata kao novinar i prevodilac, Sarajlić se školovao u Habsburškoj Bosni i Istanbulu, čime je stekao poznavanje pitanja i tema koje kruže u habsburškim i osmanlijskim kulturnim prostorima. Ovakva specifična edukacija u dvije imperije omogućila mu je pristup vrlo različitim izvorima: kako je navedeno u uvodu, Sarajlić je koristio dva njemačka izvora – posebno knjigu Waltera Lieraua iz 1923. *Die neue Türkei* (“Nova Turska”)⁴⁶ i stariju knjigu Edwalda Bansea iz 1915. godine pod nazivom *Die Türkei* (“Turska”) – kao i “nekoliko više novijih izvora, turskih i evropskih”.⁴⁷

Kao i kod većine autora koji su se u međuratnom periodu posvetili ovoj temi, Sarajlićeva percepcija Republike Turske je izuzetno pozitivna. Knjiga se ne fokusira samo na Mustafu Kemala, opisanog kao odličnog vojnog vođu i izvanrednog državnika i diplomata, već i na tursku politiku u domenu ekonomije, poljoprivrede i obrazovanja. Uspon novog lidera, zajedno sa skupovima reformi u vitalnim oblastima te države, omogućio je Sarajliću da pokrene ideju o “novoj Turskoj”, suprotnoj staroj, tj. suprotnoj Osmanlijskom carstvu. Ono što je zanimljivo jeste da Sarajlićeva knjiga, čini se, daje marginalno mjesto osporavanim mjerama ukidanja halifata i nacionalizmu pri formiranju nove države, što je spomenuto samo usputno i na vrlo neutralan način. Ovo posljednje je očito teško razumljivo, s obzirom na uobičajenu pozdanost ovog autora. Takvo degradiranje nacionalizma vjerovatno je povezano sa Sarajlićevom ličnom borbenošćukao člana jedne nenacionalističke organizacije i protivljenjem muslimanskim nacionalističkim organizacijama, posebice Gajretu. Moguće je da ga je vlastita borbenost u JMO-u mogla naterati da umanjí važnost nacionalizma u tkivu nove turske države.

U svakom slučaju, Sarajlićeva “anacionalna Turska” ostat će iznimkom. U jugoslavenskom javnom prostoru čini se da su najosjetljiviji posmatrači, komentatori i pristaše novoosnovane turske države od sredine dvadesetih

godina prošlog stoljeća bili muslimanski nacionalisti, koji su sebe nazivali naprednjacima. Zahvaljujući naporima ovog kruga, za otprilike pola decenije Turci su prestali da budu simbol dekadencije i zaostalosti i postali suprotnost: mlada nacija koja ide ka napretku i međunarodnom priznanju. Bogatstvo nove Turske postajalo je sve više i više vidljivo kroz muslimansku štamputokom dvadesetih godina, dostižući svoj vrhunac krajem decenije. Dževad Sulejmanpašić, muslimanski novinar i žarki nacionalist iz Sarajeva, mogao je, primjerice, u novinama 1926. proslaviti Republiku Tursku kao “najbolji primjer za sve nas”.⁴⁸ Isto se desilo i na stranicama časopisa *Gajret*, gdje je nekoliko pristaša proslavilo predanost Turske na poljima obrazovanja, korištenja vjerskih zadužbina kako bi se ispunile stvarne potrebe opšte populacije, odlučne politike ciljane na iskorjenjivanje tradicionalnih običaja kao što je nošenje hidžaba i fesa, te na polju pravnih reformi i novog društvenog položaj žena. Osman Nuri Hadžić (1869-1937), etablirani muslimanski pisac obrazovan u Sarajevu, Beču i Zagrebu, naglasio je da su “reforme Gazi Mustafa Kemal Paše toliko [...] zamašne, i mudre, toliko su obuhvatile sve grane duhovnog i kulturnog života da su iz temelja porušile i samu uspomenu»Bosforskog bolesnika”.⁴⁹ U tom smislu Mustafa Kemal više nije smatran gazijom, pobjedničkim muslimanskim vojnim liderom protiv kršćanskih sila: on je postao prosvijetljeni reformistički državnik, motor ambicioznog projekta nacionalnog preporoda.

Uprkos drugačijem nagovještaju u idejama koje su izrazili, čini se kako svi do sada citirani muslimanski prokemalistički uglednici imaju zajedničku sociološku crtu: svi su bili dijelom muslimanske inteligencije, što je zajednički naziv za one muslimanske muškarce koji su imali sekularno obrazovanje. No, do kraja dvadesetih simpatije za kemalistički režim neznanto su nadmašile uske granice ovog kruga, uključujući čak i manjinu ilimije, islamskih vjerskih službenika. U sve većem broju članaka objavljenih u muslimanskoj naprednjačkoj štampi ličnosti koje su dolazile iz vjerske hijerarhije izražavale su javnu znatiželju, a ponekad čak i simpatiju, prema

⁴⁵ Šemsudin Sarajlić, *Nova Turska: sa više tabela i 1 kartom*, Hrvatska tiskara d. d., Sarajevo, 1926.

⁴⁶ Walter Lierau, *Die neue Türkei, Wirtschaftfl. Zustände u. Aussichten*, Mittler, Berlin, 1923.

⁴⁷ Š. Sarajlić, *Nova Turska*, 2.

⁴⁸ Privremeni Ekzekutivni odbor “Reforme”, “Naša prva riječ”, *Reforma*, Sarajevo, 1928, br. 1, 1.

⁴⁹ Osman Nuri Hadžić, “Nova Turska”, *Gajret*, Sarajevo, 1930, br. 5, 74.

politici koju je provodila vlada u Ankari. Časopis koji je ubrzo postao vodi-lja za ove pojedince bio je *Novi Behar*, koji je počeo sa izlaženjem u Sarajevu 1928. godine. Ovaj časopis, koji se otvoreno bavio islamskim modernističkim idejama, posvetio je brojne članke kemalističkim reformama, posebice reformi pisma i poboljšanju položaja žena, dok je još više pažnje posvetio modernizaciji turskog društva i Mustafi Kemal, čovjeku koji je “pokazao cijelom svijetu da ima i muslimana, koji hoće moraju samostalno živjeti”.⁵⁰ To je bilo smatrano znakom da ljudi svih vjera, a ne samo sekularni muslimani, mogu da se poistovjećuju sa kemalističkim reformizmom.

Dvadesetih godina, kako smo do sada vidjeli, jugoslavenska “kemalofilija” smatrana je uglavnom pojavom među muslimanskim muškarcima sa višim, uglavnom sekularnim, obrazovanjem. Međutim, 1930-ih, ova pojava je postala međuvjerska i jugoslavenska. Na ovaj proces uticale su promjene u odnosima između Beograda i Ankare. Godine 1925. jugoslavenska i turska vlada su prvi put uspostavile diplomatske odnose.⁵¹ Njihov se odnos polako poboljšavao tijekom druge polovine 1920-ih, a znatno se ubrzao u 1930-im. Otvaranje zadivljujuće zgrade ambasade Jugoslavije u srpsko-vizantijskom stilu u četvrti Çankaya u Ankari, 1926. godine, osvjetlilo je početak nove era bliskijih odnosa dviju zemalja i naroda.⁵² Također, u ranim tridesetim godinama, niz balkanskih konferencija na kojima su učestvovali predstavnici zemalja jugoistočne Evrope, s ciljem poboljšanja njihovih međusobnih odnosa, podstaknuo je zblizavanje Beograda i Ankare. Konferencije, koje su se održavale svake godine između 1930. i 1933. godine, bile su barem djelimično uspješne u pokušaju “promocije balkanske saradnje u ekonomskom, socijalnom, intelektualnom i političkom od-

nosu”,⁵³ te su dovele do bliže saradnje između dvije vlade. U februaru 1934. godine, ovakva kooperativna klima je dovela do potpisivanja Balkanskog pakta, sporazuma kojim su se Jugoslavija, Turska, Rumunija i Grčka obavezale na održavanje geopolitičkog statusa quo nakon Prvog svjetskog rata.⁵⁴ Među plodovima ove nove ere međunarodne saradnje bio je, primjerice, odlazak jugoslavenskog kralja Aleksandra u Tursku u oktobru 1933. godine, događaj koji je bio široko praćenu jugoslavenskim medijima i koji je inicirao prijateljstvo između Aleksandra i Mustafe Kemala. Jugoslavenski časopisi posebno su naglašavali prijateljski odnos između dva čovjeka, prijateljstvo koje je omogućila njihova zajednička vojna prošlost; njihove napore da promovišu međunarodno pomirenje, nacionalno jedinstvo i integritet države; i, općenitije, njihove autoritarne i paternalističke uloge. U međunarodnom okruženju kojeg karakteriše uzdizanje ratobornih ličnosti kao što su Mussolini i Hitler, ova dvojica muškaraca na čelu svojih država bili su opisani kao ljudi mira, očinski zabrinuti da sačuvaju svoje podanike od rizika novog rata.⁵⁵ I praktični plodovi su proizašli iz jugoslavensko-turških odnosa, posebice u domenu naučne saradnje; od 1937. godine jugoslavenski turkolozi i turski slavisti redovno su bili dijelom studentske razmjene između dvije zemlje, a od 1939. godine jugoslavenska vlada je počela davati stipendije turskim studentima da dolaze i studiraju u Jugoslaviji.⁵⁶

U toj novoj međunarodnoj klimi u jugoslavenskom prostoru procvjetalo je nekoliko knjiga i na stotine članaka. Godina 1931. i 1932., u Skoplju i Sarajevu, novinari Stevan Simić i Maksim Svava objavili su dvije knjige u cijelosti posvećene Mustafi Kemal.⁵⁷ Entuzijazam za turskog političkog

⁵³ Stavros Stavrianos, *Balkan federation. A history of the movement toward Balkan unity in modern times*, Mass., Dept. of History of Smith College, Northampton, 1944, 230-231.

⁵⁴ Dilek Barlas, “Turkey and the Balkans: Cooperation in the Interwar and Post-Cold War Periods”, *Turkish Review of Balkan Studies*, OBIV, Istanbul, 1999, br.4, 65-80.

⁵⁵ O interesovanju jugoslavenskih časopisa za ličnu vezu Mustafe Kemala i kralja Aleksandra vidjeti: Mirjana Teodosijević, *Kemal Atatürk u jugoslovenskoj javnosti*, NEA, Beograd, 1998, 17.

⁵⁶ Arhiv Jugoslavije, 66-451-710. Ministar prosvjete ministru vanjskih poslova (10. 06. 1939).

⁵⁷ Stevan Simić, *Najveći reformator sadašnjice*, “Nemanja”, zadužbinska štamparija Vardarske banovine, Skopje, 1932; Maksim Svava, *Gazi Mustafa Kemal-paša: njegov život i djela*, Komisiona naklada J. Studnička i dr., Sarajevo, 1931.

lidera koji su pokazali ovi autori je bezgraničan: prema Simiću, Kemal je “najveći reformator svih vremena”, a prema mišljenju Svare, njegov politički uspjeh je “grandiozan, bez presedana iz svake tačke gledišta”.⁵⁸ Oba autora pribjegavaju – kako kaže Svara – “zapadnim izvorima” koje su napisali evropski naučnici na francuskom, njemačkom i engleskom jeziku, jer – kako Svara ističe – “već postoji ogromna bibliografija na ovu temu na evropskim jezicima”.⁵⁹ Istovremeno, Svara priznaje da je koristio i istočne izvore, koje su mu preveli prijatelji muslimani iz Bosne. Jedna od mnogih tema proslavljenih u tekstovima nemuslimanskih autora bila je pitanje rod-nih odnosa, ili – kako su to izrazili savremeni autori – “muslimansko žensko pitanje”. Jedan takav slučaj je bio Ane Delijanić Mirit, novinarka i slikarica iz porodice ruskih emigranata. Kada su Turkinje 1934. dobile pravo glasa na općim izborima, Mirit je bila u Istanbulu kao dopisnik srpskog časopisa *Ilustrativni list nedjelja*, a u svojim je tekstovima podržavala kemalističke reforme “od vrha do dna” u pogledu pozicije žena.⁶⁰ Tiraž međunarodnih bestselera napisanih i objavljenih izvan jugoslavenskog prostora također je doprinio rastu i cirkulaciji informacija na ovu temu. Primjerice, svjetski poznato djelo Harolda Courtneyja Armstronga (1891.-1943.) *Kemal paša, Sivi vuk, bliska studija diktatora* iz 1932. godine prevedeno je na srpskohrvatski i ponovno tiskano najmanje dva puta prije Drugog svjetskog rata; kao što će ovaj prilog pokazati, knjiga je bila široko čitana (i kritikovana) u međuratnom razdoblju.⁶¹ Knjige i članci lokalnih autora brzo su se pridružili cirkulaciji međunarodnih bestselera.

Smrt Mustafe Kemala 1938. godine uzrokovala je širenje “kemalofilije” u jugoslavenskom prostoru. Nakon njegove smrti, u narednim mjesecima objavljeno je na stotine članaka u kojima se proslavljao Atatürk, “otac Turska”, a objavljena su i saučešća jugoslavenskih političkih vođa. U Hrvatskoj su čak i katolički časopisi posvetili mnogo pažnje smrti turskog političkog

⁵⁸ M. Svara, *Gazi Mustafa Kemal-paša*, 8.

⁵⁹ M. Svara, *Gazi Mustafa Kemal-paša*, 4.

⁶⁰ M. Teodosijević, *Kemal Atatürk u jugoslovenskoj javnosti*, 10-17.

⁶¹ Harold Courtney Armstrong, *Kemal paša, Sivi vuk*, Narodna kultura, Beograd, n.d.

vođe, iskazujući veliko poštovanje i naglašavajući važnost njegovog nasljeđa.⁶² Muslimani su, naravno, bili veoma aktivni u ovom kontekstu. Dvojica bosanskih muslimanskih pisaca i političkih aktivista, prosrpski Edhem Bulbulović i prohrvatski Munir Šahinović Ekremov objavili su knjige o Turskoj i Turcima. Bulbulovićeva knjiga bila je kupljena i distribuirana u bibliotekama studentskih domova Muslimanskog kulturnog društva Narodna uzdanica kao vrijedan alat za obrazovanje muslimanske omladine.⁶³ I ovdje se može vidjeti kako su Tursku, koju je oblikovao njen politički vođa, progresivni muslimanski uglednici smatrali jednim modelom, ili čak najboljim modelom za nove generacije muslimana u Jugoslaviji. Muslimanski autori, naravno, nisu bili sami u ovom posljednjem talasu “kemalofilije” u međuratnoj Jugoslaviji. Novinar Miodrag Mihajlović-Svetovski i diplomata Zoran Tomić objavili su još dvije knjige o istoj temi u Beogradu 1938. i 1939. godine.⁶⁴ Fokusirajući se ili na čovjeka (Mustafu Kemala) ili na zemlju (Tursku), ove knjige imaju zajedničku osobinu: slave politiku koju sprovodi turska vlada u oblastima obrazovanja, državne uprave, ekonomske politike i društvenih običaja, dodjeljujući Mustafi Kemalu ulogu primarnog izvora političke transformacije. Nemuslimanski autori, posebno srpski, otvoreno su se divili i turskoj državi zbog njenih vojnih i ekonomskih uspjeha i zbog naglašavanja nacionalnog jedinstva u zvaničnoj retorici. Ova posljednja tačka bila je prilično relevantna za ljude koji žive u zemlji kao što je Jugoslavija, sa dramatičnim nedostatkom nacionalnog jedinstva i bez mogućnosti da pokrenu radikalne reforme u mnogim strateškim oblastima. Glavni prosvjetni sabor, institucija zadužena za obrazovanje u jugoslavenskoj državi, donio je 1939. odluku da se Tomićeva knjiga o Mustafi Kemalu distribuiše u svakoj školskoj biblioteci u zemlji.⁶⁵

⁶² A. Vlašić “The Perception of the Republic of Turkey in the Croatian Press”.

⁶³ Historijski arhiv Sarajevo, Narodna uzdanica Sarajevo, sign. NU-14, 96/1939, Centralni odbor Narodne Uzdanice Edhemu Bulbuloviću, 06.03. 1939.

⁶⁴ Miodrag Mihajlović-Svetovski, *Ataturkova Turska*, Balkanski Institut, Beograd, 1938; Zoran Tomić, *Kemal Atatürk: tvorac nove Turske*, Planeta, Beograd, 1939.

⁶⁵ M. Teodosijević, *Kemal Atatürk u jugoslovenskoj javnosti*, 12.

Kovanje islamskog kemalizma

Da li je muslimanski prokemalistički diskurs razrađen od kasnih 1920-ih imao neke specifičnosti? Autori koji su oduševljeno pisali o Republici Turskoj u međuratnoj Jugoslaviji izrazili su kaleidoskop naracija koje se ne mogu svesti na samo jednu. Ipak, detaljno istraživanje ove tekstualne produkcije omogućava nam da vidimo veliku razliku između tekstova koje su napisali nemuslimanski i muslimanski autori. Nemuslimanski, koji su također bili inspirisani cirkulacijom bestselera, kao što je Armstrongova knjiga *Sivi vuk*, težili su kvalificiranju kemalističkog iskustva kao izrazito protuislamskog. Nasuprot njima, kao što će se pokazati u nastavku, muslimanski autori su pokušavali da osporavaju ovu ideju i naglašavaju kompatibilnost kemalističkih reformi i islama, gledajući u Mustafi Kemal u istaknutog islamskog političkog lidera.

Razlozi zbog kojih je nastalo tako osebujno tumačenje kemalističke politike mogu su vjerovatno naći u dinamici unutar muslimanske zajednice u Bosni i Jugoslaviji krajem dvadesetih godina. U to vrijeme muslimanski kulturni poduzetnici koji su bili okupljeni oko kulturnog udruženja Gajret pokušali su uspostaviti snažniju vezu sa naprednjačkim islamskim vjerskim službenicima, a posebice sa određenim kadijama i ulemom pod uticajem ideja islamskog modernizma. Plan premošćivanja jaza između muslimanskih uglednih naprednjaka sekularnog i religijskog porijekla potaknut je čelnikom tadašnje Islamske zajednice Bosne i Hercegovine Mehmedom Džemaludinom Čauševićem (1870-1938). Rođen u zapadnoj Bosni, studirao je na prestižnom *Mekteb-i hukuku* (Pravnom fakultetu) u Istanbulu, a zatim u Kairu, gdje je zatekao ideje jednog od najvećih islamskih reformatora svoga vremena Muhammeda Abduha (1849-1905). Vrativši se u Bosnu, imao je bitnu ulogu u nekoliko islamskih institucija, kao i u osnivanju kulturnih udruženja – poput samog Gajreta – kao i književnih časopisa.⁶⁶ Konzervativizam “ahmedijaša” i neznanje ruralnih hodža osudile su obje struje, i sekularni i vjerski reformatori. Savez ovih dviju struja

⁶⁶ Enes Karić i Mujo Demirović, *Džemaludin Čaušević, prosvjetitelj i reformator*, II izdanje, NIPP, Ljiljan, Sarajevo, 2002.

muslimanskih učenjaka trebala je zapečatiti organizacija dvodnevnog Kongresa muslimanskih intelektualaca u Sarajevu, u septembru 1928. godine. To je ujedno bila i proslava prve dvadesetpetogodišnjice Gajreta, koju je predvodio Čaušević. Kongres je imao ambicioznu agendu: da sakupi sekularne i religiozne uglednike i da predloži niz reformi koje utiču na muslimanski društveni život, kako u Zajednici (reforma vakufa – pobožnih zadužbina i islamskih škola, kodifikacija šerijatskog zakona, itd.), tako i u jugoslavenskom društvu (jačanje školovanja, jačanje ekonomske uloge muslimana, širenje nacionalne svijesti, itd.).⁶⁷ Na jednom od javnih skupova u pripremi za konferenciju, krajem 1927. godine, Čaušević je izjavio da je nedavno posjetio Tursku i da se vratio sa “najljepšim impresijama”, posebno u pogledu tema koje se dotiču reforme pobožnih zadužbina, kampanje protiv fesa i ženskih velova.⁶⁸ Ovakva legitimizacija kemalističke Turske, koja je došla od najvišeg vjerskog službenika Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini – legitimizacija koja je, kako je prikazano u sljedećem dijelu članka, izazvala oštre reakcije u redovima ilmije – uveliko je potaknula sekularne naprednjake. Za ova dva kruga muslimanskih uglednika, islamski, ili islamu kompatibilan, kemalizam je tako postao osnova za izgradnju zajedničkog fronta koji uključuje različite reformističke projekte unutar muslimanske zajednice u Jugoslaviji.

U cilju jačanja ovog političkog saveza ugledni muslimanski jugoslavenski naprednjaci stvorili su novo lice kemalizma, koje je bilo sinonim ili barem kompatibilno sa islamskim modernizmom. Kako bi naglasili ovu činjenicu, mnogi su muslimanski autori u svojim člancima primijenili ono što se može nazvati “strategijom dvostruke argumentacije”: svaka reforma koja je provedena u Turskoj, a koja je kasnije istaknuta kao model za muslimane u Jugoslaviji, legitimisana je sa dvije paralelne linije rasuđivanja, jednom “sekularnom” i hranjenom socijalnim darvinizmom, i jednom “religioznom”, razvijenom rječnikom i alatima islamske egzegeze. Ovu strategiju dvostruke

⁶⁷ Ibrahim Kemura, “Kongres Muslimana intelektualaca u Sarajevu 1928. godine”, *Prilozi*, Institut za istoriju, 980, br. 17, 312-337.

⁶⁸ “Važne izjave Reis-ul-uleme”, *Jugoslavenski list*, X; br. 282, Sarajevo, 10.12.1927, 3.

argumentacije su, primjera radi, često koristili prokemalistički autori koji su objavljivali u *Gajretu* i *Reformi*, kratkotrajnom časopisu objavljivanom u Sarajevu koji se definisao kao “organ naprednih muslimana”. Na taj način muslimanski uglednici legitimizirali su kemalizam putem islamske perspektive: kako su se stručnjaci poslužili modernističkim tumačenjem Kur’ana, koje je dopuštalo “brisanje” svega “što nije u skladu sa duhom vremena», kemalističke reforme su time kvalifikovane da su “potpuno u skladu sa principama islama [...]. Jasno se vidi, da je slobodno provagjanje reformi u duhu čovječnosti, pa makar se tim reformima srušilo hiljadu nepotrebnih džamija i harema”.⁶⁹

Ova ideja o usklađenosti politike Republike Turske i islama pojavljuje se i u spomenutoj knjizi Edhema Bulbulovića, muslimanskog pisca i političkog aktiviste iz Sarajeva, koji se školovao u Istanbulu, Solunu i Zagrebu. Izraziti prosrpski nacionalista, Bulbulović je, nakon Prvog svjetskog rata, izabran u Ustavotvornu skupštinu ispred redova komunista, prije nego što je napustio sve oblike političkog aktivizma nakon zabrane partije u decembru 1920. godine. Njegova knjiga *Turci i razvitak turske države*, objavljena 1939. godine, predstavila je uspješno iskustvo turske nacionalne države i kao turski i kao muslimanski uspjeh. Kao što Bulbulović navodi u uvodu svoje knjige, savremena Turska je preteča “muslimanske renesanse”; Turci, zahvaljujući svojoj “nacionalnoj svijesti i islamskoj savjesti” u stanju su da spoje socijalistički kolektivism i nacionalistički individualizam, gledajući istovremeno i ka istoku i zapadu Evrope.⁷⁰ Prema Bulbulovićevim riječima, zahvaljujući plodnoj sintezi između islamske i turske svijesti, Turska je tako bila u stanju da dostigne i nadmaši razne političke projekte koji su se razvijali u međuratnoj Evropi, to jest, liberalnu demokratiju, desničarski autoritarizam i komunizam. Kako bi dodatno ojačao svoju tvrdnju, Bulbulović upisuje priču o Republici Turskoj u dugogodišnju historiju, kako turskog, tako i muslimanskog svijeta.

Muslimanski autori u Jugoslaviji također su težili poimati reforme koje

⁶⁹ Mehmed Salim Spahić, “Men tereke salaten fekad keferi”, *Reforma*, Sarajevo, 1928, br. 9, 1.

⁷⁰ Edhem Bulbulović, *Turci i razvitak turske države*, Štamparija “Bosanska pošta”, Sarajevo, 1939, 208-210.

su se sprovodile u Kemalovoj Turskoj u kontinuitetu sa islamskom i osmanlijskom historijom, radije nego li kao iznenadni raskid sa uniformiranom mračnom prošlošću. Pažnje vrijedan primjer nastojanja da se kemalističke reforme upišu u dugoročnu povijest islamske i osmanlijske civilizacije predstavlja spomenuti Mustafa Mulalić. U svojoj knjizi *Orijent na Zapadu* iz 1936. godine on ne samo da je koristio strategiju dvostruke argumentacije, već je i pokazao jednu od najspornijih reformi kemalističke ere, zabranu fesa, kako slijedi:

“Muhamed nije poznao fesa, nosio je ovakav turban [...]. U Alhambri, gde je isl[amska]. kultura bila na vrhuncu sjaja nije bilo fesa, no se nosili vešto savijeni turbani. Turci nam sultani nisu doneli fes sa Istoka. Murat je doneo na Kosovo ovaku kupolu na glavi, a Mehmed Fatih je u ovakoj čalmi osvojio Carigrad i Bosnu [...]. Sulejman Veličanstveni sa ovakim čudom dođe do Beča, a naš Sokolović nije također nosio fesa ali je ipak je bio najčvršćistub Islama. Janičari su nosili i kamilavke i šešire [...]. Gradašević sa bosanskim bezimakrv proliše za turban. Tek Mahmut pronađe fes kod grka – najbližih Evropljana – koga posle potoka krvi, obuče Rizvanbegović. I svi državni službenici, a kad se posle okupacije [Bosne i Hercegovine 1878.] pojavio šešir onda i narod. Ali opet omatajući oko fesa turban dok naposletku ne postade crveni simvol Islama. Međutim, vreme donosi svoje najpre šubare i gole glave, malo zatim i šešire dok se naposletku ne zasjaše i cilindri.”

Slika 1: Od Muhammedovog turbana do šešira: islamsko-osmanlijska genealogija kemalističkih reformi.

Izvor: M. Mulalić, *Orijent na zapadu: savremeni kulturni i socijalni problemi muslimana Jugoslovena*, 210.

Ovaj slikovni zapis povezan je sa islamskom i osmanlijskom vremenom skalom muških pokrivala za glavu, koja kreće od proroka Muhammeda do 1930-ih. Mulalić u svom tekstu i slikama spominje nekoliko glavnih likova islamske historije (Muhammed, prve halife) i osmanlijske historije (Mehmed Osvajač, Sulejman Veličanstveni, itd.), kao i važne političke i vojne vođe bosanskih muslimana (Sokolović, Gradaščević, itd.). Takav genealoški pregled ima za cilj da pokaže kako su kemalističke reforme u domenu odjeće bile ništa više od najnovije epizode u dugotrajnoj historiji transformacije, historiji koja je počela sa samim Muhammedom.

Mulalićeva knjiga je također zanimljiva zbog načina na koji on opisuje Mustafu Kemala, koji je predstavljen kao sami izvor reformi. U njegovoj knjizi Kemal se istovremeno čita na dva različita načina. Prvo, on pripada globalnom pejzažu reformi koji nastanjuje nekoliko “velikih ljudi” koji su, u različitim vremenima i kontekstima, radikalno transformisali živote svojih sugrađana/podanika. U jednoj od mnogih slika koje obogaćuju njegovu knjigu, pod nazivom “Velika tri reformatora”, Mulalić trasira svojevrsni panteon, od ruskog cara Petra Velikog od Romanovih (1672-1725) do japanskog cara Mutsuhita (1852-1912) i konačno do Mustafe Kemala.

Međutim, pripadnost Mustafe Kemala takoširokoj sferi velikana ne sprečava da ga Mulalić snažno drži islamskim reformatorom. Kemalistička Turska, njezina ideologija i njezin vođa, u tekstu su evocirani kao “klasični primjer”⁷¹ za svako muslimansko stanovništvo u svijetu u tom periodu. Naglašavajući ovu tačku, autor ne oklijeva da napadne Armstrongovo shvaćanje Mustafe Kemala kao antireligioznog vođe. Kao što je autor naglasio, “ulazeći u proučavanje današnjeg stanja u Turskoj, mi u njenom kemalizmu ne smemo gledati pokret protiv Islama, niti u vođi toga pokreta, velikom islamskom reformatoru Gazi Kemal, bezverca, usprkos takvih tendencioznih sugestija Armstrongovih”.⁷² I ovdje se Mulalić, čini se, slaže sa onim što je Bulbulović izjavio o uzornom karakteru turske republike i njenom vođi za muslimane širom svijeta da “kao kulturni reformator Gazi Kemal

71 M. Mulalić, *Orijent na zapadu*, 439.

72 Isto.

za nas Jugoslovene Muslimane izlazi iz uskih granica svog turskog nacionalizma. Ako ne možemo u ime drugih da kažemo da pripada čitavom Islamu, a ono je sigurno pozitivan uzor svim islamskim narodima, prvenstveno nama Jugoslovenima kao prijateljima i saveznicima.⁷³

Slika 2: “Veliki ljudi” globalnog reformskog pejzaža. Izvor: M. Mulalić, *Orijent na zapadu: savremeni kulturni i socijalni problemi muslimana Jugoslovena*, 337.

⁷³ Isto.

Drugi muslimanski pisac iz Jugoslavije razvio je odnos između islama i kemalizma: Munir Šahinović Ekremov (1910-1945), muslimanski pisac i novinar, obrazovan u Hrvatskoj i Švicarskoj, blizak muslimanskom prohrvatskom kulturnom društvu Narodna uzdanica. Nakon što je pisao o Turskoj najmanje deceniju, Šahinović je sistematizirao svoja razmišljanja u knjizi *Turska, danas i sutra*, objavljenoj u Sarajevu 1939. godine.⁷⁴ Kao i Mulalić prije njega, nije oklijevao da Mustafu Kemala okarakterizuje kao “islamskog reformatora” i opiše “ankarski recept” kao da je “na putu istinskoga islama”. U svojoj knjizi autor polazi od zasluga kemalističkog iskustva: “Turska je prva islamska država koja je izabrala nov životni put, koji ju je riješio balasta pseudoislamskih okova i predrasuda i koja je prva uspjela otresti se tutorstva izrabljivačke Evrope”.⁷⁵ Ovdje se opet može vidjeti ono što je Tursku učinilo zanimljivom u očima bosanskomuslimanskih naprednjaka: činjenica da je muslimanska zemlja sposobna da se uspješno nosi sa Zapadom. Turska je na taj način postala “uzor po kom islamski narodi žele urediti svoje države, svoj život i svoju budućnost. Smije li se, dakle, nama muslimanima hrvatskog porijekla, zamjeriti ako u određenoj mjeri pokazujemo zanimanje i simpatije za Novu Tursku u kojoj Islam doživljuje sudbonosan preobražaj?”⁷⁶

Kako je izjavio Šahinović, “za reforme koje provodi režim Ankare u domenu turskog islama ne može se reći da ne pripadaju pravom islamu. Vlada Ankare nije bezbožna već islamska”.⁷⁷ Šahinović u svojoj knjizi eksplicitno osporava zapadne izvore o kemalističkoj Turskoj koji su smatrali takav režim protuvjerskim. Glavna tema rasprave je bila Armstrongova knjiga, koja je imala veliku cirkulaciju u Jugoslaviji i koja je tvrdila da “novi režim ima otvorene i izrazite antiislamske tendencije”.⁷⁸ Šahinovićev cilj je bio ambiciozan: ispraviti zapadnjačku percepciju kemalističkog režima i

⁷⁴ Munir Ekremov Šahinović, *Turska, danas i sutra: prosjek kroz život jedne države*, Muslimanska svijest, Sarajevo, 1939.

⁷⁵ Isto, 7.

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ Isto, 169.

⁷⁸ Isto, 9.

ukazati na specifičnu ulogu islama u modernom turskom društvu. Čineći to, on se osvrnuo na pojam laiciteta (*laiklika*). Koncept je ušao u zvaničnu formulu kemalizma sa šest strijela početkom 1930-ih. Na ovu temu autor je ponudio originalnu interpretaciju, koja razlikuje zvanični kemalistički diskurs, propagandu njihovih neprijatelja i praksu na terenu:

“Po Laicističkoj teoriji nije važno kojoj vjeri pripada Turčin. To je službeno gledište. On može izabrati kakvu hoće ili nikakvu vjeru. Ali praksa je posve drukčija. Svi su Turci muslimani. [...] I najgrlatiji kemalist tužit će vas sudu ustvrdite li da nije musliman. Nekoliko slučajeva prelaza na kršćanstvo, što ih učiniše žene u Istanbulu radi braka s Europejcima, označeni su sramotom za tursku naciju.

[...] Teorija o konsekvencijama laicizma u javnom životu ostala je samo teorija. Praksa je potpuna negacija te teorije. Islam je ostao, unatoč svim Kemalovim željama, državna vjera države Turske.”⁷⁹

Ovaj autor se ne ograničava samo na raskrinkavanje antikemalističke propagande, pozivajući se na neutemeljenost navodno antireligijskog karaktera turskih reformi. Također naglašava da je laicistički princip, koji je teoretski predstavljao jedan od samih stubova kemalističkog režima, bio potpuno fiktivan: turska nacija je bila suštinski muslimanska – a islam, iako implicitno, i dalje je bio religija turske nacije.

Takva specifična percepcija kemalističkih reformi vidljiva je i na naslovnici knjige. Slika koju je izabrao autor, kolaž slika iz *La Turquie kemaliste*, časopisa kojeg je 1934. godine uspostavio turski režim za promovisanje kemalizma u inostranstvu – uključivala je mapu Anadolije sa novom prijestolnicom Ankarom; moderno stanovanje; mašine za industrijalizaciju i disciplinovane i otkrivene gimnastičarke u središtu slike, kao uvjerljivu metaforu za potpunu promjenu turskog društva. Zanimljivo je da je autor u ovaj kolaž uključio i dvije džamije: islam je time i dalje ostao vidljiv element u arhitekturi “Nove Turske”.

⁷⁹ Isto, 56-57.

U zaključku svoje knjige Šahinović opisuje kemalističku Tursku kao zemlju u tranziciji između Istoka i Zapada: “Turska još nije moderna evropska država, ali ona je na sigurnom putu da to postane”.⁸⁰ Takva civilizacijska migracija, sa Istoka na Zapad, teška je, ali i neophodna, jer – kao što je istakao autor – “da se islamski narodi oslobode Europe, moraju i sami postati Europa”.⁸¹ Što se tiče otvaranja puta, Turska mora biti vođa takve civilizacijske mutacije koja se poklapa sa emancipacijom muslimanskih naroda od evropskog starateljstva. U skladu sa ovim argumentom, Šahinović je u svojoj knjizi Ankari dodijelio “dodatnu misiju, pored nacionalne misije”:

“Tu bi misiju mi nazvali panislamskom u modernom značenju te riječi. Ankara je probudila islamski Istok, ona mu je dala mogućnost i primjer jednog novog životnog puta. Misija Ankare leži, htjela ona to ili ne htjela, u buđenju islamskih naroda svojim primjerom. I još dalje. Ankara se je već stavila na čelo nekoliko islamskih država, one je bez prigovora u svemu slušaju. To nenametnuto pokoravanje idejama iz Ankare je najočitije u naše vrijeme. Turska je postala vodeća država u islamskom svijetu.”⁸²

U Šahinovićevom diskursu, Turska nije samo (najbolji) primjer za sve muslimane. Idući korak dalje od svojih muslimanskih naprednjačkih kolega, on od Turske traži da preuzme ulogu vodiča muslimanskih naroda i da ih vodi “bilo putem saveza islamskih država, bilo putem konfederacije, bilo putem jednog novog hilafeta”⁸³ – stvarajući tako neku vrstu postosmanlijskog ili čak muslimanskog Commonwealtha pod nadzorom Ankare, kako bi se muslimanski narod doveo na put napretka i političke emancipacije. U periodu u kojem su na svakom koraku kolonijalne sile ugnjetavale muslimane, suprotstavljanje kemalističkoj Turskoj značilo je osuditi muslimanska

⁸⁰ Isto, 191.

⁸¹ Isto, 192.

⁸² Isto.

⁸³ Isto.

društva na vječnu bijedu: kako Šahinović upozorava, “Svaki musliman koji ustaje protiv Kemalove Turske zaista ustaje protiv samog Islama, protiv njegove budućnosti. NoviIslam traži i nove muslimane. Novi Islam to je današnja Turska, to će ona, još više, biti u sutrašnjaci. Mi smo posljednji koji će u to posumnjati”⁸⁴

Slika 1. Turška danas i sutra (Sarajevo: Muslimanska svijest, 1939.)

Nastanak Kemalistana

Napori naprednjačkih kulturnih poduzetnika da premoste jaz sa slojem vjerskih službenika nisu izazvali samo entuzijazam. Naprotiv, većina vjerskih službenika u Bosni i Jugoslaviji snažno je reagovala protiv Čauševićevih modernističkih izjava iz 1927. godine, posebno protiv onih u kojim je izrazio popustljiv odnos prema kemalističkim reformama. U narednim mjesecima, ugledni muslimanski učenjaci iz Bosne i šire, ponekad podržani od strane lokalnih ogranaka Islamske zajednice, javno su se distancirali od Čauševićevih modernističkih izjava, proglašavajući da je islam u Bosni “u opasnosti”. Konkretno, oprost, pa čak i simpatija bosanskog vjerskog vođe prema kemalističkoj Turskoj te izbor te zemlje kao pozitivnog modela za muslimane u Jugoslaviji, izazvali su najteže kritike. Tako je, na primjer, mostarski muftija optužio Čauševića za uspostavljanje “petog kemalističkog *mezheba*”⁸⁵, tj. nove pravne škole nespojive sa svim prihvaćenim interpretacijama islama.

U julu 1928. godine, uprkos entuzijastičnoj podršci koju su dobili od uglednih muslimanskih naprednjaka, Čauševićeve naprednjačke izjave Islamska zajednica je zvanično osudila službenom deklaracijom, što je predstavljalo ozbiljnu prepreku širenju islamskih modernističkih ideja u zemlji.⁸⁶

Polemike oko Čauševićevih izjava, kontroverza koja je uključivala muslimanske uglednike tokom 1928. godine, stvorile su novu struju u jugoslavenskoj javnoj sferi: konzervativne muslimanske vjerske službenike. Neki od onih koji su bili upadljivi u napadu na Čauševića odlučili su nakon nekoliko mjeseci da pokrenu časopis *Hikmet* (Mudrost), sa sjedištem u Tuzli i sa eksplicitnom svrhom pokazivanja “mudrosti i dobre strane islam-

⁸⁵ Ali Riza Karabeg, *Rasprava o hidžabu (krivenju muslimanki)*, Hrvatska tiskara F.P., Mostar, 1928, 17.

⁸⁶ X. Bougarel, “Le Reis et le voile: une polémique religieuse dans la Bosnie-Herzégovine de l’entre-deux-guerres” u: *L’autorité religieuse et ses limites en terre d’islam*, urednici N. Clayer, B. Fliche i A. Papas, Brill, Leiden, 2013, 109-157.

⁸⁴ Isto.

skih propisa i ustanova”, “i to braniti – naravno – prema našim silama”.⁸⁷ Časopis je vodio muftija Ibrahim Hakki Čokić (1871?-1948.), koji se školovao u lokalnoj medresi i u Šerijatskoj sudačkoj školi u Sarajevu. Čokić je završio studij arapskog jezika i književnosti na Sveučilištu u Beču, prije nego što je postao učitelj istih predmeta u srednjoj školi u Tuzli. U sedam godina rada (1929-1936) *Hikjmet* je postao vodilja za one konzervativne muslimanske vjerske službenike u Jugoslaviji koji su otvoreno odbacili modernističku interpretaciju islamskih izvora.⁸⁸

Štampan na srpskohrvatskom jeziku sa naslovom pisanim na turskom jeziku arapskim pismom, *Hikjmet* je imao za cilj da ospori monopol muslimanskih naprednjaka u javnoj sferi, kao i njihovo samoproglášeno pravo da predlažu “adaptacije” postosmanlijskim prilikama. Preciznije, vjerski službenici koji su se okupili oko *Hikjmeta* otvoreno su osporili ideju da je moguće reformisati društvene prakse muslimana izvan granica šerijata, prilagođavajući se navodnim potrebama modernog vremena. Samo ljudi sa solidnom vjerskom obukom i islamskom egzegezom, smatrali su, imali su pravo da predlože postepene promjene u životu muslimanskog stanovništva. Imajući u vidu značajnu zaslugu koju su uticajni muslimanski uglednici iz Bosne pripisali kemalističkim reformama, skupina oko *Hikjmeta* za prioritet je imala da sa islamske tačke gledišta obznani nelegitimnost politika koje je sprovodila Ankara. Da bi se to postiglo, časopis nije bio ograničen na objavljivanje originalnih tekstova lokalne uleme, već je redovno prevodio članke (češće odlomke iz njih) koje su napisali politički protivnici Mustafe Kemala u Bugarskoj i, češće, Egiptu. Časopisi kao što su *El-Feth*, *El-Mukatam* i *Intibah* predstavljali su veoma bitne izvorne materijale za

⁸⁷ Chamerani Posavina, “Pravac Hikjmeta”, *Hikjmet*, Tuzla, 1347, [1929], br. 1, 3.

⁸⁸ O djelovanju *Hikjmeta* vidjeti: Adnan Jahić, *Hikjmet - riječ tradicionalne uleme u Bosni i Hercegovini*, BZK Preporod – Općinsko društvo Tuzla, Tuzla, 2004. O ulozi *Hikjmeta* u životu bosanske/jugoslavenske islamske zajednice vidjeti: Adnan Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Islamska zajednica u Hrvatskoj - Medžlis Islamske Zajednice u Zagrebu, Zagreb, 2010.

uspostavljanje muslimanskog protukemalističkog narativa u Jugoslaviji.⁸⁹ Kritike usmjerene protiv politike sprovedene u Turskoj bile su praćene i isprepletene kritikama kako sekularnih, tako i religijskihuglednika u Bosni i Jugoslaviji koji su povoljno gledali na kemalističke reforme, “jer i među nama ima kjemalističkih ašika.”⁹⁰ Kritika usmjerena na politiku strane države tako je išla ruku pod ruku sa kritikama usmjerenim na političke protivnike u Bosni i Jugoslaviji.

Protukemalističke izjave se nalaze na svim stranicama *Hikjmeta*. U 1929., tekst iz pet dijelova istraživao je i kritikovao trinaest pojedinačnih reformi koje je sproveo Mustafa Kemal od osnivanja republike, fokusirajući se posebno na ukidanje halifata 1924. godine, zamjenu osmanlijske *Medželle* zakonima inspirisanim Zapadnom Evropom, zatvaranje vjerskih škola, centralizaciju vakufske uprave, zabranu nošenja muškog fesa i obeshrabrivanje nošenja ženskog vela.⁹¹ Tačka koja je predstavljala suštinu *Hikjmetove* kritike bila je jedan od teoretskih stubova novog kemalističkog političkog poretka – laicizam. Kako bi ojačalo kritiku ove političke ideje, uredništvo časopisa objavilo je nekoliko tekstova znamenitog Šakiba Arslana (1869-1946). Prema mišljenju ovog političara i intelektualaca, ambicija Mustafe Kemala da izgradi Tursku na “razdvojenosti između religije i politike”⁹² predstavljala je potpuni prekid sa Osmanlijskim carstvom i stavila svoje političke akcije izvan bilo kakve moguće islamske legitimnosti. U *Hikjmetovoj* semantici, politička akcija nove republike nije bila samo “bezbožna”, već i eksplicitno “protuislamska”, dok je sama srž kemalističkog političkog dizajna smatrana inkompatibilnom sa religijom. Kao što je jedan od urednika časopisa energično izjavio u seriji članaka iz 1933. o “satanskom kemalizmu”, “potpuno je jasno da takva borba [kemalistička]

⁸⁹ A. Jahić, *Hikjmet*, 175.

⁹⁰ Chameran, “Jedan pogled na turske protuislamske reforme”, *Hikjmet*, Tuzla, 1348 [1929], br. 4, 143.

⁹¹ Isto, 116-119.

⁹² Šakib Arslan, “Je li moguće dovesti u sklad sadašnju tursku politiku sa njenom politikom o rastavi vjere od politike?”, *Hikjmet*, Tuzla, 1351. [1933.], br. 47, 324-330. Na istu temu vidjeti također: Isto, 312-314.

uopće nije nacionalna, već otvoreno protuislamska.”⁹³ Razlika između njihove percepcije kemalističke politike od benevolentnih gledišta Čauševića i sekularnih intelektualaca nije mogla biti radikalnija.

Još jedno zanimljivo obilježje intelektualnog usmjerenja ljudi okupljenih oko *Hikjmeta* bio je njihov lament usljed kraja Osmanlijskog carstva kao religijskog, političkog i kulturnog prostora. Kao što je gore istaknuto, ukidanje sultanata, a potom i halifata, ostavilo je bosanske vjerske službenike – živeći u zapravo manjinskom statusu od Berlinskog kongresa 1878. – bez ikakve poveznice sa onim što su smatrali svojim centrom. Prema *Hikjmetovim* saradnicima, Mustafa Kemal je bio odgovoran za brisanje sa mape grada koji je bio “centar duhovne kulture islama”⁹⁴, pretvarajući ga u periferni grad neislamske države. Dalje se navodi da su “kemalisti uništili sve ono, što je na se svraćalo pažnju oko 400 miliona islamskog svijeta, a uz to mu je još i Ankara kao nova prestonica otela jače interesovanje i samih Turaka...”⁹⁵ Uništenje Carstva i uspostavljanje nacionalne države nije se stoga smatralo modernizacijskim, već provincijalizacijskim procesom: ovaj dio svijeta, nekada predstavljajući centar jedne od većih i dugotrajnijih imperija u ljudskoj historiji, zamijenjen je manjom nacionalnom državom, samo jednom od mnogih, ništa posebnijom od drugih. Idiosinkratični stavovi i razočarenje novim turskim postignućem doveli su do toga da su mnogi saradnici, uz otvorenu porugu, stvorili neologizam *Kemalistan*, “Kemalova država”⁹⁶, naglašavajući time ograničenost i zavisnost Turske od volje jednog čovjeka.

Da li je bilo neophodno, *Hikjmetovim* saradnicima, smatrati novoosnovanu Republiku Turskuu cijelosti zapadnom zemljom? Ili, uprkos tome što je navodno vođena protuislamskom klikom, može li se Turska i dalje smatrati dijelom ogromnog muslimanskog svijeta? Za saradnike časopisa postavljanje Turske u bilo koje od suprotstavljenih polja i dalje je bilo teško pitanje. Dokaz te poteškoće proizlazi iz same strukture *Hikjmetovih* pojedinačnih rubrika.

⁹³ Chameran, “Iz turskog svijeta”, *Hikjmet*, Tuzla, 1351 [1933], br. 45, 285-288.

⁹⁴ Chameran, “Iz turskog svijeta”, *Hikjmet*, Tuzla, 1352 [1934], br. 52, 191.

⁹⁵ Chameran, “Iz turskog svijeta”, *Hikjmet*, Tuzla, 1352 [1934], br. 52, 192.

⁹⁶ Chameran, “Turkologija mjesto teologije”, *Hikjmet*, Tuzla, 1352 [1934], br. 52, 127.

Završna rubrika bila je posvećena vijestima “Iz islamskog svijeta”, koje su sadržavale vijesti iz muslimanskih društava širom svijeta. Vijesti predstavljene u ovoj rubrici ne odnose se samo na zemlje u kojima su muslimani predstavljali većinu stanovništva, već i na regije u kojima su muslimani živjeli u manjini, uključujući Evropu. Interesantno je da za novosti u vezi sa Republikom Turskom – sve to predstavljeno u negativnom svjetlu – uredništvo je napravilo posebnu rubriku pod nazivom “Iz turskog svijeta”. To je bio znak da je politička putanja Turaka nakon 1923. godine krenula u drugačijem smjeru u odnosu na njihovu braću muslimane, stavljajući ih u “odvojeni prostor” koji više nije istinski muslimanski, ali i ne potpuno izvan sfere interesovanja muslimanskih čitalaca. Gubitak osmanlijskog prostora, a posebno gubitak Istanbula, opterećivao je konzervativne vjerske službenike teškim zadatkom da ih zamijene novim referencama. U takvom promjenjivom scenariju, željeni surogatni osmanlijski centar pronađen je na Arapskom poluostrvu, tačnije u ličnosti Ibn Sauda (1876- 1953), Kraljevstvu Nedžd i Hidžaz. Tridesetih godina prošlog vijeka, saradnici *Hikjmeta* objavili su mnoge entuzijastične tekstove koji su se fokusirali na uspon državnika koji je, otvoreno inspirisan vehabijskim tumačenjem islama, postao kralj Saudijske Arabije 1932. godine. Na stranicama *Hikjmeta* ovaj muslimanski i arapski politički vođa bio je jasno oblikovan kao protukemalista, a njegovo novopriznato kraljevstvo predstavljeno kao protutursko. Prema urednicima ovog bosanskog časopisa, Ibn Saudove glavne ljudske i političke kvalitete mogle su se vidjeti u njegovoj odlučnosti “da se ne otkučuje od Kur-ana, hadisa i islamske nauke”⁹⁷. Za razliku od Mustafe Kemala, kralj Ibn Saud je bio uspješan politički vođa koji nije podlegao sirenama zapadne savremenosti. Kako je izjavio još jedan saradnik *Hikjmeta*,

“Vehabija nije ‘moderan’ i neće da bude moderan. I neka nije. On je time ukinuo ‘slobodu’ pojedinaca, da rade šta hoće, ali je oslobodio cijeli narod od brojnih zala, koja otud dolaze i od kojih ‘moderni’ i modernizirani mnogo - mnogo pate i stradaju.”⁹⁸

⁹⁷ A. Jahić, *Hikjmet*, 179.

⁹⁸ *Hikjmet*, Tuzla, 1348. [1929.], br. 5, 143.

Uspjeh ovog političkog vođe izgleda da govori da je bilo moguće imati moćnu i pobjedničku muslimansku državu, odbijajući zapadnu formulu razdvajanja religije i politike. Osim toga, taj uspjeh je implicirao da je moguće živjeti u modernim vremenima, preživjeti u njima, čak i pobijediti, bez uvođenja novotarija koje su muslimanski naprednjaci promovisali u to vrijeme u Bosni i cijelom svijetu.

Zaključak

U bliskoj identifikaciji sa Mustafom Kemalom, čovjekom koji je smatran njenim tvorcem, Republika Turska je igrala ključnu ulogu u imaginaciji muslimana u međuratnoj Jugoslaviji. Uglednici svake političke orijentacije i obrazovne pozadine posvetili su mnogo energije razumijevanju, podršci ili osporavanju kemalističke Turske. Razlog takvog posebnog odnosa bio je eminentno postosmanlijski po svojoj naravi: uprkos naporima Mustafe Kemala i njegovih pristaša da se ograde od bilo kakve veze sa svijetom prije 1923., “nova Turska” je bila odlučno shvaćena kao najizravniji nasljednik “stare Turske”, tj. Osmanlijskog carstva. Nekako su Ankara i Mustafa Kemal postali surogati Istanbula i osmanlijskog sultana/halife, te su tako i dalje bili temeljna politička, vjerska i kulturna referenca muslimana koji tamo žive. Takav ponavljajući čin “doživljavanja Turske” pokazao se kao izrazito transnacionalni poduhvat: ako se obrati pažnja na tekstove muslimanskih kulturnih poduzetnika, čini se da su različiti narativi proizašli iz kompleksnih interakcija ljudi, prijevoda tekstova i kolaža koji su se često odvijali i van granica država i imperija. Prateći nastanak drugačijih narativa o Turskoj, moguće je obuhvatiti šire područje cirkulacije, obuhvatajući i postosmanlijski prostor (Balkan i Bliski istok) i Zapadnu Evropu.

Ipak, postosmanlijsko gledište ne može dati sveobuhvatno objašnjenje. Nakon 1923. godine, a posebno nakon što je turska vlada pokrenula impresivan niz reformi s ciljem zamašne transformacije turskog društva, kemalistička Turska postala je živi dokaz da dihotomija Zapad/Orijent, koja je muslimane Jugoslavije stavila u neugodan položaj zaostalosti i inferiornosti,

sti, konačno može biti zamagljena. Za muslimanske naprednjake, priča o uspjehu kemalizma postala je najbolji historijski dokaz da je biti musliman i moderan moguće te da muslimani mogu biti kreatori vlastite historije, biti punopravni dio nacije, bez uplitanja i uticaja zapadnjačke kolonizacije. Sa druge strane, muslimanski konzervativci su radikalno odbili ovaj put i počeli da traže daleko izvan Ankare, sve do Saudijske Arabije, uspješan islamski politički model koji je odbio, kako je rekao Šahinović, “da postane Evropa”.

Pored razlika, ugledni muslimanski naprednjaci i konzervativci, ipak, imaju zajedničko obilježje: poteškoće u definisanju Turske – “zapada na Istoku”, “turskog svijeta” odvojenog od ostatka “islamskog svijeta”, nacije na pola puta između dvije civilizacijske polutke – koja nije više istočnjačka, ali još uvijek nije ni zapadnjačka. Ova nevolja je imala svoj eho u poteškoći muslimana da lociraju sami sebe u novonastalom jugoslavenskom okviru i da trasiraju svoju vlastitu političku putanju u postosmanlijskom svijetu.

DOMESTICATING KEMALISM: CONFLICTING MUSLIM NARRATIVES ABOUT TURKEY IN INTERWAR YUGOSLAVIA

Summary

Closely identified with the man who was considered as its designer, i.e. Mustafa Kemal, the Republic of Turkey played a crucial role in the imagination of the Muslims in interwar Yugoslavia. Notables of every political orientation and educational background devoted a great deal of energy in understanding, supporting, or contesting Kemalist Turkey. The reason of such a special relationship was eminently post-Ottoman in nature: despite the efforts of Mustafa Kemal's entourage in denying any link with the pre-1923 world, "New Turkey" was resolutely perceived as the most direct heir of the "Old Turkey", the Ottoman Empire. Somehow, Ankara and Mustafa Kemal became thus the surrogates of Istanbul and the Ottoman Sultan-Calif, thus continuing to be a fundamental political, religious and cultural reference for the Muslim living there. Such a reiterate act of "Imagining Turkey" turned out to be an eminently transnational venture: looking closely to the text produced by Muslim cultural entrepreneurs, it appears that the different narratives were produced through complex circulations of peoples, translations of texts, collages of pictures, often happening across state and imperial borders. Tracking the production of the different narratives about Turkey it is possible to embrace broader spaces of circulation, encompassing both the post-Ottoman space - the Balkans, and the Middle East - and behind - Western Europe.

Nevertheless, the post-Ottoman dimension does not explain everything. After 1923, and especially after that Turkish governments launched an impressive set of reforms aiming to transform in deep the Turkish society, Kemalist Turkey became the living evidence that the West/Orient dichotomy, that put the Muslims of Yugoslavia in the uncomfortable posi-

tion of backwardness and inferiority, could finally be blurred. For Muslim progressives, the kemalist success story was the best historical proof that being Muslim *and* modern was possible at last, and that even Muslim people could be actors of their own history, fully become national subjects, without necessarily be trapped in the gauntlet of Western colonization. On the other hand Muslim conservatives radically refused this path and started to look well beyond Ankara, to Saudi Arabia, in order to find a successful Islamic political model who refused, as Šahinović said, «to become Europe». Besides their differences, Muslim progressives and conservative notables seem nevertheless to share a common feature: the difficulty in locating Turkey - «the west in the East», a «Turkish world» separate from the rest of the «Islamic World», a nation halfway between two civilization-al poles - not any more Eastern not yet Western. A trouble that refers to Muslim's difficulty to locate themselves in the newly established Yugoslav framework, and to trace their own political trajectory in a post-Ottoman world.

Hamdija Čemerlić

THE POSITION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN YUGOSLAVIAN COMMUNITY FROM ZAVNOBiH¹ UNTIL THE CONSTITUTION OF SOCIALIST REPUBLIC OF BOSNIA AND HERZEGOVINA²

The developmental process of the national question in our country is characteristic by the fact that it gradually matured. It took a lot of time from the realization that the Southern Slavs compose only one Yugoslav nation until today's multinational structure, and a lot of effort has been made to prove and accept that. Overcoming resistance to understandings regarding the national composition of Bosnia and Herzegovina was the slowest process and got its solution at the latest. The idea of federalism, as a form of state organization, arises along with striving for the liberation and unification of our nationalities into one common state. Although there were very different understandings both in terms of the nations who were to enter a common state, and in terms of the degree of strength of its parts, federalism was declaratively accepted by almost all groups that were deluded with these ideas. Some of them honestly thought that the federalism was the only form that allows an equal relationship in the common state, and that it is the condition

---

¹ National Anti-Fascist Council of the People's Liberation of Bosnia and Herzegovina (orig. abbrev. ZAVNOBiH)

² This article was published in "Contributions" No. 4, (Institute for history, Sarajevo, 1968, page 331-351)

for the maintenance and normal development of such state, while others were accepting federalism as an attractive slogan and as a tool for accomplishing their own interests.³

As opportunities have matured and opportunities for liberation and unification have taken on more specific prospects, relations between groups have become more aggravated, and their narrower interests were more openly expressed. The groups which nurtured national unity directed their own fighting strategy against the very basis of federalism, namely against the multinational character of the South Slavic community, believing that in that way they will revoke the need and necessity of federalism and reinforce the basis of unity and state unitarism. The national unity of all the Southern Slavs and the fight against separation and political separatism was the core belief of their strategy. The thesis of national unity was represented by people from diametrically diverse positions, and therefore the intentions and goals of those who have represented them cannot be seen or judged in the same way. Some people had a standpoint of national unity amid insufficient knowledge of the national problem and idealistic initiatives, arguing that “one nation - one state” can only guarantee the strength of unity and the strength of the common state. These people assumed that the differences between our nations were not so intensive or distinctive as to form the basis of particular nationalities. According to their understanding, the existing differences are more the result of a separate life and an unfriendly influence, unknown to us, than of a constitutive nature, and that these differences will gradually disappear in a free life together.

This notion remained largely a matter of debates and, to some extent, in political programs, although it experienced its constituent affirmation (the age of the Sixth January regime) in a shorter period of our country's development,

³ Konstantin Bastajic: A Contribution to the History of Federalism in the Yugoslav Countries, published in the book *The Meaning of the Second AVNOJ Session for the Socialist Revolution*, Zagreb, 1963, p. 75.

it proved as completely unrealistic.)⁴ After this experience, the notion has been abandoned, even by those who ardently represented it, as a harmful and dangerous illusion. Others, who viewed the issue of unification narrowly, only from the point of view of the interests of a nation or, more precisely, its ruling class, under the idea of national unity and a single state, advocated the creation of a single economic and political base for their domination.

The holders of this conception were fervent nationalists, but they pushed the unity thesis to cover their intimate spurs, which they could not openly defend at the time. However, even with the advocates of this understanding of national unity, the notion of unity has not been completely clarified. While some stood on the point of view of one united nation, the others stood for the thesis of a united but three-named nation, a nation composed of three tribes, therefore not entirely united. At the time of unification, neither of these two understandings was consistently implemented, but a compromise had been made between national unity and division into tribes.

After the liberation, it was necessary to come to a concrete solution to this question and to provide an answer to it, answer which would become the basis of state regulation. It is known that in the initial period of development of our country this question was constitutively answered. The thesis of one nation with three names received its constitutional confirmation only in the name of the state, and the state regulation was based on a unitarist ground.

In order to prevent the organizational affirmation and recognition of the tribes, the Vidovdan Constitution prohibited the formation of counties (broader territorial local units) within the tribal framework and, in this connection, determined that counties larger than 800,000 could not be formed. Thus, this constitution only declaratively acknowledged the existence of three tribes, and explicitly precluded their separate constitution, even within local self-government. We are particularly interested in the process of developing opinions and attitudes about the national composition

⁴ The Law on the name of the state and division into banates (3rd October 1929) replaced the name of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes with the name Kingdom of Yugoslavia, and the Constitution of 1931. confirmed that name.

of our republic, in recognizing real facts and in gradually abandoning unfounded assumptions. How much the idea, and the point of view about a unique, three-named nation was prominent is evident in the fact that there was no mention of the existence of other tribes, but the discussion and struggle was about recognizing only three tribes as individual nations. Tribal or national individuality of Macedonians and Montenegrins was not even recognized, but they were considered as part of the Serbian nation.

It is no wonder for the civil parties that they stood on this narrow standpoint, but it is difficult to understand that the Communist Party was also overshadowed by this ruling stance, and that it took a long time for views of national question to mature and that this issue practically resolves⁵. It is characteristic of the pre-war era that all more significant civil parties persisted in opposing the proper understanding and resolution of a national issue, and when it was time for it to nevertheless be asked and formally resolved, they narrowed it down. The Cvetkovic-Macek Agreement, which was supposed to be a solution to the national issue, according to official stance, came from two nations, although, by the relevant ones' interpretation, it allowed the Slovenes the opportunity to obtain autonomous rights, it denied the existence of other nations. In relation to Bosnia and Herzegovina, views were not fully clarified until the founding of the State Council of Bosnia and Herzegovina and the Second AVNOJ (The Anti-Fascist Council for the National Liberation of Yugoslavia) Session. We are primarily interested in the views of the People's Liberation Movement, that is, Communist Party of Yugoslavia (KPJ) as its political core, but in order to clarify things more fully, we will also mention the stance of the bourgeois parties.

It is well known that the old Yugoslavia entered the war with an unresolved national issue, and it fell apart primarily because of its improper treatment of individual nations. Due to its poor resilience, our allies were in the dilemma after a victory, whether to rebuild the state which showed no vitality, or to include our countries in some new state creations. The occupiers immediately revealed their plans and, not waiting for the end

⁵ More on this in J. Broz Tito: Speeches and Articles, Book III, Zagreb 1959, p. 314 et seq.

of the war, made the division of Yugoslavia. After the breakdown in April, there was a lot of confusion in the country regarding the issue of maintaining a common state. A large part of the bourgeoisie of all nationalities has accepted the occupation and division of the country as a *fait accompli*, but even the masses didn't support the restoration of such a state, because they were heavily exploited and oppressed, and during the short-lived war they were convinced that it was weak and unbearable. All the appeals that were made at the beginning of the war for the defence of Yugoslavia failed, not even the call of the Central Committee of the KPJ, because the exploited masses had no reason to fight for it, and the oppressed nations did not have the security of survival, let alone the successful development. The non-recognition of existing nations and the oppression of the working masses led them to not believe in the expediency and justification of maintaining such a state. It would have taken a big hit to change such understandings.

At first, the occupier did so by showing what he thought of our nations and what kind of future holds for them. In our country, and especially the newly created Independent State of Croatia, such calculations arose that the history has not recorded. The greater Croat bourgeoisie, with the help of the occupiers, and through the Ustasha, puts into practice its long-awaited revenge against the entire Serbian people. The Greater Serbian bourgeoisie blames other nations for the failure to defend the country and forges a plan for revenge when given the opportunity. Widespread masses are beginning to realize that they have been overcome by eviler than those endured in the Kingdom of Yugoslavia. In this mix of big events, intersecting interests and very sharp conflicts, plans are revealed, views are gradually cleared, and positions taken. The question is who is for the survival of the common state and who is against.

It could be safely argued that no one was in favour of rebuilding the state as it was, not even those who declaratively stood in the view of the transience of the occupation status and the legitimacy of the king and government abroad. Everyone was aware that it was necessary to change the old regulation, but they were deeply divided as to what changes should be made.

In that respect, polarization was conducted in a way that on the one side there was a bourgeoisie, represented in various groups, which sought to keep the existing social order, either within the special national states, or in a common state, with a more or less changing state organization, and on the other side, the working class, led by the KPJ, which sought to rebuild a common state, but with radical changes not only in state law but also in socio-economic relations. On this line, there will be a growing and deeper polarization of the relations between the forces during the war and the liberation struggle, and the struggle will be fought for the acquisition and active support of the broad masses.

The bourgeoisie wanted to achieve its goal without fighting with the help of foreign powers, but according to which part of the bourgeoisie it was, with the help of occupiers or Western allies. The task of the KPJ was far more complex, because in order to achieve the goal it was necessary to fight on two fronts, against the occupier and the bourgeoisie, regardless of whether it was associated with the occupier or Western allies. It was not easy to convince all the nations of Yugoslavia that it was necessary and useful to rebuild a common state and to raise them in an armed struggle to achieve this goal, but the occupiers' appearance and the repression they undertook and the mutual struggles they caused, facilitated KPJ rise of the armed uprising. Explaining the hostile plans and genesis of the mutual conflicts caused by the occupier, the KPJ was gradually convincing the broad masses that the danger of the occupier was threatening to all, and that only armed struggle against the occupier and those who cooperated with him could eliminate the danger that loomed over each individual nation, and that only the joint forces can exercise their freedom and preserve their independence. Starting from this, political platform of the liberation struggle was set very broadly, it included all nations and all citizens regardless of their social status, if they accepted the fight against the occupier and his associates, no matter what social order they belonged to. In relation to the issue under our consideration, we are particularly interested in the position of the Croatian and Serbian bourgeoisies and their relationship to Bosnia and Herzegovina and its nations.

The separatist-oriented Greater Croatian bourgeoisie regarded the breakdown of Yugoslavia and the occupation as its liberation and historic opportunity to achieve its national goals, in founding a great Croatian state within its historical borders. In order to give its state a clean national base, immediately after conducted occupation, through the Ustasha movement, as her political force, Croatia massacred and expelled the Serb population from the newly formed Independent State of Croatia (NDH). It simply declared Muslims of Bosnia and Herzegovina as a purest part of the Croatian nation. It explained this policy to the Croatian people as a historical necessity for ensuring the survival and normal development of the Croatian state. It set the state organization in such way that it erased the regional individuality of Bosnia and Herzegovina.

The Greater Serbian bourgeoisie, resentful because of the shameful defeat of the war and the downfall of Yugoslavia, linearly accused all Croats and Muslims of treason and demanded exemplary punishment for both. It, too, received the breakdown of old Yugoslavia as a *fait accompli*, and used the invaders and Western allies to accomplish its goals, to create a Greater Serbia and to cleanse the area from Muslims and Croats. With the help of Nedic and his group, it ingratiated itself to the occupier, and it kept in touch with the Western allies through Chetnik Draza Mihailovic. Chetnik movement served for its internal confrontation with Muslims and Croats, and with the help of which detriment on the widest scale was conducted in the area where possible. The subject of this destruction were primarily Muslims, and the explanation for such a course of revenge lies in the fact that they were numerically smaller and weaker, and in the circumstance that the Chetniks operated in the areas where they lived in greater numbers. The Muslim bourgeoisie, if we can call the upper class of Muslim society that way, initially as a majority accepted the position of the Greater Croatian bourgeoisie and the NDH as its state, believing that it would be treated in the same way as the Croatian bourgeoisie. It explained the occupation and creation of the NDH to the Muslim masses as a liberation from Greater Serbian hegemony and sought to bind them to this state, to draw

them into hostile military formations, both for the defence of that state and their own. At first, it was successful in this, especially when the Chetniks revealed their true intentions. Although because of such occasions, Bosnia and Herzegovina is often considered as the most suitable ground for the beginning and development of a national liberation struggle, such conclusions are rather cursory and one-sided. At that time, Bosnia and Herzegovina represented the most complex, opposite intereststhe most intertwined area, in which the broad masses, due to their great backwardness, were strongly influenced by the clergy and their bourgeoisie. It was not easy to separate these masses from the bourgeoisie and tie them to the liberation struggle and the National Liberation Movement (NOP). At first, the Serb peasant masses were quite easily launched into the struggle, as it was about saving a life, and relations within the liberation movement were not yet differentiated but launching of the Muslim and Croat masses was much more difficult. The Muslim bourgeoisie took advantage of the attitude of the Greater Serbian bourgeoisieto keep the masses under scrutiny by intimidation and separate it from the liberation struggle as much as possible. This was compounded by the fact that initially the fighting mass consisted almost exclusively of Serbs and the undifferentiated relations between the Chetniks and the Partisans, so that the Muslim bourgeoisie qualified the whole liberation movement as Greater Serbian and for Muslims dangerous. It took quite a while for the truth about the NOP's goals to penetrate Muslims' masses and that they gradually orient themselves toward the NOP. Added to this is the fact that a part of the Muslim bourgeoisie that has not or has not stronger associated with the occupier and the Ustashas, threatened by the Chetnik terror, carried out in cooperation with the occupier, starts to think about the future realistically.

These circumstances and a fuller awareness of the NOP's goals cause a stratification within the Muslim bourgeoisie and one part of them oriented towards the NOP, but this orientation went rather slowly. It should be noted that most Muslim intellectual and working-class youth were on the NOP side from the beginning, but its impact on the masses was not strong. Within the

Croatian part of our nation, the stratification was even slower, which came from the fact that the peasant masses were strongly influenced by the clergy, and most of the clergy considered the NDH as a Croatian state and tied it to the peasant masses. The part of the Croatian bourgeoisie which wasn't tied toUstasha movement was quite weak and without a strong influence on the peasant masses, so the process of joining the NOP was much slower. Due to this situation, it was not easy for the members of the KPJ and the NOP activists to overcome these opposites and to keep the masses more attached to the NOP, but by persistently explaining the intentions of the occupier and uncompromising fight against it and its associates, as well as explaining the goals of the NOP, these difficulties have been overcome and most masses gradually joined the NOP. By calling on all nations to fight for the liberation struggle, the KPJ guaranteed the equal position of every nation in the state which will be built through the NOB. The principle of equality of nations was expressed in the martial slogan of "brotherhood and unity of our nations" and it became one of the most important means of mobilizing all nations. Although the moment of achieving the ultimate goal of the NOB was still a long way off, it can be stated that this slogan, or national principle, was immediately applied in the process of building a new state. As is well known, two basic levers of this system, the National Liberation Army (NOV) and national government, were built on this principle. The formation of the National Liberation (NO) committees, as local state authorities, was carried out within the framework of individual countries or national units, and the same was true for the formation of the units of the NOV. As soon as the central leadership of the KPJ took the leadership into its own hands, the application of this principle was even more felt. A unique line of organization of the NO Board and the NOV was set up at the consultation in Stolice village. In relation to the NOV organization, it was decided that, in addition to the central leadership embodied in the Supreme Headquarters of National Liberation Partisan Detachments of Yugoslavia (NOPOJ) would also form national, or terrestrial leaderships embodied in the headquarters for each country. After holding consultations in Stolice village, likewise, the formation of the

main NO committees has started in the system of national government, as the central state authorities. Already in November 1941, the Main NO Committee for Serbia was established, and for Montenegro and Boka at the beginning of 1942, which undoubtedly reflects the implementation of the national principle, that is, federality.⁶ In the first place, we are interested in looking at the position of Bosnia and Herzegovina and the question of whether it was included as a separate unit in this process. This question can be answered in the affirmative and it can be observed that the process of forming the NOV as well as the NO committee is set up on the same grounds as in the other countries. However, one can notice a difference in the realization of both aspects of this process. Namely, while the Main Headquarters of NOV for Bosnia and Herzegovina was established immediately after the consultations in Stolice, the main NO committee or its corresponding body was not formed until the establishment of ZAVNOBiH i.e. the end of 1943. What were the reasons that led to this occurrence, was it an accidental or a particular attitude? Another circumstance which should be explained may be added to this question, namely, not even the Supreme Headquarters of Bosnia and Herzegovina have stronger affirmed themselves by its activity. In our historiography this question has not been discussed and therefore this is to be the first attempt to explain this phenomenon. It is known that the Supreme Headquarters existed and operated, but on the basis of the preserved documents it is not possible to reliably estimate the extent of its activity, especially in the area of formation and development of the NO Committees, which is of primary interest to us in treating this issue. In response to this question, we believe it may have been influenced by the fact that, at the time of the process of establishing the central NO committees in the mentioned countries, the Supreme Court with experienced political and organizational staff came to Bosnia and Herzegovina and directly influenced the further process of con-

⁶ The National Liberation Front and its executive committee which served as the General Committee of Slovenia was formed on April 11, 1941 in Slovenia, the main National Liberation Committee (NOO) for Serbia was established in November 1941, it remained in operation until the formation of the Greater Anti-Fascist Assembly of Serbia, and NOO for Montenegro was established in Montenegro on February 8, 1942.

struction and development of NOV's and national authorities. In some of the published works, we have by the way noted this issue and tried to explain it just by this fact. Namely, the arrival of the Supreme Staff reduced the importance and the need for immediate action of the General Staff of Bosnia and Herzegovina and delayed the need for formation of a central NO committee, since the Supreme Staff took over the directing function. It is difficult to ascertain whether this question, i.e. the establishment of a central NO committee, was influenced by an insufficiently clarified issue of Bosnia and Herzegovina's position in the future federation. Specifically, one might ask whether a national committee was not established in Bosnia and Herzegovina because it was not considered a national state, since such doubts existed, or there were some other reasons. Based on the data from the preserved documents, as well as from the memoir literature, it cannot be concluded that any work was done on the preparations for the establishment of such a NO committee until the end of 1943. It is only in the middle of this year that we have a document which directly talks about the intention of establishing AVNO Bosnia and Herzegovina, but this is the time when the Executive Board of AVNOJ has already directed a directive to start the formation of national councils in all countries so accordingly it cannot be concluded that the initiative came from the political leadership of Bosnia and Herzegovina.⁷ This hypothesis could be objected to the fact that no central National Liberation (NO) committee was established in either Croatia or Macedonia, and the position of these countries as national units didn't come to the question. We do not know that this issue has been addressed in the literature so far, but it could be assumed that the reason for that was that the development of NOPs was not uniform in these countries, i.e. it did not cover all countries equally and created a broader and stronger political footing. The formation of a central authority in Bosnia and Herzegovina followed only at the end of 1943, at a time when it has been forming in the other countries, but at the initiative of the Executive Committee of the AVNOJ, in order to complete and select legitimate na-

⁷ Provincial Committee Report to the Central Committee of the KPJ mentioning the possibility of establishing an AVNO for Bosnia and Herzegovina, IRP, cat. no. 1607.

tional delegations for the Second AVNOJ Session which was imminently coming. There is not enough information on the immediate preparations for the formation of ZAVNOBiH in the preserved documents, and the memoirs do not deal with this issue more broadly. In connection with the immediate preparations for the establishment of the National Council, we have only two or three documents preserved, and they refer to the instructions on how to elect delegates for this session in order to obtain as representative character as possible in terms of nationalities living in Bosnia and Herzegovina and in relations to other social structures.⁸ There are also disagreements regarding the date of the founding assembly and the first ZAVNOBiH session due to the different dating of the documents that were adopted at this session. The dilemma is one day, whether this session was held on November 25/26 or 26/27 because these documents carry both dates. The report of the Verification Board is dated November 25th, and the other documents are dated 27th, which was observed during the preparation and publication of the materials related to this session. The basic document of this session, the Resolution, is dated 27th and therefore it became uncertain when this session was held. It is known that the session was held at night and therefore it took two days, but it is uncertain whether it was between 25th and 26th or 26th and 27th November. In the first published collection of documents on the development of national authority, the author stated on the basis of the date of the Resolution that this session was held the night between November 26th and 27th and this view was generally accepted until the appearance of the edition of the "First and Second ZAVNOBiH Sessions" in which it is stated on the basis of the report of the Verification Board that this meeting was held on 25th/26th, but without explanation.⁹ So far, this issue has not been explored in more detail, the dilemma continues to this day. Examining the dates of the documents of this session, as well as the recollections of the living participants, we concluded that the exact date was November 25th/26th. Although the Resolution is the basic document of this session, we believe that the date of the

⁸ IRP, cat. no. 1607, 1704, 1801 and 194.

⁹ ZAVNOBiH First Session, Sarajevo 1953, p. 13.

verification committee's report should be accepted as more credible. This report had to be finalized, submitted and approved, and therefore constituted one completed document at the very beginning of the session, and the Resolution and other acts (minutes, reports, etc.), given the circumstances in which it was all done, could have been completed and dated after the session. Checking this fact from participants' memories we did not receive unique statements. Some replied that they could not remember the exact date, while others who kept their notes claimed that it was on 25th/26th.¹⁰

Accordingly, the report of the verification committee, which can serve as a specific document for this (except that it had to be completed) and (the testimonies of the participants), although very few who provided a specific answer, could serve as a basis for determining the exact date of this session. At this session, the Council demanded that Bosna and Herzegovina take the place of a federal unit in the Democratic Federation of Yugoslavia, and there was no doubt in that regard. Namely, it was known that the Second AVNOJ Session was to be held and that very important decisions on the organization of the new state were to be made at this session. In relation to the issue of the situation of Bosna and Herzegovina, the Resolution of this session may serve as a relevant document on the mood and attitude of the participants of this session. The Resolution firmly states that "the Nations of Bosna and Herzegovina shall participate in a straightforward manner with the rest of our nations in the creation and construction of a new Democratic Federation of Yugoslavia."¹¹ So, as far as the will of the representatives of Bosnia and Herzegovina and the attitude of this session is concerned, there is no doubt at all about the position of our country in the federation of our nations. To treat Bosna and Herzegovina in the same way as all other national countries was not only a wish but also a request of this session. However, despite the clearly and firmly expressed position

¹⁰ Rodoljub Colakovic: "The light of the first day of the Democratic Federal Republic of Yugoslavia shone through the open window" published in the edition: Thus, was born the new Yugoslavia, Belgrade 1963 p. 121

¹¹ GereskovicL.: Documents on the Development of National Power, Belgrade 1948, p. 208.

of the National Council of Bosnia and Herzegovina at the previous conference of representatives of national delegations, held before the AVNOJ session itself, there was a dilemma regarding the situation of Bosnia and Herzegovina. Immediate preparations for the Second Session included the prior exchange of views and the discussion of draft decisions within the narrow circle of representatives of individual national delegations, as well as within each national delegation. Given that among the elected delegates of the national delegations, looking at the pre-war benchmarks, there were also people who belonged to various political parties or groups before the war, and among them, those who actively joined the NOP just before the Second Session, it was necessary to consider all issues before the session, to achieve convergence in views so that this session expresses complete unanimity in all basic issues. This unanimity was necessary for the further development of relations within the country as well as towards allies and the international public at large. The unanimity of this session was supposed to be a decisive response both to the government in emigration and to those allies who intended to interfere with our internal affairs and impose solutions on us. This conference highlighted the dilemma regarding the situation of Bosnia and Herzegovina by those who viewed the issue of federal regulation on a national basis too rigidly. A prominent dilemma is the mixed national composition of Bosnia and Herzegovina and, as such, it cannot take the place of a federal unit, but of an autonomous province. Although this objection did not originate from a significant number of people, and was not insistently raised on it, solely asking this question could interfere with the resolution of this very important issue for us. The objection regarding the national character of our country and the inconsistencies in the application of the national principle came about the Soviet view and resolution of the national question. However, from this point of view, a prominent opinion on the autonomous character of Bosnia and Herzegovina has been criticized. Autonomous provinces in the Soviet model are included in the republics, and this is precisely the complexity of this problem. By including our country in one of two possible federal units (Serbia

or Croatia), the problem of membership of Bosnia and Herzegovina is not solved but it is even more complicated. The opinion that Bosnia and Herzegovina is directly linked to federal bodies and thus remains outside the existing federal units also ran counter to the Soviet model and was contrary to the position of our National Council. For these reasons, the objection raised was removed and agreement on other issues as well as on the draft decision on the federal organization of Yugoslavia has been reached.¹²

The position of our delegations was adopted by all national delegations so that no discussion was even discussed at the session and the decision on the construction of Yugoslavia on the federal principle was unanimously adopted. However, the prominent doubt as to the basis on which Bosnia and Herzegovina's position as a federal unit is based was reflected in the text of this Decision. The Decision on federal construction starts from the principle of self-determination of nations, but it is also supplemented by the regional principle and on that basis, it introduces Bosnia and Herzegovina into the ranks of federal units. Such a text of this Decision leads one to think that at that time the national issue within Bosnia and Herzegovina was not fully understood. It was assumed that only Serbs and Croats live in Bosnia and Herzegovina, and due to numerical ratio and confusion, it was not possible to annex Muslims to any of the two interested national units, nor was it possible to make a division and annex the divided parts to these units. Muslims were not considered as a separate national community, but as potential Serbs or Croats, and although they had largely not declared themselves in the past, it was assumed that, over time, they will and the issue of the national character of Bosnia and Herzegovina would definitely be resolved. This understanding was based on a wrong assumption, in fact, on the adopted bourgeois understanding that had been formed earlier, and on this occasion, unknowingly adopted. The time has proven this understanding wrong. All censuses of the nationality that were conducted in the post-war period in Bosnia and Herzegovina confirmed the groundlessness of this understanding. Most Muslims did not accept this view and whenever

¹² Rodoljub Colakovic: quoted work, p. 118.

they were given the opportunity to declare their nationality, they replied in the negative, they refused to declare themselves as Serbs and Croats. This attitude of Muslims has been differently explained, and unscientifically, and practice has shown that these explanations were incorrect. We will not list them because they are well known.

The decision on the federal construction of Yugoslavia from a state-legal point of view clearly resolved the position of Bosnia and Herzegovina. "Such a solution is an expression of the consistently and flexibly implemented principle of national equality, the realization of which in our country should remove even the smallest trifle reminiscent of the hegemony of any nation from our common life, favouring the further development and expansion of the brotherhood of our nations and in that way strengthening the foundations of our common state", says Rodoljub Colakovic in his memoirs of the Second AVNOJ Session.

He opposes the forcible pushing of Muslims into Serbs or Croats and points out that "Bosnia and Herzegovina is neither Serbs' nor Croats' nor Muslims', but everybody's, Serbs' and Croats' and Muslims' alike"¹³. This way understood the question of the position of Bosnia and Herzegovina and its national composition was correct and it corresponded to the will of the nations of Bosnia and Herzegovina expressed during the liberation struggle. Supporters of other understandings and solutions were on the other side of the front, in Chetniks and Ustashas. The significance of the First ZAVNOBiH Session is not only that Bosnia and Herzegovina has acquired the status of a federal unit and its central national representation, but especially in the moral and political unity of the goals of its nations and their representatives. "For the first time in the history of Bosnia and Herzegovina, the representatives of Serb, Muslim and Croat nations have met, united by a solid brotherhood in the uprising, with the aim of making political decisions which will open the route to our nations to regulate their country as it fits to their will and interests"¹⁴ states the Resolution of this

¹³ Rodoljub Čolaković: quoted work, p. 119.

¹⁴ Gereskovic: quoted work. p.205

Session. During the discussion at this Session, the participants emphasized the spirit of unity, full of understanding and cooperation and saw the basic value of this meeting in it. Until the emergence of the NOB, the nations of Bosnia and Herzegovina have never acted so uniquely but have reacted to new phenomena in their own way and very often came into conflict with each other. If there were joint performances, they were superficial, compromising more formal than real. The spirit of unity, built during the liberation struggle, instilled in this assembly, became a solid foundation for the cooperation of the nations of Bosnia and Herzegovina and a lasting foundation for their policies. All attempts to weaken this foundation, coming from either side, have failed. Likewise, the spirit of self-awareness and unity of all the nations of Yugoslavia expressed itself most clearly at the Second AVNOJ Session in the Federal Construction Decision: "The nations of Yugoslavia never acknowledged the dismemberment of Yugoslavia by the fascist imperialists and in a joint armed struggle they proved their firm will to remain united in Yugoslavia."¹⁵ These words gave a clear and decisive answer to all those who doubted the existence of Yugoslavia and also emphasized the difference in the way of creating old and new Yugoslavia. Although we assume that all our nations wanted unification into a common state, they did not or did not equally participate in the creation of the old Yugoslavia, and the broad masses were not activated in the process. The Greater Serb bourgeoisie considered that they themselves created the state and thus treated the others. Stressing that they created the state, they felt that they had the right to be privileged in it, and they persisted in defending that stance. Other nations' bourgeoisies denied that so there has been a conflict between them from the beginning. This conflict was transmitted to the masses and reflected not only the ruling order but also the state itself. The enemies were using this situation for the purpose of state's destruction. Taking the advantage of the negative phenomena in the life of old Yugoslavia, through their propaganda, they undermined the affinity of the masses toward the state itself, thereby diminishing its resilient power.

¹⁵ Gereskovic: quoted work. p.254

Compared to this, the path of creation of a new Yugoslavia is significantly different. The KPJ firmly stood in the view of the need and justification of a common state based on the full equality of all its nations, and it was clear from the beginning of the liberation struggle that every nation was fighting for its freedom. The great sacrifices made by all our nations during this struggle have created a strong bond between each nation and the new state, to rightly see in it the work of its efforts and sacrifices, and to rightly regard it as their own state, while at the same time a common struggle of all for the same purpose created a strong bond between them. Such understanding cemented an affinity for a common state that was lacking in the old Yugoslavia. The understanding of the full equality of a nation towards nation has become a solid foundation for the existence and development of our country. This understanding has been born and reinforced during the liberation struggle and in the decisions of the Second AVNOJ Session it received its legal confirmation.

The implementation of the decisions of the Second Session and the construction of the state and legal system proceeded so that one part of this task was performed by the AVNOJ Presidency and the other by the National Councils and their Presidencies. The second ZAVNOBiH session represents for Bosnia and Herzegovina the same as the second AVNOJ session represented for the whole Yugoslavia. Although the state system of the Federation of Bosnia and Herzegovina was largely completed with the proclamation of ZAVNOBiH as the supreme authority, it needed to be completed and trained to carry out the upcoming tasks. The decisions of the Second ZAVNOBiH Session enabled only constitution of the Council and its Presidency and the Presidency was authorized to constitute the administration and other institutions. Immediately after the conclusion of the Second Session, the Presidency formed the first departments for particular areas of administrative activity and other institutions which were required for the performance of special tasks. The issue of the formation of a nation-wide political organization, the National Liberation Front (NOF), which did not exist until then, was related to the Second Session of

ZAVNOBiH. In this connection it should be noted that the genesis of such an organization dates to even before, and its increased need with the start of the liberation struggle. A national liberation movement was developing along and under the leadership of KPJ and its task was to bring together and politically activate all those who had accepted the liberation struggle and were ready to actively pursue its goals. The KPJ called on all citizens, regardless of their social status and previous political affiliation, to invite groups, women and entire political parties to actively join the NOP in order to broaden the base of the liberation struggle. Even so, this gathering did not have the character of a political coalition, since all those approaching accepted the leadership of the KPJ without coalition elements in setting and performing tasks. The organizational formation of a general political organization has been gradual and different in individual countries. In Slovenia, in the beginning of preparations for the liberation struggle, such an organization was formed, and in other countries the function of such an organization was performed by the NOP, which included all organized structures in the liberation struggle, such as KPJ, NOO, NOV, AFZ, USAO and others. The role of the local political bodies of the NOP was performed by the NOC until the Second Session of ZAVNOBiH (which is especially emphasized in the Focan Regulations). After that, the NOC needed to be released of the politician's tasks and a special political organization needed to be formed. In Bosnia and Herzegovina, this was done at a national conference held immediately after the Second Session.¹⁶ The NOP, or NOF, as a general political organization, bound peoples and individuals into one very homogeneous political entity capable of withstanding all the difficulties and rising above the regional and nationalist narrow-mindedness that characterized the bourgeoisie both during the pre-war period and during the occupation and liberation struggle. This strong connection stemmed from the belief in the necessity and justification of the liberation struggle,

¹⁶ National Assembly of the NOF was held on July 4, 1944 in the village of Zdeni, Sanski Most municipality, at which the NOF for Bosnia and Herzegovina was formed, and the NOF Executive Board was elected, the local committees were also elected later.

and could only be achieved in the conditions of a fierce and uncompromising struggle in which the people, the military, the leaders, the councillors and the activists were one and the same, exposed to equally difficult living and working conditions and moved by the same goals. Through the gathering of broad masses, the NOF provided the NO committees and the entire liberation movement with the national democratic latitude necessary for the liberation struggle and the partisan way of warfare.

In what follows, we will outline the activities of the ZAVNOBiH Presidency and some phenomena that, although not directly related to the issue we are addressing, more closely illuminate the process of creating a new Yugoslavia, and therefore of the federal Bosnia and Herzegovina. The activity of the Presidency and its organs was very large. On the one hand, it was necessary to make the necessary regulations for the organization, and on the other hand, to resolve ongoing issues in order to meet urgent needs. We are primarily interested in the activities of the Presidency regarding the organization of government. In this area, the Presidency developed a very lively activity by carrying out extensive organizational work until the Third Session. Along with the process of forming its administrative apparatus, the Presidency paid attention to the organizational development of the NO Committee. Due to its complexity, this work was done in two stages. First, in order to unify the organization of the national government, only a single organizational basis was raised and the issue of mutual relations between the NO committees and the administrative bodies was solved.¹⁷ This measure met the urgent need for a single organization, but in further development it proved to be insufficient given the increase and complexity of the tasks. In order to resolve this issue more fully, the Presidency adopted the Ordinance on the organization and operation of the NO committees and NO assemblies, which regulated the composition, election, revocation, competence, mutual relations, internal organization and appeal procedure. One of the peculiarities of the development of the national authority in

¹⁷ Presidency Decision on the Establishment of Public Administration Bodies in Bosnia and Herzegovina, Proceedings of ZAVNOBiH, Vol. 1, doc. no. 61, "Veselin Maslesa", Sarajevo, 1968, 34

Bosnia and Herzegovina was the absence of its own regulations on the national committees. Until the Second ZAVNOBiH Session, we did not have our own regulations, although some federal units previously had them. NO committees were formed and developed in our country on the basis of the regulations of the Supreme Staff adopted in 1942, the instructions of the Supreme Staff and the Executive Committee of the AVNOJ and the Rules of Procedure of the NO Committee, which was adopted by ZAVNOBiH on June 14, 1943.)¹⁸ The decisions adopted by the AVNOJ and ZAVNOBiH at the Second Session solved only the most basic organizational issues and therefore the process of building the system had to be accelerated. This was the main task of the Presidency between the Second and Third Sessions.

Due to the unequal level of development of the NO committees in the various liberated territories and the process of implementation of these organizational measures, the process was running unevenly. The Bosnian Krajina represents the area in which the nation's power was most uniformly developed, and therefore the area in which these regulations were most fully applied. At this time, the Regional NO Committee for the Bosnian Krajina was a developed institution that was able to more closely link the lower NO committees and direct their activities. Due to difficult circumstances, the implementation of the provisions of this Ordinance was much slower at the level of the Regional NO committees for Eastern Bosnia and Herzegovina, so that its full application occurred at the moment of definitive liberation of these areas.¹⁹ For a complete overview of the organizational work of the Presidency, we will also note the measures regarding the judiciary. Up until this time, the organization of the judiciary was unequal and almost unregulated. In the Focan and Krajina regulations with respect to the judiciary, it was found that only the NO committees performed judicial activity, and everything else was left to practices that varied from

¹⁸ Regulations based on which the NOOs were organized during 1942. and 1943. are the Foca regulations, the Krajina regulations, several instructions from the Executive Committee of the AVNOJ, as well as the Rules of Procedure of the NOO, adopted by ZAVNOBiH, Gerskovic: pg. 31, 61, 66, 121, and 169.

¹⁹ Regional NOO for Eastern Bosnia, Report, ZAVNOBiH Proceedings, or. cit., doc. no...

one area to another. The decisions of the Second Session of ZAVNOBiH did not introduce anything new to the organization of the judiciary, so in order to complete the system, the Presidency adopted detailed regulations on the organization and operation of the courts and the public prosecutor's office.²⁰ The period of the second half of 1944 was devoted to intensive organizational work, so that by the end of this year the national government represented one organizational unit.

AVNOJ's decisions did not establish relations between the organs of the federation and the federal units and they developed based on the general principles of federalism. The wartime circumstances and the difficult ties between the AVNOJ Presidency and the National Committee, on the one hand, and the National Councils, or their respective Presidencies, on the other, led to the fact that the National Council Presidencies really independently built the system of government in the federal units. There were difficulties since it was a matter of setting up a brand-new system compared to the old one. Experts preparing the draft decisions and regulations were faced with completely new problems, although, it was generally known how things should be set up, the drafting of these regulations encountered difficulties due to inexperience in the business. For the same reasons, the application of the adopted regulations did not go smoothly. There was either no expert staff at the NO committee or, if any, it was not prepared for this kind of job. As a result, the Presidency had to constantly monitor the implementation of new organizational measures, and to influence in practice the democratic character of the new government and to properly establish relations between the plenum and the executive committees of the NO Committee. A special control service was formed for this purpose.

In the process of stabilization and proper functioning of the NO committees, a very important issue was the relationship between the NO committees and military bodies, especially the background military commands whose tasks were intertwined with those of the committees. In order to

²⁰ ZAVNOBiH Presidency, Instructions on the Organization and Operation of National Courts since October 17, 1944, Proceedings of ZAVNOBiH, or. cit., doc. no. 111

clear the relationship, organizational and enforcement measures have been taken to demarcate the competencies between them and manage relations. At the end of 1942, the Supreme Headquarters issued the Order on Background Military Authorities, but this order generally annexed the scope of the background commands, so that the process of development of these relations had to be constantly monitored.²¹ The background commands were under great pressure from the day-to-day and urgent needs of the military, which had to be met on time, and many of these tasks were carried out in collaboration with the NO committees.

Sloppiness and omissions primarily entailed the responsibility of the background commands and therefore these pressured the NO committees in order to perform the tasks as well as possible. Hence, there were various pressures on the NO committees and immediate interference with their affairs, so that they seemed to be subjugated to military commands, which diminished the committee's authoritative reputation. However, given the state of war and the primacy of military needs, it was difficult to completely close these relations, especially in those areas where NO committees were not organizationally established. Therefore, this problem remained topical throughout the liberation struggle. In the period from the Second to the Third ZAVNOBiH session, the general-Yugoslavia plan involved the recognition of the new Yugoslavia by the Allies, especially the Western ones. The Western allies did not want to acknowledge the revolutionary changes made during the liberation struggle and sought through the reactionary social forces within the country, and especially the Chetniks, to preserve the monarchy and the old social order. Although they were familiar with the nature of our liberation struggle, they harboured the hope that no radical change would occur.

After the Second AVNOJ Session, these changes were declaratively published and legally sanctioned. In this regard, the necessary steps had to be taken for the Allies to acknowledge, in addition to the armed struggle they were using directly, the revolutionary changes that led to this struggle.

²¹ Gerskovic: quoted work. p.75

Stalin himself did not believe in the power of our NOP and the revolution; he was reluctant to look at the more radical changes in social order. Considering such situation in the field of external relations, it was necessary to approach them carefully.

Negotiations to regulate the issue were known to be slow and staged, owing to opposition from Western allies, especially the British government and its president. Despite this opposition, the negotiations were successfully completed and the achievements of the NOB, expressed primarily in the decisions of the AVNOJ, were acknowledged. The issue of the survival and further development of the new Yugoslavia was thus secured on this side. This fact imposed the need to turn the revolutionary situation back to normal both at the federation and federal units. This was done first in the federal units and then in the federation.

In Bosnia and Herzegovina, this was done at the Third ZAVNOBiH session, held in liberated Sarajevo from 26-28. April 1945. The most significant acts of this session are the Law on Amendments to the Decision on the Establishment of ZAVNOBiH and the Law on the National Government of the Federation of Bosnia and Herzegovina. This session enters the history of the state constitution of Bosnia and Herzegovina by turning ZAVNOBiH into the National Assembly and establishing and appointing the first government. Although the legal basis for the appointment of the government existed in the Decision on the constitution of ZAVNOBiH, adopted at the Second Session, it was considered that the new representative body should adopt an act on the formation of one of the most important state bodies in the form of a law. Considering that almost the entire country was liberated at that time, it was necessary to increase the number of ZAVNOBiH members so that representatives of those areas which had not been represented according to their significance at the time of the Second Session, would enter it before being elected to the National Assembly.

This Assembly was provisional, and its main task was to pass laws on the election and convening of the Constitutional Assembly of Bosnia and

Herzegovina. However, it remained together for longer than it was planned and therefore it had to resolve other issues necessary for the further construction and consolidation of the new social and state order. Among the laws passed by this assembly are the Law on the Supreme Court, which completes the judicial system, the Law on the Name of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina, on the administrative-territorial division of the country, on the organization of national committees, agrarian reform, and others which resolved urgent issues.

The position of Bosnia and Herzegovina as a federal state in the federated community of our nations depends on the relations established by the constitution of the federation. Therefore, in order to develop the formation of the federal system, it was necessary to follow this process in the federal framework. The third session of AVNOJ and its transformation into the Provisional National Assembly was significant for this issue, as well as the second one concerning the basic achievements of the liberation struggle. This Session also gave an opportunity to those elements who did not participate in the liberation struggle to participate as national representatives in the work of the AVNOJ and the Provisional National Assembly and to try to challenge the revolutionary forces in a straightforward manner to regulate the state in a way that suits the interests of working people and the equality of the nations.

It is known that the allies with Crimea Declaration recommended, in fact, imposed an obligation on AVNOJ to expand with the deputies of the last Assembly of the Kingdom of Yugoslavia and turn it into a National Assembly, which should confirm all acts on the organization of the state passed during the liberation struggle. The DFJ Provisional Government has accepted this recommendation and it was thus committed to doing so. This recommendation was the last attempt in the course of the NOR allies' direct involvement in our internal affairs, with the intention of using the reactionary forces to stop or completely block the revolutionary course of development.

Accordingly, the formation of the Provisional National Assembly came more from foreign policy considerations than from the internal needs of the country, since the constitutional assembly is the most relevant for the confirmation of revolutionary acts. The group of national representatives admitted to the AVNOJ was not numerically strong, as only those who were not compromised by cooperation with the occupiers were admitted. Unlike AVNOJ, which was politically completely unique, the Provisional National Assembly also had a group of national representatives who acted as opposition. Although this group was small in number and could not conceal the will of the revolutionary majority, it expressed its understanding and showed its attitude towards the revolutionary changes that had already taken place. During the deliberations of the Constituent Assembly Law and other laws related to the election of the Assembly, the opposition did not directly, for such an attack did not have the strength, but bypassed trying to delay or at least slow down the constitutionalizing of already implemented revolutionary changes (Branko Petranovic: *Civic Opposition in Provisional National Assembly Against the Decisions of the Second AVNOJ Session*, Published in the *Meaning of the Second AVNOJ Session for the Socialist Revolution in Yugoslavia*, Zagreb 1963, p. 89).

During the liberation struggle, all measures in the process of revolutionary transformation were carried out through revolutionary acts and after the liberation of the country these measures had to be constitutionalized, which was the task of the constituent assembly. This assembly, as the sovereign representative of the nations and the citizens, was to adopt the first constitution which would sanction the made changes. Not because of the attitude of the opposition, but primarily with regard to the position of the NOP itself, which has been clearly expressed and repeated over the course of the NOB, very significant importance was attached to elections of the Constituent Assembly.

This comes from the fact that the basic revolutionary acts pointed out that the final establishment of a new system was related to the confirmation

of national representatives who would be freely elected by all citizens after the liberation of the whole country. (See: Kardelj's article in the *Fight of October 19th, 1941, Tasks and Organization of the NOO - Focan Regulations - Item 1* "whose final and permanent forms will be determined by the liberated people after the expulsion of fascist invaders from our country"; the same in the *Election Order of the NOO, Part II. 1*, then in the *Statement of the Executive Committee of the AVNOJ and the Supreme Staff from February 8th, 1943*).

"Increasingly important measures, both in relation to social life and in state organization, will be resolved after the end of the war by the representatives of the people, who will really be elected by the people themselves"; in the first Decision of the Second AVNOJ Session declaring AVNOJ the supreme state authority in Art. 2 of this Decision is noted "During the National Liberation War" see Gerskovic: quoted work p. 18, 31, 70, 141 and 252).

It should be borne in mind that during the liberation struggle direct elections could not be conducted for the Central Representative Bodies, but the selection of representatives was done through the NO Committee or in any other appropriate way. In order not to call into question the general representative and sovereign character of the constituent assembly, the elections were conducted previously based on the most broad-based general and direct suffrage. These elections, in fact, had a plebiscite character for the new and against the old socio-political order, and this was their special significance.

In that way elected the Constituent Assembly had the full legitimacy to confirm and complete on behalf of all nations and citizens what has been built during the revolution. At its first meeting, the Constituent Assembly resolved the question of the form of government that had been postponed until this time because of its regard for the Allies. By declaring the proclamation of the Federal People's Republic, it gave a new name to the state, and at the same time definitely resolved the issue of monarchy. Given that Yugoslavia emerged from the war as an already organized state, the

Constituent Assembly actually only confirmed the system which has been constructed during the liberation struggle.

The Constituent Assembly of Bosnia and Herzegovina (elected on October 13, 1946), before passing the Constitutional vote, adopted a special decision approving acts passed by the National Council and its Presidency and the National Assembly and its Presidency, and in that way as the highest sovereign authority sanctioned these revolutionary acts. The Constitutional voting took place on February 30, and the solemn proclamation and entry into force on December 31, 1946, by which Bosnia and Herzegovina, from the point of view of building a system of national or state government, entered the normal course of development. The introductory provisions of the Constitution emphasized: "The People's Republic of Bosnia and Herzegovina is a national state of the Republican form" (Art. 1) and "The People's Republic of Bosnia and Herzegovina, achieved in its liberation struggle and the common struggle of all the peoples of Yugoslavia as a people's state, on the basis of the right to self-determination, including the right to secede and to unite with other peoples, expressing the free will of one's people, without distinction of nationality or religion, was united on the basis of the principles of equality with the peoples of the Republic of Serbia, Croatia, Slovenia, Montenegro and Macedonia" (Art. 2).

These two provisions highlighted the statehood of Bosnia and Herzegovina and the way that statehood was realized. These statements have been repeated in all subsequent constitutions, although the slightly modified text constantly emphasized the state character of the republic and its voluntary entry into the federal community. These two facts form the basis of our federation and ensure a harmonious life and smooth development of a common state.

Thus, the issue of liberation and unification of the South Slavic peoples, one hundred years after this idea has been born and the various peripeties which it has been experiencing through the course of historical development, received its final and most complete solution. Complete freedom

in deciding on this unification and full equality in the common state was ensured. Every nation and nationality were guaranteed the freedom of economic, cultural and national development in general and the assistance of the united community in quickly overcoming and eliminating inherited backwardness. In contrast to the chauvinistic nationalism that characterized relations in the pre-war state, our democratic nationalism harmoniously connected our peoples into one state community. Starting from these positions, emphasizing the statehood of our republics was not a weakness and a danger to community but its more secure basis.

In the course of constitutional development, these characteristics have remained a fundamental feature of our federal community. In the first constitution, the statehood of the republics was manifested in a series of phenomena that provide and form the basis of their statehood. Thus, each republic was a national state union in which peoples, on the basis of the right to self-determination, have expressed their will to live together in a federal socialist community; the peoples and their republics are equal in the federation and the federation protects and defends the rights of the peoples and republics; the unity of socio-economic and political organization of the federation and the republics is ensured; republics have their own legislation that should be in line with the federal; the republics have their citizenship, but it is also federal citizenship; the organization of the power of the republic is set in principle by the Federal Constitution, starting from the same settlements and organizational forms that it establishes for the organization of the federation; the division of competencies between federal and republic authorities was characterized by a strong centralization of economic and planning functions, which was a consequence of the economic and political situation throughout the country.

At that time, federalism could not be the subject of precise elaboration, and the experience of the war period required centralized solutions and quick decisions in rebuilding a devastated country and laying the groundwork for the nationalization of basic means of production and the first

single planning decisions. This increased centralism in the conditions of post-revolutionary development had its justification in that it represented a clear guarantee for the success of the revolution and the protection of its achievements. Although the constitution provided state and political equality of the republics, they could not really be in the same position due to different historical conditions of their development. Taking this into account, the Constitution envisaged the obligation of mutual assistance and creation of material basis for the real equality of peoples and republics.

In these conditions, the republics developed and strengthened their system of state power, their social and cultural institutions, creating the conditions for a broader and more advanced culture. The post-World War II era is characterized by a sharp increase in the number of federal states, but the developmental line of federalism as a historical process is neither straight nor uninterrupted. Federalism is a condition of a community in diversity that can be national or regional, and it aims to create a deeper and more developed unity that should eliminate inequality and the resulting conflicts. Experience has shown that imposed federalism lacks the conditions for lasting survival and that such federations sooner or later disintegrate, despite the existence of economic and other reasons for their survival. In federal states created after World War II, state centralism could not be maintained for a long time, and they fell apart if they did not alleviate it.

In federations that have experienced internal crises in relations between the centre and parts, the tendency for consensual unification was becoming increasingly evident, and the principle of equality of peoples or regions, regardless of differences in size and existing power, was presumed for this type of federalism. The modern experience of federalism shows that it is necessary to understand both the necessary authority of the centre and the free consent of the parts and their self-management, and consequently to find new and more appropriate solutions that are more appropriate to modern understandings. Neglecting or underestimating a living national or regional reality inevitably affects federalism and, in such circumstances,

can lead to the disintegration and decay of the federation, as evidenced by a fair number of examples from contemporary life. In a socialist multinational state, the right to self-determination as a basic principle of federalism is a necessary condition for the creation and development of a socialist federation. But in its historical development, socialist federalism cannot only remain tied to inter-ethnic relations but must move towards interpersonal relations in a society that eliminates class, material and cultural conflicts and inequalities, primarily of man to man.

Based on the Constitution and in accordance with its principles on federal relations, our socio-political system, the status and position of the republics and their relation to the federation developed and changed. In the first phase of development, our federalism has broader elements of centralism, which manifested itself in the native role of federal bodies, especially in the area of planning, economic management and disposal of material assets, as well as almost all legislation in the field of the system of government and economy. In the second phase, a new form of federalism develops, which is not expressed solely in the constitutional relations of the bodies of the federation and the republic but in the self-management of working people by means of socially owned property.

In this connection, the constitutional law does not mention the sovereignty of the republics, although it retains the state character of the republic, which is reflected in the state structure and functions of the republic. The Republic is still understood as a national state union based on the power and governance of a sovereign people, which exercises the basic functions of government and regulation in the basic units of society. The process of gradual transformation of the republic from a state into a socialist democratic socio-political community gave the republic and the federation a new content, which was reflected in the reduction of regulatory, and especially administrative rights of state bodies in relation to working organizations. In the organization of their system, principally republics have greater autonomy, since the constitutional law contained only general

principles on the organization of the power of the republic. The constitution of 1963 does not substantially change the role of the republic, but in principle gives it greater importance. The national principle remains the basis of the republic's existence, and the principle of voluntariness and equality.

In this connection, the Constitution, in its basic principles, pays special attention to federalism and formulates it not only as a state law but also as a social self-governing relationship in socio-political communities as a new political form based on social property and self-government. In this way, in addition to the elements of the state, a new form of federalism is emerging and developing, which is based on agreement and voluntary integration of the narrower into the wider units.

In this appendix, we have stayed longer on the previous period, the period of emergence and maturation of the knowledge of the closeness and fatefulness of our peoples, as well as the necessity of their free unification into a common state, but also of the act of various misconceptions that had very harmful consequences. During this period, forces were operating that hindered or impeded the proper development of this process, but also rejoiced and gradually matured new forces that successfully brought this process to fruition. The decisions of the Second AVNOJ Session represent the highest achievement in this process, they also mark the cornerstone of the revolution and are the basis and signpost for the further development of the achievements of this revolution. The specific and especially significant feature of our revolution and the subsequent construction of our socio-political system lies in the fact that the revolution, as well as the whole course of its further development, was and remained autonomous, started and completed by its own forces, without help from outside, and even without obtrusion both in terms of understanding and setting organizational measures.

The revolutionary forces that led the fight to success, maintained freedom and independence in their stance and firmly and persistently defend-

ed it to this day. The elapsed time represents a long twenty-five-year period of the beginning and development of socialist Yugoslavia, and the socialist republic of Bosnia and Herzegovina. This path represents an inseparable whole, but there are also significant periods in this whole that mark the successful stages of this tumultuous development. Those stages are just parts of the same developmental process which are characterized by the main tasks at a given stage. All of them together mark the unique course of continuous development and the constant rise of the construction of a new democratic system of humanized relations between people and nations.

Translated by Samira Musa

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS OF PAPERS

Journal *Historical Searches/Historijska traganja* publishes:

- original scientific papers
- professional papers
- reviews

Decision on categorization is brought by the Redaction of Journal, with paper reviewers recommendation

Contents of paper

With paper authors should send:

- title of paper
- name and surname of the author, and institution
- list of literature used in paper
- e-mail address
- abstract and keywords

All papers are limited to 5000–8000 words. Text should be written in font size 12, with 1.5 lines spacing. Notes are footnotes, and not endnotes. Bibliography should be contained in notes, to preserve space.

To apply with a paper in the Journal, please send (a) your abstract (300 words), as well as (b) a short bio to: htraganja@iis.unsa.ba

References

Book quoting

Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica*, Bošnjački institut, Institut za istoriju, Sarajevo, 2003, 51–66. (Usage of abbreviations such as pp is not allowed).
Ibid, 79.

Recurring quote

I. Kemura, *Narodna uzdanica*, 98.

Quoting of articles

Ibrahim Karabegović, “U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju”, *Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2000, br. 29, 39–44.
Ibid, 40.

Quoting of articles from books or proceedings

Boris Nilević, “Srednjovjekovna Bosna i Osmansko Carstvo” u: *Bosna i Hercegovina i svijet*. Zbornik radova, Institut za istoriju, Sarajevo, 1996, 65–74.

Quoting of newspapers

“U Potočarima otvoren Memorijalni centar i ukopano još 107 identifikovanih Srebreničana”, *Oslobođenje*, LX; br. 20337, Sarajevo, 21. 9. 2003, 4–5.

Quoting of archive documents

Arhiv Bosne i Hercegovine (beyond: ABH), Sarajevo, Vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945–1953. (beyond: VLBH), box 15, sign. 123/46.

Quoting from World Wide Web

Grad Sarajevo. Jedinstven informacioni sistem grada Sarajeva.
<http://www.sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm/> (25. 2. 1999)

Redaction is entitled to publish or reject all submitted papers.

Historical Searches / Historijska traganja

No 18 Sarajevo 2019

Institute for History, Sarajevo

For Publisher
Dr. Sedad Bešlija

Lector
Zenaida Karavdić

UDK
Igor Mišković

DTP
Amra Mekić

Print
Štamparija Fojnica

The Journal is referenced in:

CEEOL – Central and Eastern European Online Library, Frankfurt am Main

EBSCO Publishing, USA

Publishing of this number of Historical Searches was supported by the Foundation for publishing, Sarajevo